

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

नागपूर प्रकाशन क्र.—२३

सावलीच्या उन्हांत

श्रीराम हरी अत्तरदे

एम्. ए., म. सा. वि.

M 83

A 88S

नागपूर प्रकाशन, सितावडी, नागपूर.

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192657

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M83**
A885 Accession No. **M662**
Author **अत्तरदे , श्रीराम**
Title **सांस्कृतिक उद्दिष्ट**

This book should be returned on or before the date last marked below.

नागपूर प्रकाशन क्रमांक—२३

सावलीच्या उन्हांत

(मिल्ह-पावऱ्यांच्या प्रश्नावरील स्वतंत्र कादंबरी)

लेखक

श्रीराम अत्तरदे, एम्. ए., म. सा. वि.

नागपूर प्रकाशन, सिताबडी, नागपूर.

प्रकाशक—

दि. मा. धुमाळ,
नागपूर प्रकाशन, सिताबर्डी, नागपूर.

लेखन—

मे १९४६,
जळगांव, पू. खा.

मैत्रून प्रकृण २१०० शें प्रतींचे हक
प्रकाशकांकडे आहेत.

मुद्रक—

ल. म. पटले,
रामेश्वर प्रिंटिंग प्रेस, सिताबर्डी, नागपूर.

अर्पण

सावकारशाहीच्या पाशवी अत्याचारांना बळी पडलेल्या
ऊंबरगांव नी डहाणू भागांतील असंख्य
वारली हुतात्म्यांना

UNDER THE SCORCHING SHADE.

PREFACE.

Most people ignore the evils of political trusteeship that is dominant in this country—in fact, they are methodically taught to believe that blackmarketeers, profiteers and sahu-kars, if they finance a national organization, are in no less degree patriotic and sacrificing than we ordinary people; that belief in their trusteeship of the country's politics is an inevitable necessity; and that what we people should do is to follow them, obey them blindly, not question their patriotism, and be mere 'soldiers of freedom'—what sort of freedom, nobody may ask.

It is this section of sahu-kars and good-for-nothing capitalists that are contaminating the country's politics today. In this novel I have tried to unmask the reactionary role of sahu-kars, the vested interests, and their mystic weaklings, that has been hindering the progress of peasants, politically and socially. The Bhils, the Pawaras and the Kolis of Khandesh and their problems are little known to the average Maharastrian reader. This novel, in its limited field, may serve at least to bring them to the fore. These backward tribes have to this day been living in medieval ignorance and servitude, and the present trusteeship politics of reactionary zemindars, sahu-kars and profiteers serves to tighten the grip of medievalism over them. The real salvation of all peasants and backward tribes will come through their organisation in Kisan Sabhas all over the country.

The fallow region of the satpudas holds out brilliant prospects of development after elimination of all sorts of exploitation, and the Bhils along with their fellow tribes may well deserve to be ranked among the most skilled workers and technicians of India in future.

Sri Rama Attarde

प्रस्ताव

चोराच्या मनांत चांदणं ही म्हण बदलून 'सावकाराच्या मनांत किसान सभा' असं म्हणण्याइतकी प्रगति देशांत झालेली आहे. 'तिर्मक नाना' ही माझी लघुकथा वाचून खानदेशांतला एक सावकार उखडला नी माझ्या वडिलांना तोंड टाकून बोलू लागला, "तुमचा मुलगा असं लिहितो म्हणजे काय ? हरामखोरानं माझंच वर्णन केलं आहे. अगदी आगकाठी, नावनिशाणी, धंदा यांसह माझंच वर्णन. सावकारावाचून तुमचं चालत नाही. तुमचा मुलगा असं लिहू लागला तर आमची बदनामी नव्हे का होणार ती ? "

गोष्ट खरी होती. "तिर्मक नाना" या कथेंत योगायोगानं तसाच प्रकार घडून आला होता. ध्यानीं मनीं नसतां अगदी त्याच सावकाराचं नावासह विनचूक वर्णन उतरलं होतं. एका हायस्कूलच्या शिक्षकानं "ही कथा आहे. नावं-नी पात्रं काल्पनिक असतात," असं टासून सांगितलं तेव्हा तो सावकार स्वस्थ बसला. अर्थात् लघुकथा वाचण्याइतका सावकार 'विद्वान्' असतो असं मला म्हणायचं नाही. आजकाल सावकार 'देशभक्त' झाल्यापासून 'नवाकाळ' हें काँग्रेसी वृत्तपत्र वाचणं त्याला आवडतं- 'नवा काळा'त माझा मानसपुत्र 'तिर्मक नाना' चमकला होता ! त्यांतलं संपूर्ण खानदेशी खेडुती वातावरण, अहिराणी बोलांतलें संवाद, हीं पुष्कळांना आवडलीं.

ह्या कादंबरीतील सर्व पात्रं काल्पनिक आहेत. घटना बव्हशीं सत्य आहेत असं मुद्दाम सांगून टाकतो. पण तेवढ्यावरून गावांचा नी स्थलादिकांचा संबंध सत्य आहे असं नव्हे. कुणाहि विशिष्ट व्यक्तीवर टीका करायचा माझा कटाक्ष नाही, अर्थात् 'सावकार' ही व्यक्ति ततोत उमटली तर त्याबद्दल मला आनंदच वाटेल. सावकारांचा नी भोंदू देशभक्तांचा दंभस्फोट करावला मी त्यांच्या पाचवीला पूजलेला आहे हें सांगून टाकतो. 'देशभक्त' म्हणवणाऱ्या खादीधारी बगळ्यांच्या सावकारी छान्छ्या दाहक उन्हांत लाखों श्रमजीवि

आत्मे कसे भाजून निघत आहेत हे 'सादलीच्या उन्हांत' तुम्हांला सांगेल..
विश्वस्तांच्या राजकारणाचे दिवस संपले आहेत. कामगार किसानांच्या वर्गीय
संघटनांचे लोकशाही निर्मू शकतील हे निर्विवाद.

सातपुड्यांतल्या नी आसपासच्या भिल्ल-पावऱ्यांच्या राष्ट्रीय प्रश्नावर
प्रकाश टाकण्याचा मी यथाशक्ति प्रयत्न केला आहे. राजकारणाच्या अभ्या-
सकांनी योग्यायोग्यता ठरवावी.

कादंबरी लिहिण्यांतला एक हेतु मतप्रचाराचा असला तरी ज्या गरीब
कर्जबाजारी शेतकरी वर्गातून मी आलों नी ज्यांत कार्य करतो, त्यांच्या वर्गीय
संघ शक्तीचा मनःपूर्वक अभिनिवेश हाहि दुसरा हेतु आहे.

यांतील 'पुढेच आता पुढेच पाय' हे गाणे सुद्रित करायला संमति
दिल्याबद्दल कॉ. वसंत वैद्य यांचे नी 'किसान सभा शेतकरी नी' या पद्यांचे
अहिराणीत रूपांतर करण्यास नी छापण्यास संमति दिल्याबद्दल कॉ. अमरशेख
यांचे आभार मानतो.

जळगाव, पू. खा.

लेखक

झाडांच्या सावल्या पुर्वेकडे लांब पसरल्या होत्या. समोरच्या अंजनाच्या झाडाआडून सूर्यनारायण आपले अखेरचे कटाक्ष हळुवारपणे फेकीत होता. घरतीवर पसरलेलं ऊन नरम झाल्यानं, नुकतंच लग्न झालेल्या मुलाच्या धोतरासारखं पिवळट दिसत होतं.

समोरच्या लवणाच्या झाडीआडून अधूनमधून शेतकऱ्यांचे गाडे येतांना खडखडाट होई, डोकीवर रिकाम्या घागरी घेऊन परत येतांना मजूरणी हातपाय धुण्यासाठी लवणाकांठी थांबत, त्यांची घरगुती विषयांवरील बोलाचाल थोडीफार ऐकूं येई, मायबाप शेततांतून आता येणार हें गाड्यांच्या खडखडाटावरून आणि बैलांच्या तांबी घंट्यांच्या आवाजावरून जाणून झोपड्यांतून गावठाणावरील हाळापर्यंत पळत आलेल्या पोरांपोरींचे उतावीळ बोलदेखील लक्ष्य वेधून वेण्यासारखे होते.

हाळावर शंकर मोटकरी नेहमीप्रमाणे आताहि मोट हाकलत होता. एका बैलाची लेंडीमुंडी शिंग तर दुसऱ्याचं एक शिंग ठेलारं नी दुसरं मोडून लहानसं धूड उरलेलं. दोन्ही बैलांचे कप्पे लागून गेलेले. फासळ्या काळ्या ठिक्कर पडलेल्या. दोपरांची कातडी हाडांना विलगलेली नी पाठीवर कावळ्यांनी कोरल्यामुळं रगताळलेले लालभडक टोचे. असा त्यांचा दीनवाणा नूर. तरीहि पाठीला पोक काढून नी मान खूप पुढं ताणून तांड जमिनीला भिडेपर्यंत आवकाळ्या करीत ते मोट ओढीत होते !

अखल्या गांवाची तहान भागवण्याचं काम त्या दोन जिवांना करावं लागत होतं.

बाया पाणी वाहात होत्या. दोरांसाठी मोठं लांब कुंड होतं, तिथं गाई म्हशी येऊन पाणी पिऊन जातांना घटकाभर थांबत, चाऱ्यासाठी जमीन सुंगत, रोडावलेलीं. शरिरं अंजनाच्या खरखरीत बुंध्याशी खेदून कंबर तोलत चालत होत्या.

आकाशांतून मिटूंदूचे कळपच्या कळप भरान्या मारीत नी केकाटत येत, शेतांतल्या पिप्रीच्या झाडावर बसत, घटकाभर तिथं केकाटून पुन्हा फडफडून उठत नी उडत-उडत लग्नांच्या दिशांनी खेपा घालीत. सालुंब्या, हाडे, किलकिले, यांचेहि थवेच्या थवे उडत येत. झाडांवर बसत.

सातपुड्याच्या दऱ्याखोऱ्यांत अंधार पसरत चालला होता. कांही टेकळ्यांवरील झाडांवर ओसरतं पसरलेलं ऊन टाहुल्यांसारखं दिसत होतं.

शिकार-बरडीच्या बाजूनं झाडींतून येणाऱ्या गुरांकडं सहजगत्या पण विशेष तटस्थपणानं पाहात रामभाऊ दारच्या मैचीवर बसले होते. काळाच्या क्रूर लीलेमुळं त्यांच्या काळ्यासावळ्या चेहऱ्यावर सुरकुत्यांचं जाळं पसरलं होतं.

आज सारखीं सतरा वर्षे रामभाऊ अनुभवाचे आघात सोशीत आलेले होते. सेवामय जीवनाचा पुरस्कार करणाऱ्या या सेवानंदाचीं सगळीं स्वप्नं

धुळीला मिळालीं होती. जिवावर उदार होऊन नी सर्व सुखांना लाथाडून लोकांसेवेचा जो मार्ग आपण अवलंबिला तो चुकीचा होता, त्या मार्गानं केलेल्या सेवेचा सातपुड्यांतील अनादि काळापासून अज्ञानांत खितपत पडलेल्या भिल्ल-पावऱ्यांना म्हणण्यासारखा उपयोग होण्यासारखा नव्हता, ह्या विचारांनी आजकाल रामभाऊ अत्यंत उदास असत. अशा वेळेस अंगणांत मैचीवर किंवा लाकडाच्या ओंझ्यावर बसून भकासपणें बरड्यांकडं टक लावून बघण्याचा त्यांचा अलीकडचा स्वभावच बनून गेला होता.

बरडीकडं निरखून पाहतांनामुद्दा भाऊंच्या तोंडावर हरघडी छटा कमी-अधिक तीव्र होत होत्या. भोवतालच्या निसर्गाशी विसदृश अशी त्यांची चर्चा त्यांच्या मनांतील निराशेच्या विचारांची स्पष्ट द्योतक होती. मानवी जीवितांतील विपमतेचा नी अन्यायाचा इतका कडू प्रत्यय यापूर्वी त्यांना कधीहि आलेला नव्हता. त्यांच्या मनाला आंतून असह्य वेदना होत होत्या !

मैचीवर त्यांच्या पाठीशी उभा असलेला नऊदहा वर्षांचा नामू आपल्याच आनंदांत गर्क होता. हाळावरून जाणारीं ढोरं जवळून जाऊं लागलीं किंवा दारीं लावलेल्या निंबोणीच्या झाडाला कुरतडण्यासाठी शिंगांनी वडांग खेटूं लागलीं म्हणजे चट्टिशी उतरून दोनचार दगड तो त्यांच्यावर फेकून मारी. एखाद्या दोराच्या पोटावर दगड अवकू बसला म्हणजे नेमबाजीच्या आनंदांत त्याची कळी खुले ! पुन्हा बापाच्या पाठीवर रेलून तो गंमत पाहूं लागे.

डोंगरांच्या बाजूनं 'टणमण टणमण' असे आवाज खूपच ऐकायला येऊं लागले. ते जास्त जवळ 'ऐकूं येतांच बापाला सोडून नामू अंगणाबाहेर मोटेच्या धावेकडं पळाला. त्याला आनंद झाला. बालस्वभावच तो !

“करंटी आली बापा करंटी !” म्हणत तो टाळ्या वाजवीत नी मांड्या पिटीत नाचूं लागला.

रामभाऊंची नजर आता कुठं ढळली. मोटेकडं नी सभोवार एकदा नजर फेकून ते अमाक उठले. आपण इतका वेळ कसे बेभान बसलों याचं

त्यांनाच हासू आले. नंतर खोपटाचा टोकर हातांत धरून त्यांनी आंत विचारले,

“ दाणं भिजत घातलंना आज ? दे बरं पाटवून. ”

आंत पाट्या-वरोट्याची घरघर चालली होती, म्हणून ते तसेच आंत गेले.

“ संबार वाटती (चटणी वाटतेस) ? ” असें म्हणून उत्तराची वाट न पाहतां तं पलीकडल्या दाराकडं वळले. कुडांचा आडोसा लावलेल्या मोरींतून दाणाची घमेली घेऊन आले.

“ नाम्या आहे नं दारीं ? तो करीन दान चारा. आमाक इसावा त पाह्यजे जिवाले. कामकाम काम. बसा. घटकाभर. पोत्याले सांगा घमेल्याचं न चारापान्याचं ” पत्नीचे जिव्हाळ्याचे बोल ऐकून रामभाऊंना किती बरं वाटलं. त्यांनी घमेली दारांत ठेवली.

“ जिवाचं रान त दरोजच आहे पन थोळुकसा बी इसावा नको का ? म्हणून म्हतलं, तुम्हाले त सोताची निभून कायजी नाही. ” चिंधाबाई काम थांबवून बोलली.

“ पन तू कितली कायजी करती माही जव्हा-तव्हा ? ” बायकोकडं पाहता भाऊंनी उत्तर दिलं. त्यांनी तिच्या हातांकडं पाहिलं. खूपच जाड लाल भडक बिलोर हातांत भरलेले होते. झिजून-झिजून नावाला उरलेले दोन गोठ मात्र काय ते जास्त होते. हातांना फोड येऊन, फुटून घटे पडले होते. राठ झाले होते हात.

करंटी हाळाजवळ येऊन ठेपल्यामुळं तिच्यांतील आपले बैल आवरण्यासाठी नी दाण चाऱ्यासाठी रामभाऊ दारीं आले, “ नाम्या, चारा-बिरा आनूं लाग तुहे बापाले ” असा आईचा हुकूम सुटतांच त्या शहाण्या मुलांनं बापाच्या हातांतील घमेली ओडून घेतली नी तो बैलांच्या धाबलीकडं कुदत गेला.

“नाचत आले गनपति होऽऽ आनंदें राधे” हें नामूचं गाणं ऐकून रामभाऊंचा विषाद मावळला.

×

×

×

×

बरड्यांच्या पायथ्याशी बैलांची करंटी येतांच कौतुकानं टाळ्या वाजवणारा नी मांड्या पिटणारा नामू आता धाबलेंत बापाला दाणच्याच्या नी दुसऱ्या हलक्यासलक्या निवरासवरीच्या कामांत मदत करण्यांत गुंतला होता. बापाच्या पुढं-पुढं करण्यांत त्याला जी हौस वाटे ती त्याची त्यालाच टाऊक. ओखर किंवा बाजरीच्या कुटाचे टोमे इकडून तिकडं ओढीत सारण्यांत त्याला पुरुषार्थ वाटत होता, कारण मोठ्या माणसाचीं तीं कामं आपण कुथतकुथत का होईना करतो यांत त्याला अभिमान वाटे. तशांत “पोऱ्या, पायावर पडेल कांही. गाठबिठ ढळेल रे !” असं बापानं म्हणतांच “अं. काही नही व्हत माले” असं उल्हासी बेफिकिरीचं उत्तर तो देई. भाऊंना त्याच्या त्या “अचाट” कामाबद्दल कौतुक वाटे.

करंटी मोठी असल्यामुळं अजून बैलांची पाण्यासाठी हाळावर झुंबडच लागून राहिली होती. धंद्याचे आवाज निरनिराळे पण एकदम ऐकूं येत होते. गंमत वाटे ते ऐकतांना. काही बैलांचीं शिंग खूपच मोठीं, कांहींचीं वेडीं वाकडीं नी कांहींचीं मोडकीं तोडकीं. टकराटकरीत एका वडूचं शिंग पिरगळलं जाऊन थोडं रगताळलेलं असून देखील किती तिखटपणानं रग दावीत तो चालला होता. पण तो एका सावकाराचा वडू असल्यामुळं खादीनं पुष्ट झालेला होता. इतर गुरांची स्थिति वेगळी. बहुतेक गुरं हाडकीं, लंगडीं, फुटकीं, अशींच. सातपुड्यातून बैल चरून आलेले असले तरी ते मगम झालेले दिसत नव्हते, कारण बराचसा गवताळ भाग राखीव असून बाकीच्या बरड्या मात्र चराईला खुल्या होत्या. दररोज तेंच तें खुरटलेलं गवत कुरतडून गुरं भुकेलेलींच राहात; त्यांचे कपडे लागून गेले होते अगदी. हाळाच्या कुंडावर सातआठ खंडी गुरांनी खूपच गर्दी केली. सगळीं तहानलेलीं. एखादं दोर पाणी पिऊन परत फिरलं म्हणजे त्याला बाहेर येण्यास मार्ग मिळण्याची पंचाईत. करंटी बैलांची असली तरी

तिच्यांत ढोरक्यांनी म्हशी, गाई, सुद्धा आणलेल्या होत्या. म्हशींनी शिंगांचे टोसे लगावीत खुशाल पाण्यासाठी मार्ग चिरावा.

एवढ्या करंटीवर तीनच ढोरक्ये होणे. ढोरांनी गलतीकडे पाकून जाऊं नये म्हणून ते दूरवर अलग उभे होणे. ढोर जाऊं लागलं एखादं, की दगड फेकून वा हयहय करीत त्यांना थोपवण्याचा ते प्रयत्न करीत. तरीहि भुकेमुळं कांही ढोरं शेजारच्या खोदऱ्यांत उतरलीं, कांही उकिरड्यांवर चढलीं, कांहींनी जवळच्या शेतांतील कडव्याच्या गुडाकडे मोर्चा वळवला.

अखेर पांगलेलीं ढोरं ढोरक्यांनी परत फिरवून मार्गाला लावलीं. कांही हाळावरच होतीं. चारपाच गावचीं सारीं ढोरं. नागलवाडीच्या रस्त्यानं करंटी जाऊं लागली. गांवांतलीं ढोरं मालकांनी आंगीं लावून घेतलीं.

ज्या बरड्यांकडून करंटी आली होती, तिकडूनच घोड्यांच्या टापांचा परिचित आवाज येऊं लागला. गावांतला जागल्या हवालदार साहेबांच्या बिब्वीनं आणायला सांगितलेलीं भेंडी कुणाच्या तरी परसांतून मिरासदाराप्रमाणे आणून देऊन त्यांच्याच दारच्या खोपटवजा पडवीबाहेर गवाराच्या शेंगा निसून ठेवीत होता. टापांचा आवाज ऐकून तो चमकून गल्लींत आला नी घोडा पाहून आपला दंडा हातांत घेऊन घोड्यापुढं दौडूं लागला. घोड्याची गति कमी झाली होती म्हणून विचारल्याला दौडतां आल. म्हातारा होता तो.

रेंजरसाहेब आकस्मिकपणें आलेले पाहून कामदारांना अचंबा वाटला नी नेहमीच्या तजविजीसाठी त्यांची धांदल उडाली. भाऊंच्या झोपड्यासमोर मोठं पटांगण होतं. हाळाच्या मागील बाजूस पाटलाचं झोपडं. घोडा पटांगणांत उभा राहिला.

“पाटील ! ए पाटील !” रेंजरसाहेबांनी हुकमी आवाजांत हाक मारली.

दुसरा जागल्या पाटलाच्या घरीं पाणी भरत होता. तो घागर घेऊन बाहेर येणार तोंच रेंजरसाहेबांना पाहून घागर तिथंच टाकून पाटलाला हाका मारूं लागला. पाटील घराबाहेर आला.

“ हारामखोर ! आते हाका मारस का ? साहेब दारसे उनात तहो हाका मारवो ? इजत घाली देशी मन्हि ” (हरामखोरा ! आता हाका मारतोस का ? साहेब दारी येऊन ठेपल्यावर हाक मारायची होय ? अशानं इजत घालवशील माझी)—जागल्याला दरडावून पागोटीचे सर डोक्याला गुंडाळीत पाटील तसाच दौडत आला.

“ काय पाटील ? काय करीत होतास ?.....” किती तरी एकाच दमांत विचारून टाकलं साहेबांनी. पाटील अजीजी करीत उभा होता. “ पुरे तें. तीं दोरं परतवून आणा लवकर. पळा.” हुकमासरशी रेंजरसाहेबांनी पाटलासकट सर्व कामदारांना थोरथाटीकडं दोरं परतवण्यासाठी दामटलं.

बिचारे दोरक्ये गोंधळून गेले. लोक ओरडत येतात काय नी दोरांना मारहाण करीत परतवतात काय, सारं एकदमच. पाटलानं तर एकाला सण-सणीत ठेवून दिली सुद्धा. “ तुम्हा आंदेरना $\times \times \times$? लई च्यालनात दोरे ? कूपमां का तुम्हना $\times \times \times$ घाला व्हंत्यात ? ”

दोरक्यांना या शिवीगाळीचा राग आला. त्यांनीहि दोन शब्द पाटलाला सुनावले. पण पाटलाच्या अंगांत रेंजरसाहेब संचरले होते. त्यानं गर्जना केली—“ रंजक साहेब उना तो तुम्हना बाप ! सांगा त्याले करम तुम्हनं. मापें कसाले दाई राह्यनात तुम्हू ? मरा ना आते हाराम मौते ! (रेंजर साहेब—तो तुमचा बाप—आला आहे ना. सांगा त्याला तुमचं नशीब. माझ्यासमोर कशाला (दिमाख) दाखवतां ? मरा ना आता हराम मौतीनं) ”

“ रंजक साहेबा ” चं नांव ऐकतांच दोरक्यांचे सात गेले नी पाचच राहिले ! सगळे घाबरले. साहेब कांही तरी करणार नी इकडं मालक दुष्टी भरणार. इकडं कराड नी तिकडं पहाड अशी त्यांची अवस्था झाली.

दोरं तीं दोरंच. अंगांत त्राण नव्हतं तरी आटोपत नव्हतीं. आलटून पालटून घराच्या रस्त्यानं पळायला पाहात. वडांगी मोडून आजूबाजूच्या शेतांत घुसूं लागली.

पटांगणांतील आरडाओरड ऐकून नामू अगोदरच बाहेर आला होता. अशी वार्ता बापाला सांगितल्याखेरीज तो कसा राहणार ? भाऊ गिलकं उघडून बाहेर आले. “ नाहाप आहे ह्या अधिकाऱ्यांची ! ” एवढेच उद्गार त्यांच्या तोंडून बाहेर पडले.

आपली मैची पटांगणांत आणवून तिच्यावर रेंजरसाहेब बसले आहेत नी पाटील त्यांच्या शेजारी हुजऱ्यासारखा अर्धवट वाकून अदबीनं कांहीसं बोलत आहे; दोरक्ये गुन्हेगारांप्रमाणे ईवलींशीं तोंडं करून गुरांच्या बाजूला उभे आहेत; हें सारं पाहतांच भाऊंना सगळा उलगाडा झाला.

रेंजरसाहेबांनी दोरक्यांना अद्वातद्वा बोलून नी ठोसे लगावून भेदखून सोडलं. राखीव कुपांत गुरं घातल्याचा त्यांच्यावर आरोप होता. त्यांतल्या एका म्हाताऱ्या दोरक्यानं पुढं येऊन सोडून देण्यासाठी रावण्या करतांच रेंजरसाहेबांनी त्याला धक्के मारायला सुरवात केली. बिचाऱ्याचं पागोटं विस्कटून खाली पडलं. साहेबांना आज्ञा शोभणाऱ्या त्या काळकट नी शेलाऱ्या आंगकाठीच्या म्हाताऱ्यानं जितक्या अजीजीनं रावण्या केल्या तितक्याच स्वाभिमानानं आता पुढं येऊन त्यांना बजावलं, “ साहेब, कोन्ता भरान्तीमा स ? मन्हं पांघोटं ऊळाई लावनं तुले सोबस ? आरे, भिलटानं हाळ स. मन्हि पांघोटी उळाई ते तुल्हे बी देखी लेसू—भिलटानी आदावत माळूम नही स तुल्हे, साहेब ! (साहेब, कुठल्या भ्रान्तींत आहेस ? माझं पागोटं उडवून लावणं तुला शोभतं तरी का ? अरे, भिल्लाचं हाडपेर आहे हें. माझं पागोटं उडवलंस, तुला पाहून घेईन. भिलऱ्याची अदावत ठाऊक नाही तुला अजून.) ”

हे शब्द ऐकून मात्र साहेब चरकले, पण गुप्तीनं त्यांनी जागल्या करवी त्याला धक्के देवले. म्हातारा तगतणून बजावीत होताच.

रामभाऊंनी उघड्या डोळ्यांनी तें दृश्य पाहिलं. पाहाणं भाग होतं. तो म्हातारा—सुंदऱ्या भिल—आजवर त्याच्याशी त्यांची वेगवेगळ्या निमित्तानं केवढा संबंध आला होता. “ देईन तर प्राण देईन, घेईन तर प्राण घेईन ”

हा सुंदऱ्याचा बाण कधीहि खोटा पडलेला नव्हता. साहेबांनी सुंदऱ्याला डिवचायला नको होतं, पण तो डिवचला गेला होता हें खरं.

एकदोन ढोरं कुपांत नजरचुकीनं घुसलीं असतील, तो मोका साधून साहेबांनी हा प्रसंग आणला होता. ढोरांची गणती करण्यांत आली. पंचनामा झाला. सगळीं ढोरं कांडवाड्यांत घालण्याचा पाटलाला हुकूम झाला.

एका सुंदऱ्या भिलाखेरीज सगळे ढोरक्ये आता हुंदके देत साहेबांकडं धावले. कोणी पायांवर डोकं ठेवतो, कुणी हात जोडतो तर कुणी “साहेब ! साहेब ! गरीबवरते दया करा. गुन्हा माफ करा साहेब !!” म्हणून गयावया करूं लागतो. “पोन्हे सोरेस्ना धनी शेहोऽऽ (पोरासोरांचा धनी आहे होऽऽ)” म्हणून ढोरक्ये धाय मोकलून रावण्या करूं लागले. सुंदऱ्याला पाहून साहेबांचा दिमाख वाढतच होता. त्यांनी आग पाखडायला पुन्हा सुरवात केली— “हरामखोर ! कुपांत ढोरं घालून आणखी वर पायां पडतात. दादी धरतात ! चला व्हा एकीकडं. पाटील, कांडवाड्यांत ढोरं हाकल म्हणून सांगतो ना. चला, उशीर नको. व्हा रेदूर. चल, हट”.

धुडक्या कोळी पुढं आला. “साहेब—साहेब—धकाना कळहे देखी त्या एकबखत. धवया बाल जायात. हुबा जलममा गुन्हा नहि क्या. कूपमा ग्यात नहि ढोरे. ग्यात नहि व्हो साहेब ! (साहेब, म्हाताऱ्याकडं बघा जरा एकदां. केस पांढरे झाले पण उभ्या जन्मांत गुन्हा केला नाही. कुपांत ढोरं गेलीं नव्हतीं, नाही हो साहेब, कुपांत नाही गेलीं ढोरं !)”

“वरून खोटं बोलतोस आणखी ? कुपांत ढोरं गेली नव्हती मग का तुझ्या × × × × गेल्या होत्या ? तुझा बाप चरला का तिथं ? लबाड लोक. डांबीस आहेत सारे. चांगला तडाखा दाखवला म्हणजे कळेल.”

पायांवर पडलेल्या ढोरक्यांना ढकलून साहेबांनी गावकऱ्यांना ढोरं कांडवाड्यांत घालायला सांगितलं. अर्ध्या तासभर चाललेला आकांत नी आरडा-ओरड जाऊन स्मशान शांतता पसरली.

ढोरक्यांना जमीन फिरत आहेरी वाटली. मटकन् खाली बसले. धुडक्या अन् हामजी या दोघांचं लक्ष्य गिलक्याजवळ उभे असलेल्या भाऊंकडे गेलं. भाऊंचे भेदक ढोळे कारुण्यानं थवथवले होते.

हामजीवा तीरा सारखा धावत गेला नी भाऊंच्या पायावर ढोकं ठेवून रडूं लागला—“ जीभू ! गरीबनी कीव करा व्हो. संबाई ल्या आव्हळा वखतले. दादा SS ! गांधी बाप्पाना आवतार आने कसा मुगा बटना ?? (जीभाऊ ! गरीबाची कीव करा हो. सांभाळून ध्या एवळ्या प्रसंगी. दादा ! गांधी बाप्पाचे तुम्ही अवतार आता कसे हो मुके राहिलांत ?) ”

जागेवरून बाजूला होत नी म्हाताऱ्याला मध्येच हातांनी सावरीत भाऊ पाठमांच्या साहेबाकडे पाहात होते. नंतर म्हाताऱ्याला ते प्रेमानं बोलले, “ नको, हामजीबा, पाया कसाले पळस मन्हा ? आरे, तू धळ्ळा शे. लळस काय आसा ? मी काय करम् आते ? देखीशी आतळा तुटतस रे ! पन—ग्यात त्या दिन. मन्हा हातमा काय शे आते ? पाटीलकी गई, इनाम—वतन—सम्दं गे ! बन्धूकना परवाना बी ग्या ! मी आने तुन्हमाईकस शे रे भो हामजीबा !! (नको, हामजीबा, पायां कशाला पडतोस ? अरे तू म्हातारा. रडतोस काय असा ? मी काय करणार आता ? पाहून आंतडी तिळतीळ तुटतात रे ! पण—गेले ते दिवस. माझ्या हातांत काय आहे आज ? पाटीलकी गेली, इनाम—वतन—सगळं गेलं. बंदुकीचा परवाना पण गेला ! मी आता तुझ्या-सारखाच आहे रे हामजीबा !) ”

त्यांच्यानं पुढं बोलवेना. गळा सद्गदित झाला. म्हाताऱ्याची दशा पाहवेना, त्याच्या रावण्या ऐकवेनात. मागील सारा इतिहास ढोळ्यांसमोर उभा राहिल्यामुळं क्षणभर वेड्याप्रमाणेच डोंगराकडं पाहात ते निःश्वास सोडीत उभे होते. सेवामय जीवनाची विफलता, अन्यायाची चीड, अगतिकता, इत्यादि अनेक गोष्टींनी त्यांचं चित्त व्यग्र झालं. “ आम्ही पोरबाळांचे धनी आहोत, आमच्यासाठी साहेबांना शब्द टाका ” अशी ढोरक्यांची बिनवणी ऐकून राम-भाऊंना आपली अगतिकता असह्य झाली.

“साहेब”—हाक ऐकतांच साहेबांनी मागं वळून पाहिलं. रानडुक-
 राला बेंबट दिमावं तशी साहेबाची स्थिति झाली. पण त्यांनी स्वतःला सावरल.
 भाऊंची लोकसेवेची कीर्ति नी आत्मबलाचा अधिकार या ठिकाणीं त्यांना परा-
 भूत करूं दाकणारा नव्हता. किंवाहुना त्या जगल सेटलमेंटमध्ये भाऊंसारखा
 मनुष्य राहूं देणें अहिताचें वाटल्यावरून साहेबांनी अलीकडें त्यांना काडून
 लावण्यासाठी अर्जफाटे चालवले होतेंच. आपल्या सेटलमेंटमध्ये लोकमनावर
 मत्ता गाजवणारे भाऊ त्यांना नकोवे वाटल्यास आश्चर्य नाही; परंतु समोरच्या
 लोकांदेखत—त्यांत अर्थ अधिक भिल्ल होते—त्यांनी भाऊंना वरकरणीं नरमा-
 ईनं वागवण्याचें ठरवलें होत. तथापि आताचा प्रसंग वेगळा होता. दोरक्यांची
 कैफियत भाऊंनी पूर्ण मांडली नाही तोंच साहेब तिरसटपणानें गरजले—
 “तुमच्या वकिलीची गरज नाही. अन् तुम्हांला या सेटलमेंटमध्ये जागा देणारं
 काँग्रेससरकार पांच वर्षी पूर्वीच राजीनामा देऊन चुकलें आदें हें विसरूं नका”
 भाऊंनी थोडें बोलण्याचा प्रयत्न केला, पण साहेबांनी ऐकणें टाळण्यासाठी
 पावलें दुसरीकडें फिरवलीं, मात्र तसं करतांना भाऊंकडें अधिकाराची करडी
 नजर टाकण्यास ते विसरले नाहीत !

निर्गुडीच्या फोकांचे कूड लावलेल्या धावलीत तीन बैल आणि एक तुटकं घोडं नुकत्याच टाकलेल्या कडब्यांचे धांडे करडत होती. धांडे करडतांना बैलांच्या गळ्यांतले घोगर वाजत. बाहेर एकदोन ढोरं थकून बागूल करीत होती, त्यांच्या दातांचा 'कुडर कुंर' असा आवाज होत होता, जसा कांही खुराड्यांतला कोंबडा व कुचकुचतो आहे.

अंघार पसरलेला. धावलीतल्या मोडक्या संसाराचा देखावा गोड्या तेलाच्या दिव्याच्या उजेडांत अधिकच भेसूर दिसत होता. ओखराच्या दोन पासा, एक कुसा, दोनतीन टोमल्या, नांगराचा कऱ्हा, सादज्याच्या लाकडाचीं दोन बांडकं, मोडका पेटारा, वगैरे. त्या भकास धावलीत एका तुटक्या खाटेवर रामभाऊ लवंडले होते. ढोरक्यांची दैना पाहून नी आपल्या पूर्वायुष्याची हकीकत आठवून भाऊंचं मन उदास झालं होतं. ते बरोबर जेवले देखील नव्हते. फाटक्या धोतराला गाठी मारून नी ठिगळं लावून नीटसं करावं आणि

बसायला जावं, तोंच तें गुडघ्यावर टरकन फाटावं, पुन्हा त्याला चर भरावे, पण त्या चरांना लागूनच तें आस्ते आस्ते विरत जावं; असा त्याचा खुर्दा झाल्या-चरहि आपण तें नेसण्याचा प्रयत्न करावा;—तसंच कांहीं त्यांच्या आयुष्याचं झालं होत. ठिगळं दे देऊन देणार किती ?

मागील आयुष्याचा सगळा चित्राट भाऊंच्या डोळ्यांसमोहन सरकू लागला.

धरणगांव-चोपडा सडकेवरील तापी काठावरच्या सावखेड्यांत मन्साराम भारंवे आपल्या गोड स्वभावानं अन् अडीअडचणींत सर्वांच्या उपयोगी पडण्या-च्या तत्परनेनं सगळ्या गावाला प्रिय झाले होते. दोन विध्यांचा मालक तो कितीसा श्रीमंत असणार ? मजुरी करून जमाखर्चाची तांड मिळवणी करावी लागे. म्हात्तारपणीं नवसा-सायासांनीं मुलगा झाला पण बायको पटक्रीनं एका दिवसांत देवाघरीं निघून गेली. म्हाताऱ्या मन्साराम बोवांना तो आघात असह्य झाला. आयुष्यानं तशा उतारवयांत पुत्र प्राप्तीचा आनंद देऊन हा दुःखाचा आघात केला होता. संसाराचा हा निष्ठुर चमत्कार उघड्या डोळ्यांनी पाहात मुलासाठी जीव घट्ट करणं भाग होतं. मन्साराम बोवांनी दुःख गिळलं, मन घट्ट केलं, नी मुलाच्या भवितव्यासाठी आयुष्याची पुनर्घटना केली. मुलाला टाकून मजुरी करणं शक्यच नव्हतं गरिवाला त्या वयांत दुसरी बायको मिळणं हि अशक्यच होतं. सात ईयत्ता शिहून जगाचे व्यवहार त्याला माहीत झाले असल्यामुळं धरणगांवच्या सुरजमल सावकारानं आपल्या मोटार सर्विंइसचीं टिकिटं फाडणारा एजंट म्हणून बोवांची सावखेड्यास नेमणूक केली.

मोटारधंद्यांतील बेरडपणाचे, लाचलुचमीचे नी कांही सौजन्याचे अनुभव मात्र बोवांना नवीनच होत. तरीहि सचोटीनं त्यांनी काम चालू ठेवलं. वीस रुपयांच्या बेताच्या पगारांतून दरमहा थोडी शिल्लक टाकून त्यांनी मुलाच्या शिक्षणाची तरतूद करण्यास आरंभ केला. दिवसभर सडकेवरील लहानशा हॉटेलाच्या खोटांत त्यांचा वेळ जाऊ लागला. पण रामदासचं—एकुळत्या एक मुलाचं—

बाप दिवसभर मोटारींच्या तिकिट भरतीच्या कामांत गुंतलेला, आई नाही, आणि गावांतील उनाड मुलांची संगत, यामुळं रामदास अर्ध-नागड्या अवतारांत सारखा भटकत असे. कुणाच्याहि घरां जेवून ध्यावं, लवणाकाठी झाडाखाली गोठ्या खेळाव्या, बरडीवरून घसरगुंडी खेळत हेंदोस घालावा, किंवा तापीच्या विस्तीर्ण वाळवंटांतील डांगरां-टरबुजांच्या दुकानांभोवती हिंडत फिरावं, हा त्याचा इतर सोबत्याच्या संगतीतला दररोजचा कार्यक्रम होता. एकदा सोबत्याच्या भयलतीत सामील होऊन दुकानामागून टरबुजे चोरत असतां अचानक सापडल्यामुळ भोयानं त्याला खूप मार दिला. गावांतला वेडू सुतार कांही कामासाठी वाळवंटांत आला होता. त्यानं त्याला सोडवलं. पण मोटारांच्या धक्क्यावर जाऊन “काय मन्साराम बोवा, भ्हातारपणचे चिरंजीव चोऱ्यामुद्धां करायला लागलेत !” असा टोंमणा माहून हकीकत सांगायला तो विसरला नाही.

मन्साराम बोवांना पार दुःख झालं. यासाठी का त्यांनी जीव घट्ट केला होता ? एवढ्याचसाठी का त्यांनी मोटार-धंव्यांतली ही तावेदारी पत्करली होती ? आयुष्यातील एकच एक आशास्थान असलेल्या मुलाला त्यांनी त्या दिवशी रात्रां पहिल्यानंच वेदम मार दिला. त्याचे हातपाय बांधून आक्रोधानं पीळ दिला ! रामदास बापा टाकूं लागला. बापाचं हृदय ! बोवांना एकदम उपरति झाली. स्वतां होऊन त्यांनी रामदासचे हातपाय सोडून त्याला एकदम पोटाशी धरलं. त्यांच्याहि डोळ्यांत आसवं उभीं राहिलीं. रामदासानं तें दृश्य पाहतांच हुंदका दिला. वृद्ध पित्याला अशु गालीत असतांना तो पहिल्यानंच पाहात होता. वेदम मार देऊन आक्रोडा लावणाऱ्या बापाचं हृदय कठोर तितकंच प्रेमळ आहे हें त्याला कळून चुकलं. पाय धरून तो स्फुंदत बोलला, “बाबा, पुन्हा नाही असं करणार हो.”

स्वयंस्फूर्तीचे ते बोल ऐकून बोवांचा सगळा राग पार विरघळून गेला. रामदासाच्या तोंडावरून हात फिरवीत ते सद्गदित होऊन बोलले, “पोरा, तुझ्यासाठी की रे जीव तगवला आहे. शेवटच्या दिवसांत असे प्रसंग आणूनको माझ्यावर. तुझ्यासाठी एवढी आटापीट. मोठा होशील, बापाचं नांव काढ-

शील, हा भरोसा. ‘मन्साराम बोवा भारंव्याचा मुलगा’ म्हणून सगळ्यांनी नावाजावं ही माझी मोठी इच्छा. ती पूर्ण झाली की सुखानं डोळे मिटेन एकदाचा ” त्यांच्यानं पुढं बोलवेना. तं उठले. जड पावलांनी चुलीकडं गेले. दोन भाकरी ठोकून तिखट वाटून त्यांनी ताट वाहून घेतलं. शेजारून पावशेर दूध विकत आणून त्यांत गूळ घालून रामदासला त्यांनी अर्धा भाकर नी दूध वाढलं. दोघांनी जेवण केलं. रडून रामदास थकला होता. त्याला झोप लागली. बोवा ज्ञानेश्वरी वाचायला ओसररीत दिवा घेऊन आले.

आयुष्यांतला हा पहिला रोमांचकारक प्रसंग आठवून रामभाऊंचे डोळे ओले झाले. म्हाताऱ्याची आसवं गाळणारी ती कृश मूर्ति, तिचे हृदय पिळवटून निघालेले ते मर्म भेदक उद्गार—“मन्साराम बोवा भारंव्यांचा मुलगा म्हणून सगळ्यांनी नावाजावं ही माझी मोठी इच्छा. ती पूर्ण झाली की सुखानं डोळे मिटेन एकदाचा ?”—सारं काही त्यांना प्रत्यक्ष घडत असल्यासारखं वाटलं.

मन्साराम बोवांनी रामदासला शालेंत घातलं. मोटार स्टँड जवळ थोड्या अंतरावर शाळा होती. उखडू मास्तरनी त्याच्याकडं विशेष लक्ष्य देण्याचं कवूल केलं. मास्तरांच्या मुलीच्या अंगांत चुडेलीचा मंचार झाल्याचा समज होता. ती चुडेल मन्साराम बोवांनी काढली होती. बोवा भगत होतं. शिवाय दवाईचं ज्ञान त्यांना होतं. त्यांच्या घरगुती दवाईनं बऱ्याच जणांना गुण आलेला होता. मास्तरांच्या हरघडी उपयोगी पडण्यात बोवा कसूर करीत नसल्यामुळं ते रामदासकडं जातीनं लक्ष्य देऊं लागले. मास्तरांना मुलगा नव्हता. तेहि वयानं उतार झाले होते. बोवांचं नी त्यांचं बरंच बोलणं झालं. रामदासचे पालक आतां स्वतः मास्तरच बनले. शिवाय शिकवणीचे दरमहा दोन रुपये द्यायचं बोवांनी कवूल केलं. रामदास अभ्यास करूं लागला.

तथापि सोबत्यांची संगत तुटणं अशक्य होतं. वेळ साधून रामदास त्यांच्यांत मिसळे. मात्र चोरीचगटीसारख्या कामात तो भाग घेईना. मागील प्रसंगाचा त्याच्या मनावर परिणाम झाला होता.

शालेंत उखडू मास्तरांनी एकदा धुवाची गोष्ट सांगितली. दुसऱ्यांदा कर्णाची सांगितली. पण त्यापेक्षाहि नचिकेताची गोष्ट रामदासला फार आवडली.

बाणेदार नी कर्तबगार मुलांच्या या गोष्टी त्याच्या बालमनावर फार परिणाम करत्या झाल्या. त्याच्या वृत्तीत अंतर्मुखता येऊ लागली. पूर्वीची हूड वृत्ति कमी होत चालली. हा फरक बोवांच्याहि ध्यानीं आला नी त्यांना समाधान वाटलं, एकदा धाव्यावर झोऱ्या टाकून वाप-लेक झोपण्यासाठी म्हणून लवडले असतां रामदास एकदम उठून बसला. बोवांनी चमकून 'काय झालं' म्हणून विचारलं रामदास आपले डोळे कमालीच्या कौतुकानं विस्फारीत वोलला, "बाबा, परवा मास्तरांनी आम्हांला नचिकेताची गोष्ट सांगितली. आजमुद्धा आम्हीं त्यांना आग्रह केला म्हणून पुन्हा सांगितली. का हो, यमाच्या राज्यांत नचिकेत कसा गेला ? कुणीकडे आहे यमलोक ? यम तर माणसाला मारून टाकतो ना ? मी मास्तरांना विचारलं तेव्हा ते म्हणाले की तुझ्या वडिलांना विचार, त्यांच्या ग्रंथांत सगळं लिहिलेलं आहे म्हणून. का हो, नचिकेत मोठा अजब असला पाहिजे !"

त्याच्या चौकसपणानं आनंदित होऊन आणि गोष्टींतल्या धार्मिक वातावरणानं भाविकपणाच्या भरात येऊन बोवा सागूं लागले, "पोरा त्या गोष्टीचा मतलब असा आहे. जसं देव तसा यम, यम माणसांना मारून नेतो. पण त्याच्या राज्यांत भयंकर यातना होतात. जे त्या यातनांवर विजय मिळवतात तेच फार थोर. असे लोक विरळा. नचिकेत तुझ्यासारखा लहानसा मुलगा. तो यमपुरी पाहून आला. त्यानं आपला बाणा राखला. ज्याच्यांत पाणी आहे तो वाटेला तिथं खडकांतून पाणी काढतो. बाकांचीं माणसं अन् मेंढरां यांत फरक नाही. धुव काय, कर्ण काय नी नचिकेत काय, हीं लहान पोरं होतीं, पण त्यांच्या अंगांत पराक्रम होता, सत्याचं बळ होतं, निष्ठा होती, म्हणून यम-पुरीसुद्धा उघड्या डोळ्यांनी पाहून परत यायचा पराक्रम त्यांनी केला. आपण माणसं यमाचं नाव ऐकलं की मेदरतो. तोच धुव त्यानं अदळवद मिळवलं; तोच कर्ण, आईविना पोरका असून त्यानं अर्जुनाशी लढाई दिली; तोच नचिकेत, त्यानं यमपुरीचा प्रवास करून बाणेदारपणा राखला. तुकाराम महाराज म्हणतात, 'आपुलें मरण पाहिलें म्यां डोळां'. अशा प्रकारचे थोर महात्में मरणाला भीत नाहीत, जग उलटलं तरी सत्य, खरेपणा सोडीत नाहीत, संकटांनी गांगरत नाहीत. नर करणी करे तो नरका नारायण हो जाय. समर्थ

रामदासस्वामींनी म्हटलं आहे—‘केल्याने होत आहे रे; आधी केलेंच पाहिजे’. कृति करणाराला अशक्य असं काहीच नाही. पाहिजे कर्तबगारी. पाहिजे निष्ठा. पाहिजे सत्य. रामदास होतं म्हणून करणी करून गेले. नाहीतर रामदास नांवाचे लोक पुष्कळ असतात, ते फक्त नावानं रामदास, कृतीनं नाही.”

बोवांच्या त्या प्रवचनाचा ओष आपल्याकडं वळला हें रामदासला न कळण्याइतका तो अजाण नव्हता. त्या प्रवचनानं मात्र त्याच्या मनांत नवी आशा, नवा आत्मविश्वास, जागृत झाला. त्या उत्साहानं दुरळून अधिक चांगल्या रितीनं मांडी घालून बसत तो म्हणाला, “मला तर नचिकेताची गोष्ट फार आवडली.” मूळ पालुपदाकडं मुलाचा ओष वळलेला पाहून बोवा उठून बसले नी त्याच्या शेंडीशी लाडाचा चाळा करीत उद्गारले, “पोरा, यमपुरी कांही दूर नाही. आपल्या पृथ्वीवरसुद्धा आहे. आयुष्यांत माणसावर संकटं येतात कुणाची आई मरने, कुणाचा बाप मरतो, कुणाचं घरदार जळून जातं, कुणाला काही होतं. हीं सगळीं संकटं अन् दुखं खंबीरपणानं सोसणं म्हणजेच यमपुरी हिंङ्गन येण्यासारखं आहे. संकटांना न् दुखांना पाहून गांगरला तो बुडाला. जो त्यांतून वाट काढील तोच खरा नचिकेत. असे नचिकेत थोडे फार सगळीकडं दिसतील. उखई मास्तरांचीच गोष्ट. विचारन्यावर आजपर्यंत केवढी संकटं आलीं, केवढी दुखं त्याला सोसावी लागलीं, हालअपेष्टा तर विचारूंच नको; पण पट्ट्याची मान वर आहे. नेहमी हासतमुख असतो, कधी रिकामा बसत नाही. उखई मास्तर म्हणजे एक नचिकेत आहे.”

इतक्यांत जिण्यांतून कुणीसं वर आलं. भिकन तांबोळ्याला विंचू डसल्यामुळं तो उतरवण्यासाठी बोवांना बोलावण्याकरतां त्याचा मुलगा आलेला होता. बोवा अंगांत बांडीस घालून नी रामदासचीच टोपी डोकीवर ठेवून बाहेर पडले.

रामदास विचार करीत धाब्यावर पडला होता. अंधारासुळं त्याचे विचार शीघ्र गतीनं सुरू झाले. तशाच स्थितींत त्याचा डोळा लागला. झोपतांना त्याच्या मनांत सारखे तेच ते विचार घोळत होते—“रामदास होते म्हणून करणी करून गेले. नाही तर दुसरे पुष्कळ रामदास असतात, फक्त नावानं, कृतीनं नव्हे.....सगळीं संकटं न् दुखं खंबीरपणानं सोसणं म्हणजेच यमपुरी हिंङ्गन

येण्यासारखे आहे. संकटांना न् दुःखांना पाहून जो गांगरला तो बुडाला. जो त्यांनून वाट काढील तोच खरा नचिकेत. असे नचिकेत थोडे फार सगळीकडे दिसतील उखडू मास्तर म्हणजेसुद्धा एक नचिकेत आहे.”

*

*

*

असेच कांही दिवस गेले—आणि सर्वांच्या दृष्टीनं तो सोन्याहून पिवळा दिवस उगवला.

सावखेड्या-जवळच्या नांदेड गांवीं सरावण चौधरी राहात. त्यांचा नी उखडू मास्तरांचा घरोबा होता. उखडू मास्तरांनी चौधरींना रामदासच्या सोय-रिकीबद्दल प्रश्न केला. चौधरींना आठ वर्षांची चिंवी नावाची मुलगी होती. ते घरचे गरीब. मुलीला गरीब परंतु शीलवान घराण्यांत द्यायचा त्यांचा हेतु. मन्साराम बोवांच्या रामदासला जावई करून घेण्याची मास्तरांची सूचना त्यांना अश्वरशः पटली आणि तेलबोळा वगैरे विधि पार पडले. दोन वर्षांनी आतां लग्नाचा विचार शिजत होता. शक्य तितक्या लवकर या काळजींनून मुक्त व्हायचं म्हणून बोवांनी तयारी दर्शवतांच बायकामंडळींनी धान्य निवडण्यास सुरवात केली. तीथ ठरली. कुंकुमपत्रिका झाली. लोट्ट गुरवाचा वाजा नी पुंगाण्या नांदेडांत चौधरींच्या दारां मंडपांत वाजूं लागल्या. इकडे सावखेड्यांत बोवांच्या दारां दोन वेळींच्या आधारावर टांगलेल्या नी आंब्याच्या डगशांनी सुशोभित केलेल्या ताटीखालीं गुरवाच्या वाज्याबरोबरच रामदासला हळद लावायचं काम रंगांत आलं होतं. त्यानंतर त्याला एका पाटावर बसवण्यांत आलं. गावांतल्या बायाबापड्या मंडपांत येऊन नवरदेवाला ओवाळणी घालीत नी ओवाळणीचे पैसे न्हाव्याच्या हातांत देऊन चालू लागत.

या आनंदीआनंदांत एकच उणीव होती. नाजी खाटकीण ओवाळणी घालून सर्वांना उद्देशून म्हणाली, “काय नाहाप शे माय नसीबना. देव आंडोर देस ते मायले लई जास, आनं माय जिती न्हास ते ती आंडोर कुन्ता लुलफास पन आंडोर भेटत नही (काय खेळ आहे बाई नशिवाचा. देव पुत्र देतो तर आईला-स्वर्गांत-घेऊन जातो, आणि आई जिवंत राहिली तर ती पुत्रासाठी हाय हाय करते पण पुत्र मिळत नाही) !! ”

नाजीचे ते शब्द ऐकून सगळ्यांना हळहळ वाटली; पण या प्रसंगी शोक करणं योग्य नाही असें समजून तिनं रामदासच्या डोक्यावर बोटं मोडून नी त्याची दाढी प्रेमानं धरून आशीर्वाद दिला—“ मन्हा बाप, म्हतारा व्हाशी आनं बापनं नाव काढशी (माझ्या बापा, तू म्हानारा-मोठा-होशील आणि बापाचं नाव काढशील.) ”

मनुष्याच्या आनंदाला दुःखाची किनार सदैव लावलेली असने नी म्हणूनच तो आनंद शोभून दिसतो याची बोवांना या वेळेस प्रचीति आली. मुलाला हळद लावलेली नी त्याचे कपडे हळदीनं माखलेले पाहून म्हाताऱ्याचं हृदय भरभरून आलं. आपल्या डोक्यावरचा फार मोठा भार हलका होत आहे या जाणिवेनं त्या दिवशीं बोवा सारखे रामदासकडं पाहात परोटीवर बसून होते.

वन्हाड निघालं. नांदेडच्या मार्गाला लागलं. बैलांच्या चंगाच्या नू गाळ्यांचे खडखडाट, पुरुषांची वल्हारी नू बायकांचीं गाणीं, यांना ऊत आला. नवरदेवाचा ज्ञानोसा, नवरा-नवरीच एकत्र स्नान, थट्टेच्या व्यक्तींवर गुळणा-फेक, गुलालफेक, पंजीभोजन, अंतरपाट, नवरदेवाचा रुसवा, पारावर नवर-देव-नवरीचा कवड्यांचा नू पर्यांचा डाव, मांडव, समारोप वगैरे सर्व सोहाळे मोठ्या आनंदांत पार पडले. नवरदेव नवरीसह घरी आला. थोड्या दिवसांनी वायनं येऊन बभ्रूपक्ष नवरीस परत घेऊन गेला.

हा सर्व देखावा रामभाऊंच्या डोक्यांसमोर उभा राहिला. त्यावेळची ती चिंचुंदी पोर ! तिच्याशी पारावर कवड्यांचा डाव जरी चांगलासा खेळतां आला नाही तरी दोघांनी मिळून आयुष्याचा डाव किती खेळीमेळीनं खेळत आणला होता. चिंधाबाईंचा पराकाष्ठेच्या समजसपणा, हालअपेष्टा सोसण्याची तयारी, कोणत्याहि परिस्थितींत न जाणारा जिवाचा तिखेपणा, उद्योग, वगैरे सद्गुण प्रत्यक्ष अनुभवानं त्यांना त्यांच्या टाऱ्यां दिसून आले. आयुष्याचा उधळलेला डाव सावरण्यांत त्यांना पत्नीची फार मदत झाली होती. पण विचारीला त्याचं काय फळ मिळालं होतं ? अठराभिश्च दारिद्र्य उघड करून दाखवणारीं फाटकीं लुगडीं, ओपधावाचून असहाय्य स्थितींत राहिल्यामुळं

जडलेले बाळंतरोगासारखे विकार, हेंच तिचें वैभव. भाऊंनी खाटेवरून उठून आत डोकावून पाहिलें. चिंधावाई गृहकृत्यांत दंग होत्या. भांडीं विसळणें, टोपल्याटापल्या बाजूला सारणें, झाडलोट, वंगरे कामं आटपलीं होतीं, पण गाठो-ब्ब्यांतलीं फाटकीं लुगडीं काडून त्यांची झावर शिवण्यासाठी त्या तजवीज करीत होत्या. नामू घरोटागशीच झावर पसरून झोपून गेलेला दिसला. भाऊ पुन्हा खाटेवर लवंडले. मागील आयुष्याचे प्रसंग नी विचार त्यांचा पिच्छा पुरवत होणे.

एखादा नाटककार नायकाचें कर्तृत्व खुलवण्यासाठी त्याच्या भोवताल-च्या महत्त्वाच्या व्यक्तींना क्रमक्रमानें स्वर्गास पाठवून देतो त्याचप्रमाणे नाटकां नियतीनं देखील आपल्या वावर्तीत या न्यायाचा अवलंब केला असावा की काय असा एक विचार त्यांच्या मनात चमकून गेला. सावखेड्यास शिक्षण पुरें करून रामदासला बापाच्या इच्छेवरून जळगावीं पुढील शिक्षणासाठी प्रयाण करावें लागलें. आपला मुलगा आता इंग्रजी शिकू लागला, लवकरच मॅट्रिक होईल, नंतर—या विचाराचें चक्र बोवांच्या मनांत सदैव चालू राही.

नव्या विद्यालयांत रामदासची प्रगति चांगलीच होत होती. शिक्षकवर्ग त्यावर वेहद्द खूप होता. लहानपणीं वरेच दिवस उनाडण्यांत गेल्यामुळं शाळेंत त्याचें नाव अगोदरच उशिरां घातलें गेलें, म्हणून तो वर्गवंदूपेशा वयानं जरा मोठा होता. हें वैगुण्य सोडलं तर अभ्यासांत तो चांगली प्रगति दाखवीत होता. त्याला सरकारी नी शाळेची अशा दोन शिष्यवृत्त्या मिळाल्या. आता मन्साराम बोवांचा मुलगा म्हणून त्याचें नाव सगळीकडं ऐकू येऊं लागलें. गावांत, मोठारी-च्या धक्क्यावर, जळगावीं मित्रवर्गांत, बोवांची लोक स्तुति करूं लागले. बोवांना धन्यता वाटूं लागली. बापाचें समाधान वर्धिष्णु होत चाललेलें पाहून रामदासला देखील उभारी आली. एका वर्षांत दोन इयत्ता करण्यापर्यंत त्याची मजल गेली. शाळेचे अध्यापक त्याच्या विषयीं मोटमोठ्या आशा बाळगूं लागले.

अन् तो दिवस !—कूटबॉलच्या सामन्यांत त्याच्या शाळेचा पराजय हा ठरल्या सारखाच होता. तो गोलकीपर. आता दुसऱ्या खेळांत विरुद्ध पक्षाशीं

समानतेचं नातं जोडायची आशा नव्हती. चेंडू आला. वेळ संपत आला होता. पेनल्टीचा चेंडू शाळेल्या अपयश देणार या विचारानं सर्व्चीं तोंडं म्लान झालेलीं होती. शेवटचं मिनिट—शेवटचा चेंडू नी तोहि पेनल्टीचा. रामदासनं अशा शिताफीनं थाड्दिशीं चेंडू उडवून लावला की तो कुणा-लाहि दिसला नाही. चेंडूच्या ठिकन्या झालेल्या मात्र सर्वांच्या नजरेस पडल्या. पण त्यांत त्याचा पाय दुखावला होता. तो खाली बसला. वेळ संपला, चेंडू आटोपला नी गोलकीपर खाली बसला. सगळीकडून उत्साहा-च्या आरोळ्या नी रामदासचा जयजयकार ऐकूं येत असतां रामदासच्या या अवस्थेमुळे कांही शिक्षक नी खेळाडू त्याच्याकडं धावले. वायगावकर मास्तरांनी त्याच्या पायांची शुश्रूषा पत्करली. “शाबास भारंवे ! पाय मुरगळला पण शाळेची अबू बचावलीस !” म्हणून ते त्याला वाखाणूं लागले. त्यांना त्याचा केवढा अभिमान वाटत असलेला दिसला. तशा स्थितींतहि रामदासला स्वतःची घन्यता वाटली.

अभ्यासांत नी खेळांत शाळेचं नाव उजळ करणारा हा विद्यार्थी सामन्यांतील अत्युच्च पारितोषिक मोठ्या अभिमानानं स्वीकारतांना दिसत होता एकंदिवशीं.

बक्षीस समारंभ आटोपल्यावर शाळेंतील अल्पाहार आटोपून खेळाडू नी शिक्षक घरोघर परत गेले. जुन्या गावांतील आपल्या लहानशा खोलीचं कुटुंब रामदास उघडणार तांच उखई मास्तर बोळांतून लगबगीनं येत असलेले त्याच्या दृष्टीस पडले. हातांत पिशवी, दाढी वाढलेली, बगलेंत छत्री, अशा वेषांत मास्तर येत होते. रामदासनं केलेला नमस्कार अर्धवट स्वीकारीत मास्तर घाबऱ्याघाबऱ्या त्याला सांगू लागले, “रामदास, शाळेंतून येत आहेस होय ? मी एकदा खोलीवर येऊन गेलों; तू शाळेंत होतास म्हणून तिकडं गेलों तर तू इकडं आलास, आपल्याला घाईनं सावखेड्यास गेलं पाहिजे.”

“कां, कांही जरूरीचं काम—” मास्तरांची घाबरी चर्चा पाहून भांबावलेल्या रामदासनं पृच्छा केली. त्याचे ओठ विलगच राहिले.

“तुझ्या वडिलांचा भरोसा नाही. गेलं पाहिजे. मोटार आता मिळणार नाही. सकाळीं जाऊं म्हटलं तर त्याचा उपयोग नाही. कसं करावं आता ?”

प्रश्नोत्तरांना वेळ नव्हता. रामदासला सगळं समजून चुकलं होतं. त्याच्यावर हा मोठा जबरदस्त आघात होता. सकाळची किंवा मोटारीची वाट न पाहतां त्यानं अर्धा तास थांबून तडक सावखेड्याचा रस्ता सुधारला. मास्तरहि त्याच्या बरोबर लगेच जायला निघाले.

मन्साराम बोवांचा उत्कर्ष सहन न झाल्यामुळे कुगातरी गावगुंडानं त्यांना मोटारधक्क्यावरील हॉटेलांत कांही खाऊं घातलं होतं. ते कांही तासांचे सोबती होतं.

भाड्याच्या तांग्यांतून रामदास नी मास्तर सावखेड्यांत शिरले तेव्हा रात्रीचे बारा वाजत आले होते. सर्वत्र सामसूम होती. नदीकडल्या पराड्याच्या बाजूस असलेल्या आपल्या घराच्या दाराशी रामदास मास्तरांना नी धरणगांवच्या बरोबर आणलेल्या डॉक्टरांना घेऊन आला तेव्हा दारांतूनच नाजी खाट-किणीनं निरोप सांगितला की म्हातारा मुलाचा झिंग घेत आहे. मागील खोलींतून “रामदास ! वेटा रामदास !” असे आर्त उद्गार कानीं पडतांच रामदास हृदका देत तीरासारखा आंत गेला नी बापाच्या खाटेवर जाऊन पडला. बाप-लेकांची भेट झाली. म्हाताऱ्या मन्साराम बोवांना जो आनंद झाला त्याच्या भरांत त्यांच्यानं बोलवेना. आंग थरथरूं लागलं.

डॉक्टरनं प्रकृति तपासली. कांहीसं औषध दिलं, पण कसलाहि इलाज चालणार नाही असे सांगितलं. तरुण रामदासच्या कानांत शब्द घुमत होते— “संकटांना नी दुःखांना पाहून गांगरला तो बुडाला. त्यांतून वाट काढणारा तोच खरा नचिकेत. असे नचिकेत थोडे फार सगळीकडं दिसतील.”

आपल्या घरांतहि नचिकेत असणं शक्य नाही काय ? या प्रश्नानं त्याच्या मनांत धैर्य आलं. बापाच्या नी मास्तरांच्या शिकवणुकीचा धिक्का त्याच्या ऐन वेळीं उपयोगी पडला. त्यानं मन घट्ट केलं. बापाची विचारपूस केली.

“ बाबा, धीर सोडू नका. मी रामदास आहे तुमच्याजवळ ” म्हणून तो धीर देऊं लागला.

बोवांनी प्रयासानं इकडं तिकडं पाहिलं नी एकेक शब्द सावकाश उच्चारित म्हटलं, “ पोरा, धीर नाही सुटला माझा, तू आला नव्हतास तांवर मात्र माझा धीर गळून गेला होता. लक्षांत घे. माझी शेवटची एकच इच्छा आहे. मन्स-राम भारंभ्याचा मुलगा म्हणून तुझं नाव सगळीकडं गाजेल एवढी माझी खात्री झाली कीं मी सुखानं प्राण सोडीन. पोरा, मी चाललों. पण माझे शब्द नेहमी तुझ्यापाशी असूं दे. उभ्या आयुष्यांत मीं लवाडी केली नाहीं, कुणाला फसवलं नाहीं. माझ्या इमानानं जगलों. सत्य सोडूं नको. अन्याय करूं नको आणि सहन पण करूं नको. तुझं लग्न करून दिलं आहे, मला मिळालं नाही तेवढं शिक्षण मी तुला दिलेलं आहे. त्याचा सदुपयोग कर. नेकीनं संसार कर. बाय-कोचे अन्न इतरांचे अपराध पोटांत घालीत जा. सुखानं नांद. तुझ्या बापाचं नांव रतिभर देखील काळं होणार नाही याची काळजी घे. रामदास, पोरा, देव्हान्या-खाली सातशे रुपये आणि तुझ्या आईचं चार दागिने पुरून ठेवले आहेत. ते पैसे उभ्या आयुष्यांत शिल्लक टाकले आहेत. त्यांचा सद्व्यय कर. तुझ्या आईनं मनगट झिजवून जवळ केलेली माया—तिच्यावर तुझा हक्क आहे.

“ तुला नोकरीवर किंवा व्यवसायांत काम करतांना पाहायचा मानस होता, पण तें आता नशिबी नाही. पोरा, रामदास,—”

नंतर मास्तरांना दोन शब्द सांगून नी मुलाची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकून बोवांनी इहलोकांतील वास्तव्य संपवलं.

दारांतच नाजी खाटकिणीचं रडणं ऐकून लोकांना मन्साराम बोवांच्या निधनाची वार्ता कळली. एका सच्छील ग्रामबंधूसाठी त्याची मानलेली बहीण शोक करीत होती.

बोवांचे अखेरचे शब्द रामदास कधीहि विसरला नाही. त्यावेळचे ते सातशे रुपये नी आईचे दागिने यांचा त्यानं सद्व्ययच केला, खाजगी खर्चासाठी नव्हे.

रामदासच्या आयुष्याला निराळीच गति मिळाली.

*

*

*

आईनं कुढापे करून जमवलेले नी बापानं भर घालून जतन करून ठेवलेले पैसे जसेच्या तसे राखून रामदासनं स्वतःच्या हिमतीवर विद्याभ्यास चालवला. रात्री आणि सुटीच्या दिवशीं काम करून मिळवलेल्या पैशांना शिष्यवृत्तीचा जोडोपा देऊन तो शाळेंत जाऊं लागला. शाळा फारशी जुनी नसल्यामुळं शिक्षण यथातथाच मिळे, पण स्वतःच्या हिमतीवर वाचन वाढवून त्यानं प्रगति करून घेतली. “मन्साराम भारंभ्यांचा मुलगा” म्हणून त्याला नाव काढायचं होतं.

मॅट्रिकच्या वर्गांत असतांना त्याला भावी आयुष्याची सुखस्वप्नं दिसू लागलीं. त्या काळाच्या मानानं त्यानं शिक्षणांत बरीच आघाडी मारली होती. सावखेड्याच्या आसपासच्या दहा खेड्यांत त्याच्या इतका कुणीच शिकलेला नव्हता.

पण हाच त्याचा अपराध. त्याला चाहते लाभत होते, त्याच बरोबर दुष्मन देखील निर्माण होऊं लागले होते. दोन विध्यांचं त्याचं शेत खेडणाऱ्या कुळानं त्याच्या हातावर तुरी दिल्या. उखई मास्तर नी सरावण चौधरी या दोघांचीं पत्रं त्याच्या हातीं पडलीं त्या दिवशीं तातडीच्या कामाचं निमित्त करून तो शाळेंतून घरीं आला. आपल्या उत्कर्षाच्या मार्गांत खाचाखळगे आहेत याची पहिल्यानंच त्याला प्रखर जाणीव झाली. त्याचा उत्कर्ष सहन न झाल्यामुळं कुणा गावगुंडानं त्याचं सावखेड्यांतलं घरदार पेटवून बेचिराख करून टाकलं होतं. थरथरत्या हातांनी तीं पत्रं त्यानं समोर धरून दोन चार वेळां वाचलीं.

शेताच्या उत्पन्नाची वासलात लागली. शेजारच्या शेतमालकानं आपलं शेत वाढवीत रामदासचा अर्धा विधा घशांत घातला होता. मेराची खूण कुठल्या कुठंच गडप झाली होती. वाऱ्यावर सोडलेल्या धोतराप्रमाणे त्याच्या आयुष्याची फडफड चालू झाली. लवणांतल्या खोदण्यांतून जाणारा दोन मैलांचा रस्ता चालून तो सासऱ्याच्या घरीं गेला.

तरुणपणाच्या उंबरठ्यांत उभी असलेल्या बायकोशी त्याचं त्या दिवशीं पहिलं संभाषण झालं. चौधरी मळ्यांत गेले होते. सासून आपल्या हौशी समजुतीला अनुसरून मुलीला नी जावयाला हवेलींत एकान्त घडवला. चौदापंधरा वर्षांच्या त्या अल्लड पोरीच्या तोंडून कोणते गंभीर विचार ऐकायला मिळणार ? ढणाढणा जळणाच्या टाणईवरच्या दिव्याच्या उजेडांत रामदास नी चिंधी अशीं दोघं कानोडेपणानं चाचळत बसलीं होतीं. पदर दातांत धरून खाली पाहात चिंधीनं पहिला प्रश्न केला, “ नोकरी कही घेनार आह्यती तुम्हि ? (नोकरी कधी घेणार आहांत ?) ” त्या एका प्रश्नांत त्या अशिक्षित मुलीचं आयुष्याचं मारं कुतूहल भरलेल होतं. त्याच्या उत्तरांत तिचा सर्वोच्च आनंद सामावला होता.

निरधर, अडाणी नी अल्लड अशा पत्नीच्या त्या साध्या प्रश्नाची रामभाऊंना या वयांतहि आठवण झाली. त्याच प्रश्नानं त्यांच्या मनांत भावी जीवना संबंधाच्या गंभीर विचाराचा उगम झाला होता. त्याच रात्रीपासून रामदास हा नुसता खेळाडू विद्यार्थी न राहतां संसाराचा साक्षेपानं विचार करणारा तरुण बनला होता. त्याच्यांत फार मोठा बदल घडून आला. वाऱ्यावरचं आयुष्य स्थिर करण्याचें विचार त्याच्या मनांत येऊं लागले. त्याला मॅट्रिकच्या परीक्षेला बसायचं होतं. कॉलेजात जायचं सामर्थ्य त्याच्या टाऱ्यां नव्हतं. परीक्षा जवळ आलेली होती. त्याची ७५ रुपयांची गरज कुणीहि भागवली असती. सासऱ्याकडं मागणी करायला त्याला लाज वाटे. उखई मास्तरांनी स्वतः नव्हे तरी परक्याकडून जमवून भरपाई केली असती. पण रामदासला आपली काळजी इतरांनी ध्यावी असं वाटेना. तो घरां आला. घर कुठं होतं ? उखई मास्तरांच्याच घरीं त्याचा मुक्काम. मास्तरांची बदली तापीच्या दुसऱ्या थडीवरल्या निमगव्हाण येथील शालेंत झालेली. ये जा करून ते सावखेड्यांतच राहात.

संध्याकाळीं सहज करमणुकीसाठी तो नदीवर एका डोंगऱ्याच्या डोलकाठी-खाली जाऊन बसला. त्याच दिवशीं चोपड्याचा बाजार असल्यामुळं त्या वेळेसच नाजी खाटकीण नदीतून अलीकडं येत असलेली त्याला दिसलो. तिचहि त्याच्याकडं लक्ष्य गेलं. मानलेल्या भावाचा मुलगा पाहून तिलाहि आनंद झाला. त्याची तिनें विचारपूस केली. चोपड्याला कांही बकऱ्या नी मटन विकून आण-

लेले पैसे तिनं कमरेला कशांत बांधले होते नी मीठ मिरचीचं गाठोडं बरोबर आणलं होतं. नाजीवाईजवळ आयली अडचण सांगायला हरकत नाही असं रामदासला वाटलं नी ती संधि त्यानं साधली. नाहीतरी तिच्या मनांत कधीच परकेपणा नव्हता. मन्साराम बोवा जरी भाविक असले तरी नाजीनं आणून दिलेलं चांगलं मटन ते आवडीनं घेऊन राहत. नाजी त्यांच्यापासून सहसा पैसे घेत नसे. रामदासला तर अनेकदा तिनं आंतल्या घरांत नेऊन आपल्या हातचं मटन खाऊं घातलं होतं. त्यालाहि तसले प्रसंग मनापासून आवडत, पण जात-पातीच्या भिडेस्तव तो बाहेर त्यांची वाच्यता करीत नसे.

“फुई, म्याट्रिकनी परकसा शे मन्हि. पौनसे रुप्यानी नळ शे. त्यान्हकुन्ता जीव हेटे वन्हें हुई न्हायना. (आत्या, मॅट्रिकची परीक्षा आहे माझी. पाऊणशे रुपयाची नड आहे. म्हणून जीव खालीवर होतो, पाहा)” त्यानं प्रस्ताव मांडला.

“बस्स ? आरे मन्हा भासा ! मन्साराम बोवाना आंडोरले काय कमती शे ? देख भो, छूं बोल देऊंगी तो तेरे वासं हाज्यार रुप्या पयदा करुंगी—येक घंटामें. पन भो, याद रख. पाचसो रुप्या पगारकी नोकरी लेना, बेटा. मेरा आसीर्वाद हय तेरकू (बस्स ? अरे माझ्या भाच्या ! मन्माराम बोवाच्या मुलाला काय कमी ? पाहा भाऊ, छूं बोलेन तर तुझ्यामाठी हजार रुपये पेदा करीन एका तासांत. पण भाऊ, लक्ष्यांत ठेव, पाचशे रुपये पगाराची नोकरी मिळवली पाहिजे, बेटा. माझा आशीर्वाद आहे तुला.)”—म्हातारी खड्या आवाजांत अभिमानानं बोलत होती. “बोल, अब्बी के अब्बी दे डालूं पैसे ?”—प्रश्न केला खरा, पण एक गोड विचार मनांत येतांच ती पुढं म्हणाली, “नहि. अब्बी नहि देऊंगी. आज तू मेरे घर आव. तुव्हे निवतं दी ठेवस मी. मन्हकळे जेवाले ये. मंग पेसा देमू. रामदास, तुन्हि गरज पुरी करसू मी. (नाही. आताच नाही देणार. आज तू माझ्या घरी ये. तुला निमत्रण देऊन ठेवतें. माझ्याकडंच जेवायला ये. मग देईन पैसे. रामदास, तुझी गरज भागवीन बरं मी)”

त्या रात्री नाजी आत्याकडं समदम पोट फुगेपर्यंत मटण जेवून रामदास मास्तरांच्या घरीं आला तेव्हा त्याच्या स्विशांत भावी आयुष्याची सामग्री करणारी रकम खुळखुळत होती.

दिवसामागून दिवस भराभर चालले होते. वाढत्या यशाबरोबरच वाढत्या जबाबदाऱ्यांची जाणीवहि तीव्रतर होत होती. एका सदगुणी होतकरू तरुणाचा उत्कर्ष न पाहवल्यामुळे त्याच्या घरादाराची राखरांगोळी करायला मित्रालेले वरकरणी हितचिंतक आणि कनिष्ठ वर्गातील गरीब परंतु दिलदार आणि उभारीचे नाजीखाटकिणीसारखे पाठीराखे यासंबंधीचे विचार मनात आले म्हणजे रामदासला जगाच्या बहुरंगीपणाची मोठी गंमत वाटे. मित्रांशी किंवा चार वडील मंडळींशी चावळतांना त्याच्या बोलण्यांत त्याच्या या अनुभवांचे फार मार्मिक तत्त्वज्ञान येई, ते ऐकून त्याला मित्रमंडळींत 'अकाली वृद्ध' तर सांसारिकांत 'समंजस नी विचारी मुलगा' ही नावे प्राप्त झाली होती. वडिलांच्या, उखडू मास्तरांच्या, नाजीआत्याच्या, पत्नीच्या नी अवलोकनांतील गृहस्थांच्या प्रभावी व्यक्तिवाचे संस्कार त्याच्या मनावर अधिकाधिक दृढ होत जाऊन त्याला पराकाष्ठेचा आत्मविश्वास येत चालला. आपल्याबद्दल इतरांच्या अपेक्षा आपण पूर्ण करूच करू नी 'मन्साराम बोवांचा मुलगा' म्हणून अभिमानाने सर्वांच्या आदरास पात्र होऊं अशी खात्री त्याला वाटू लागली.

चौधरींनी मुलीला घेऊन जाण्यास जावयाला अनेक निरोप पाठवले. वयांत आलेल्या मुलीची जिम्मेदारी पत्करण्यास आपण तयार नाही असे त्यांचे स्पष्ट म्हणणे. जावयाने नोकरी घ्यावी नी मुलीचा संसार आपण कौतुकाने पाहावा ही सासूची आमना. पगारदार नवऱ्याची बायको म्हणून संसार करावा ही बायकोची आकांक्षा. पण—

रामदासला काय पाहिजे होतं ? त्याला सच्छील पिऱ्याचा कर्तबगार पुत्र म्हणून नांव काढायचं होतं. कर्तबगारीच्या त्याच्या कल्पना आताशा बदलत चालल्या होत्या. चांगल्या पगाराची नोकरी, मुलंबाळ, इस्टेट नी अखेर किड्या-मुंगीप्रमाणे मरण, एवढीच उत्कर्षाची कल्पना त्याला मान्य नव्हती. तो आता चाकोरी बाहेर पाहू लागला. पण समाजाची नी त्याच्या कर्तृत्वाच्या कल्पनांतील अंतर उत्तरोत्तर वाढत चालल्याचं त्याला स्पष्ट दिसत होतं. जीवनाचा गंभीरपणे विचार करायला शिकवणारा निरक्षर पत्नीचा पहिल्या एकान्तांतला पहिलाच प्रश्न त्याला आता वेगळ्याच रितीने भेवडावं लागला. चाकोरीबाहेर

पड म्हणून त्याचं मन त्याला सांगू लागलं, परंतु लगेच पत्नीची नी आर्थिक कमाईची जबाबदारी त्याचा पिच्छा पुरवीत असल्याचं त्याला दिसून आलं. आजपर्यंत त्यानं आगरकर, टिळक, जॉन्सन् वगैरे व्यक्तींबद्दल शालेय शिक्षकांच्या तोंडून वरंच ऐकल होतं. टिळक दिवंगत झाल्यावर देशभर पसरलेलं शोकाचं त्याप्रमाणेच राजकीय जागृतीचं वारं त्यालाहि अमाक स्पर्श करून गेलं होतं. पण त्या अजाण अवस्थेत त्या गोष्टी त्याच्या पोरमनांत कांति करू शकल्या नाहीत. नंतर महात्मा गांधींनी सुरू केलेलं आंदोलन देखील त्याला स्पर्श शकलं नव्हतं. पण आतां, कां कोण जाणे त्याला समाजाच्या दृष्टीनं उत्कर्षास पोचलेल्या पगारदार श्रेष्ठीचे आदर्श गिरवावेसे वाटले नाहीत. शिक्षणानं नी संस्कारांनी त्याचं मन जिवंत झालं होतं. तथापि परिस्थिती बदलू पाहणाऱ्या राष्ट्रीय जीवनाशी त्याच्या जिवंत मनाचा संबंध आलेला नव्हता.

सामाजिक संकेताच्या नी परिस्थितीच्या पिंजऱ्यांत फडफड करण्यापलीकडं त्या जागृत मनाला दुसरं काय करतां येणं शक्य होतं ? संकेताचा पिंजरा विध्वंसून बाहेर येण्यासाठी समकालीन राष्ट्रीय स्वातंत्र्याकांक्षेशी त्या पोपटाचा संबंध येणं आवश्यक होतं. त्यावाचून पिंजऱ्यांतच फडफडणं किंवा मुकाट्यानं त्यातलं जीवन पत्करणं हेच त्याला भाग पडलं.

त्याच सुमारास महेबूबखां नावाचे मुत्सफ अमळनेरला बदलून आले. मन्सारामबोवांनी मुत्सफसाहेबांच्या पत्नीस पुत्रप्राप्तीसाठी अमोघ वनस्पतीची मात्रा देऊन त्यांचं आयुष्य सफळ केलेलं होतं. तो उपकार ते विसरले नव्हतं. बोवांचा मुलगा मॅट्रिक झाला आहे असं कळतांच खानसाहेबांनी त्याची भेट घेऊन त्याला मुलकी खात्यांत नोकरी मिळवून दिली.

पश्चिम आशियाच्या मैदानावर उज्जाली धावणाऱ्या घोड्याप्रमाणे कचेरीतल्या खड्डेवहीवर रामदासच्या हातांतला टाक वेगानं धावू लागला तेव्हा आपण आता रामदासचे भाऊसाहेब झाल्याचं त्याला आढळून आलं.

मुलकी कचेरीतल्या त्या झापडा लावलेल्या तट्ट्यांमध्ये कांही दादासाहेब होते, कांही नानासाहेब, कांही रावसाहेब, तर कांही भाऊसाहेब, त्यांतच आपले

नवे भाऊसाहेब. भाऊसाहेबांचं शिक्षण त्या सर्वांहून अधिक झालेलं होतं. ही गोष्ट समजतांच त्यांच्याकडे बघण्याच्या इतरांच्या तऱ्हा बदलल्या. शिक्षणांतील वरचढपणामुळे हे राजेश्री आपल्यावर एखाद वेळेस मात करून जाणार असं कांहीना वाटू लागलं.

कर्तृत्व नी उत्कर्ष या वाचत भाऊसाहेबांच्या कल्पना भोवतालच्या सांसारिकांपेक्षा वेगळ्या होत्या यांत शंका नाही. त्यामुळच त्यांच्या मनाला एक प्रकारची टोचणी लागून राही. चाकोरीतलं खड्डेंवासीचं जीवन अनिच्छेनेच त्यांना पत्करावं लागलं होतं. त्यामुळं त्याचं असमाधान दुणावलं होतं.

भाऊसाहेब चांगली होतकरू नोकरी स्वीकारून संसार करूं लागले, एवढंच नव्हे तर त्यांच्या घरांत मूल रागू लागलं म्हणून त्यांचे श्वशुर सरावण चौधरी यांना कृतकृत्यता वाटली, सामूला अस्मान टेंगणं झालं, चिंधाबाई नव्या नवलाईच्या नी बहुमानाच्या संसारांत दंग झाल्या, उखडू मास्तरांना दिवंगत मित्राच्या कष्टाचं साफल्य झाल्यानं धन्यता वाटू लागली, आपले आशीर्वाद फळाला आल्याचं नाजी खाटकिणीला समाधान वाटू लागलं,—सर्वांना आनंद वाटला; पण भाऊसाहेब ? त्यांना चुकल्यासारखं अहर्निश वाटत होतं. आपलं आयुष्य निरर्थक व्यतीत होत आहे असं वाटून त्यांचं मन भावी काळाबद्दल साशंक झालं होतं.

सच्छील, परोपकारी नी पापभीरू पित्याच्या नांवाला त्यांच्या या उत्कर्षानं उजाळाच मिळाला होता, पण तो लैकिक दृष्टीनं. यापेक्षा अधिक कांही करायची आमना त्यांना होती. शिक्षण, उमेद, आत्मविश्वास, ह्या सर्व गोष्टी असूनाहे त्यांच्या मनाच्या असं आवकाळ्या चालल्या होत्या.

यांतच दुसऱ्या एका गोष्टीची भर पडली. मुलकी कारभाराला सरावलेल्या त्यांच्या कारकून भाईनीं आपल्या चौसष्ट कळा दाखवायला सुरवात केली. अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी म्हणतात. आडल्या कामासाठी खेड्यांतले गरीब शेतकरी अन् शेतमजूर नाइलाजानं या मंडळींचे हात भरल्याशिवाय राहात नसत. दहा रुपयांचा तलाटी गावांत केवढी माणकेश्वरी गाजवतो हे

टाऊक असल्यामुळं या नोकरशहांचे खिसे गरम केल्याशिवाय किंवा कांही धान्यधुन्य त्यांच्या घरीं आणून टाकल्याशिवाय त्यांना काम होईल अशी खात्री नसे. या लाचेच्या कारभारांत भाऊसाहेबांना सामील करून घेणं इतर कारकुनांना आवश्यक वाटलं, कारण एरव्ही त्यांना तो परिपाठ चालू ठेवणं शक्य नव्हत. भाऊसाहेबांना आश्चर्याचा धक्का बसला. कारकुनी पेशा ह्मणजे कंटाळवाणी खड्डेवाशी एवढीच त्यांची समजूत होती. गरीब शेतकरी नी मजूर त्यांना लुबाडण्यासाठी ही नोकरशाही जीं लफडीं करते तीं त्यांना अपरिचित होती. सुशिक्षितांच्या या स्वार्थी नी दाम्भिक वृत्तीची त्यांना चीड आली. अधिक कांहीं करतां न आलं तरी बापाचं सच्छील मी कलंकित करणार नाही ही त्यांची किमान आकांक्षा असतां तिलाच नख लागण्याचा प्रसंग येथून ठेपला.

एकदा त्यांनी सहजगत्या मागील पत्रव्यवहाराची आवक-जावक चाळून पाहायला सुरुवात केली. मामलेदाराकडं एका शेतकऱ्यानं तातडीनं अर्ज केला होता. साहेबांच्या सूचनेवरून त्या शेतकऱ्याला स्वतांच्या शेतांत चुन्याची भट्टी सुरू करायची परवानगी द्यायची होती. भाऊसाहेबांनी प्रकरण बाहेर काढून हुकूम लिहायला सुरुवात केली, तोंच त्याचे सहकारी त्यांच्या कानाशी लागले. एकूण प्रकरण अम होतं की, प्रस्तुत शेतकऱ्यानं परवान्यासाठी अर्जावर अर्ज केले होत, आठ महिने त्याची दाद लागली नाही, कारण साहेबांचा हुकूम कारकुनांनी दावून ठेवला होता. लाचेची रकम वसूल झाल्याशिवाय शेतकऱ्याच्या हातीं हुकूम पडूं नये असा कावा रचलेला असल्यामुळं इतक्या दिवसांपर्यंत ही दावादाबी चालली होती. सहकाऱ्यांच्या तोंडून ही माहिती ऐकून भाऊसाहेबांना वाईट वाटलं. घरीं बोलावून कांहीं रकम घेऊन मगच हुकूम त्याच्या हातांत द्यावा ही इतरांची सूचना त्यांनी मान्य केली नाही. हुकूम रवाना करून टाकला. अशीं कितीतरी प्रकरणं नेहमी चालू असल्याचं त्यांना आढळून आलं.

आपलं बरंवाईट करण्याची सत्ता या नोकरशहांच्या हातीं असल्यामुळं जनता त्यांना वचकून असते नी मान देते असं त्यांना विचाराअंतीं कळून आलं. मुलकी खात्याच्या नोकरीसाठी माशांप्रमाणें ऊमेदवार कां घोंगावत येतात याचाहि उलगडा त्यांना झाला. या बऱ्यावाईटाच्या सत्तेमुळंच त्यांना भाऊसाहेब,

दादासाहेब, नानासाहेब, म्हणून मान मिळतो, म्हणूनच तीस रुपयांचा कारकून तीस हजारांची इस्टेट मिळवू शकतो, यात शंका नाही. तीच गोष्ट शिक्षकांची व्या. हे शिक्षक बी. ए. एम. ए. वा बी. टी. झालेले असले तरी कुणाचं वाईट करायची सत्ता त्यांच्या हाती नाही, त्याच घेण्यासारखी काम त्यांच्याकडं नसतात, म्हणून ज्ञानामृत पाझून राष्ट्राची पिढी तयार करण्याचं कार्य जरी ते करीत असले तरी त्यांना समाजांत मान नाही.

एकूण, वेश्येभोवती सतरा टरांगांनी नाचावं त्याप्रमाणे सत्तेभोवती शहाण-
गण, मानमरातब, पैसा, यांचा नाच चालत असतो तर ! शेतकऱ्यांचेनी मजुरांचे
अर्जाकडे वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत जाऊंच शकत नाहीत, त्याच दिल्याबरोबर
मात्र बंगाली जादूप्रमाणे सगळीं कामं पार पडतात. पुष्कळदा मामले-
दारांच्या सल्ल्यावाचून कारकुनांनीच परभारं स्वताच्या अधिकारांत त्याच घेऊन
अर्जांचे निकाल लावल्याचा उदाहरणं भाऊसाहेबांना दिसून आलीं. अशा
नोकरशाहीवरील त्याचा विश्वास पार उडून गेला. थोड्याच दिवसांत इतर सह-
काऱ्यांशी त्यांचं जमेनासं झालं. पण भाऊसाहेबांना अधिक काय करतां येणार ?
त्या पापाचे वाटेकरी स्वतः ते झाले नाहीत म्हणून त्यांची स्थिती गरिबीची
राहिली. डोळ्यां देखत सर्व पापं निमूटपणें सहन करणं भाग होत.

एकदा एका इसमानं त्यांच्या गैरहजेरींत त्यांच्या घरां काही सामान
आणून दिलं. पन्नास रुपयांचं तरी असावं. चिंभावाईना आनंद झाला. त्यांनी
तें स्वीकारलं. गरीब रयतेनं आणून दिलेलं सारं काही स्वीकारणं हें आपलं
कर्तव्यच, अशी मनोवृत्ति नोकरशाहीतील गृहिणांचीहि होऊन बसली तर त्यात
आश्चर्य नाही. भाऊसाहेबांना ही गोष्ट समजली. त्यांना असेंहि कळलं की सदर
इसमान बायकोचे दागिने गहाण ठेवून त्या रकमेचं तें सामान खरीदलं होतं.
त्यानी त्याला बोलावून त्याचं सामान परत केल. त्याच घेणं हें पाप आहे,
एवढंच नव्हे तर कचेरीतले लोक रयतेच्या सोयीसाठी नेमलेले आहेत, रयतेचे ते
नोकर आहेत, त्याच घेणाऱ्याहून तो देणारा अधिक दोषी आहे, त्याच घेणा-
ऱ्याविरुद्ध तक्रार करावी, वगैरे गोष्टी त्याला समजावून देऊन त्यांनी त्याच्या
अर्जाची लवकर विल्हेवाट लावली आणि सन्मानानं, प्रेमानं त्याला परत पाठवलं.

सहकान्यांना ते नकोसे झाले, गरीब रयनेला प्रिय वाटू लागले. त्यांचा आणखी एक अनुभव मजेदार होता, पीतांबर शेट नांवाच्या एका सावकाराने काम करून घेण्यासाठी दोनशे रुपयेंच्या नोटा त्यांच्या घरी येऊन त्यांच्या हातांत कोंबल्या. भाऊसाहेबांनी त्या परत केल्या. शेटजींना राग आला, ‘आम्ही खुपीने देतां तें तुम्ही घेत नाही ? आमचा अपमान आहे हा, भाऊसाहेब !’ मिशा पिंजारीत ते बोलले. जणू आरोपीलाच जाब विचारीत आहेत ! भाऊसाहेबांनी माडी नीट घालीत नी अडकीत्ता बाजूला सारीत म्हटल, “शेटजी, कुणाचा मान नी कुणाचा अपमान ? मला माहीत आहे मी कशासाठी नेमला गेलों आहे तें. लोकांचों योग्य तीं कामं करणं हें माझं काम. त्यासाठी मला पगार मिळतो. लाच घेणारे महाभाग असतील, त्यांना ती द्या. मला नको. तुमचं काम योग्य असल तर मी करीन. अयोग्य तें करणार नाही. त्या कुळाचें अंत तुम्ही गटवूं पाहात अहात. त्यात तुमचा स्वार्थ आहे. म्हणून तुम्ही लाच देतां. वर मोठेपणा मिरवतां. लबाडींत सामील करून घेण्यासाठी तुम्हां हे पैसे मला देतां नी वर म्हणतां की परत केल्यानें तुमचा अपमान होतो म्हणून ! छान न्याय आहे. दोनशेच काय हजार देखील द्याल तुम्ही, कारण तुन्हांला स्वार्थ साधायचा आहे. पण मला काय त्याचें ? लाच देऊन माझ्यावर उपकार केल्याचा आव आणूं नका. दोनशे रुपये द्याल नी दोन हजार रुपये सावकारींत तुबाडाल. रयनेला तुम्हां नाडावंन् कारकुनांनी तुमचीं पापं कायदेशीर ठरवावींत. त्यांना दिलेला खुराक तुम्हां पुन्हा रयनेपामून दसपटीनें वसूल करावा ! दुनियेंत बांडगुल फार वाढली आहेत.”

या सडेतोड व्याख्यानानें पीतांबर शेट नरमले नाहीत. त्यांच्या हातांत पैसा खेळत होता. कामं पार पाडून ध्यायाची धमक म्हणूनच त्यांच्या हातीं होती. तणतणत पायच्या उतरतांना त्यांच्या तोंडून अस्पष्टपणें उच्चारलेले शब्द भाऊसाहेबांच्या कानांवर पडले—“असे छप्पन्न कारकून विकत घेतले आहेत नी घेईन सुद्धां”. त्यावर भाऊसाहेब स्वतांशीच पुटपुटले—“घेतले अमतील विकत नी ध्याल सुद्धा; पण माझ्यासारखे नाहीं विकले जायचे. प्राण गेल्या तरी.”

अंतकाळीं बापानं “लबाडी करूं नको” म्हणून उच्चारलेले शब्द भाऊ-साहेबांनी खरे करून दाखविले. पण त्याचा परिणाम म्हणून ते शिक्षकाप्रमाणे दरिद्रीच राहिले कचेरीत नी सावकार महाजन वर्गांत त्यांच्याकडं सगळे मारक्या म्हशीप्रमाणे पाहूं लागले. कांही गरीब शेतकऱ्यांत मात्र ते प्रिय झाले होतं.

मामलेदाराच्या परिक्षेत भाऊसाहेब उत्तीर्ण झाले आणि यावल मुकामी त्यांची हंगामी मामलेदार म्हणून तात्पुरती नेमणूक झाली. चिंधाबाईंना पतीच्या पुष्कळशा गोष्टी जगावेगळ्या म्हणून आवडत नसल्या तरी तिच्या दृष्टीनं दोष-स्वरूप ठरलेले त्यांचे ते गुण या नव्या आनंदांत ती विसरून गेली. घरांत तीन मुलांची पायवृळ लागत असल्यामुळं त्यांना सगळीकडं रंचनाच दिसू लागली. वडील मुलांचं नांव देविदास. त्याहून लहान दोन्ही मुलीच.

यावळचे मामलेदार या नात्यानं भाऊसाहेबांना त्या भागांत हिंडायची संधि मिळेल, तिचा ते पुरेपूर फायदा घेत. मुलकी कारभारांतील भानगडी नी रयतेची जाचणूक ठाऊक झाल्यामुळं ते नेहमी जागरूक राहून कचेरीतील कामांत जातीनं लक्ष्य घालीत, अर्जफाट्यांची आवकजावक स्वतां तपशील लहान जावळे नावाच्या एका कारकुनाच लाच प्रकरण उघडकीस आल्यावरून त्यांनी त्याला चांगलाच वटका केला. बिचारा लटपटून गेला. नोकरी जाते की काय, या धाकधुकीनं लाचार होऊन भाऊसाहेबांना भेटायला त्यांच्या घरीं गेला. “साहेब, पोराबाळांचा धनी आहे मी. एवढा गुन्हा पोटात घ्या. तुमच्या धाकट्या भावाप्रमाणे पाठीराखे व्हा. पोटावर पाय देऊं नका. पुन्हा असं कारणांर नाही !” या त्याच्या रावण्या ऐकून भाऊसाबांचं चित्त पघळलं. पण दयाळू तितकेच कर्तव्यनिष्ठुर होते तें त्यांनी त्याला विचारलं, “तुम्हाला सचोटीनं वागून पगारावर उदरनिर्वाह नाही का करतां येणार ? लाच घेतल्याचं पाप कशाला करायच तें ?” लहानू जावळे हात जोडून उत्तरला, “साहेब, खटलं मोठं घरची गरिबी. पोटासाठीच हा गुन्हा केला.” त्यावर ते बोलूं लागले, “खटलं मोठं अन् पगार अपुरा पडतो तर सरकारशी भांडा. सगळे कारकून अमलदार रयतला पिळू शकतात अन् सरकारला मात्र पिळू शकत नाहीत होय ? गरीब बिचारी रयत. तिच्यासाठी तुम्ही आहांत. असं असून तिला तुम्ही नाडता.

पण रयतेच्या दुर्दशेला देखील सीमा आहे. एखाद दिवशीं ती असह्य होवून मारी रयत उठेल, त्या उठावणींत अखल्या नोकरशाहीचा बळी पडेल. जात-भाईची पिळणूक करून पिढीजाद पिळणूक करणाऱ्या सावकार-महाजनांचे तुम्ही साथीदार होतां तें कशासाठी ? जनता मान देते तुम्हांला तो तुम्हीं तिची मान पिरगळूं शकतां म्हणून ! जा. पुन्हा असं करूं नका. तुमच्यानिरुद्ध मी काहीहि करणार नाही. ”

त्याचं तें आश्वासन ऐकून जावळेला किती कृतज्ञता वाटली तें त्याच्या चर्येवर स्पष्ट दिसत होतं. ती चर्या रामभाऊंना धाबलीच्या अंधारांत आजहि अस्पष्ट रीतीनं दिसत होती. लहानू जावळे यानं त्यानंतर सचोटीनं काम केलं अशी त्यांची तरी खात्री होती नी एका इसमाला शुद्धीवर आणण्यांत आपण बापाचंच पवित्र व्रत पुढं चालवलं त्याचं त्यांना समाधान वाटलं. पुढील करुण प्रसंगहि त्यांना आठवला. लहानू जावळे आयुष्याच्या ऐन उमेदींत विप्रमज्जरानं आजारी पडून इहलोक सोडून गेला. त्यावेळेस त्याच्या अंतिम इच्छेस्तव आपण त्याच्या घरीं गेलीं होतां; कोदट खोलींत एका खाटेवर पडलेला लहानू नी त्याच्याभांवती स्फुंदणारीं बायकापोरं पाहून आपणांला मडमडून आल. जगाचा निरोप घेण्यापूर्वीं लहानूनं आपणांला दोन शब्द सांगितले—“ साहेब, तुम्हीं मला आयुष्यांतल्या पहिल्या पापापासून परावृत्त केलेंत मीं पुन्हा लवाडी केली नाही असा मला विश्वास आहे. तुमच्या-सारखे रयतेचे कैवारी माझ्या घरीं पायवूळ झाडीत आलांत—केवढे उपकार, साहेब, लहानू जावळेला क्षमा करा. क्षमा मागण्यासाठीच बोलावलं तुम्हाला. तसदीची माफी मागतों ”—आणि त्यानं डोळे कायमचे मिटले. एका पापभीरु पण परिस्थितीमुळं पापाळा प्रवृत्त झालेल्या संसारी जिवाचे ते बोल आपणांला अजूनहि आठवत आहेत याचं एकप्रकारें आश्चर्यच वाटलं भाऊंना. पश्चातापानं पापी आत्म्याची शुद्धि होतें हें सनातन सुभाषित त्यांना अनुभवानं पटलेलं होत.

बानंतरचा कालखंड भाऊंच्या जीवनांत फार महत्त्वाचा होता. उत्कर्षाच्या नी कर्तृत्वाच्या त्यांच्या नी समाजाच्या कल्पनांत महदंतर असल्यामुळं त्यांना पराकाष्ठेचं दुःख मनातल्यामनांत होई हें खरं; पण अप्रत्यक्षपणें त्याचं सचोट

मन हलुहळू इष्ट मार्गानंच त्यांना नेत होतं. यावलच्या नी फैझपूरच्या बाजारांत सातपुड्यांतून भर उन्हांत अनवार्णी चालत येणारे भिळ आणि पावरे पाहून त्यांना रयतेच्या मागासलेपणाचा पुरेपूर प्रत्यय येई. त्या वन्य जमातीच्या लोकांचे धिप्पाड परंतु उघडेनागडे देह पाहून नी त्यांच्यावद्दल माहिती ऐकून त्यांच्याशी समरस होण्याची आकांक्षा भाऊंच्या मनांत डोकावू लागली, ते त्यांच्या बोलण्याचालण्याचं, चालीरितीचं, वारकाईनं निरिक्षण करूं लागले. नाल्याच्या काटावर गाड्या सोडून तीन दगडांवर स्वैपाक करीत बसलेले पावरे किंवा झाडाखाली उपाशीं लवंडलेले भिळ पाहिले की भौतिक उत्कर्षास नी सर्वांगीण विकासास पारखे झालेल्या या लोकांत जाऊन त्यांना काही शिकवावं असं त्यांना वाटे. पण लगेच त्यांच्या विचाराचा ओष बदले आणि त्यांचं मन म्हणे, “काय उपयोग यांना शिकवून? जगांतील सारीं तत्त्वं यांना सांगून किंवा दोन अक्षरं शिकवून कां यांची उन्नति होणार आहे? अन् शिक्षण तरी त्यांच्या जीवनाला उपयुक्त असंच पाहिजे ना? नाहीतर आमचं शिक्षण—” मध्येच विचारांची साखळी तुटे नी नोकरपेशाचीं जाचक बंधनं त्यांना अधिकच जाणवू लागत.

या परिस्थितीतच चोपड्यास भाऊंची बदली होऊन तिथं ते कामावर रुजू झाले. भिळ-पावण्यांच्या जीवनाचं अवलोकन ते करूं लागले असले तरी त्या दिशेनं त्यांची प्रगति फारशी झाली नाही.

चोपडा तालुक्यांतील बहुतेक सर्व शेती सावकारांच्या ताब्यांत. जे काही शेतमालक शेतकरी होत त्याची संख्या थोडीच, आणि त्यांपैकी बहुतेकांची शेती फारच थोडीथोडी असलेली त्यांना आढळून आली. पिढीजाद ऐपआरामांत दारूच्या बाटल्या झोकात पडलेले गुजर बांधव अत्यंत विपन्नावस्थेस प्राप्त झालेले जसे त्यांना दिसले, तसेच दरवर्षी इस्टेट वाढीस लावून गबर होणारे नी कोळी, भिळ, मराठे, इत्यादि रयतेला फुकट राववून नागवून घेणारे स्वार्थलंपट सावकारहि त्यांनी पाहिले. विशेषतः चोपड्यांतच सावकार फार. त्यांचे दूरवर पसरलेले पाय भाऊंना पुरेसे त्यावेळेस दिसले नाहीत. सरकारी नोकर एवढ्या अवलोकनापलीकडं काय करूं शकणार? उघड्या डोळ्यांनी ते रयतेची आर्थिक नी सामाजिक नागवणूक पाहात होत.

त्यांच्या आयुष्याला दुःखाची झळ या काळांत लागली नाही असं नाही. त्यांच्या दोन्ही मुली काळानं इहलोकांतून ओझन नेल्या. वडील मुलगा देविदास हा ईंग्रजी शाळेंत जात होता. त्याला जळगांवीं ठेवण्यांत आलं होतं.

सन १९३०-३१ चा देशव्यापी सत्याग्रह सुरू झाला. महात्मागांधींच्या नेतृत्वाखाली जनमनाचा विराट अहिंसक प्रक्षोभ प्रकट झालेला अमल्यामुळं खेडोपाडीं सत्याग्रहाशिवाय कांहीच ऐकूं येईनासं झालं. सातपुड्याच्या दऱ्या-दरड्यांत गववणाऱ्या भिल्लपावण्यांना मात्र यांतलं कांही एक कळत नव्हतं. तरीहि याजारपेठांतील चर्चेचा प्रतिध्वनि त्यांच्याहि कानां पडे. गळोगल्लीं चाललेलीं निदर्शनां त्यांना दिसत होती. गांधी नांवाचा महात्मा राज्य भिल्लपाण्यासाठी निघाला आहे एवढंच त्यांना कळत होतं. राष्ट्रीय चळवळीचा विकास झालेला असला तरी या वन्य जमातींपर्यंत तो लोंढा येऊन पोचला नव्हता. तो का येऊन पोचला नव्हता हें त्यावेळेस भाऊंना नीटसं कळलं नव्हतं नी काय केल म्हणजे तो पोचेल या प्रश्नाचं उत्तरदेखील त्यांना तेव्हां देतां आलं नाही. याच प्रश्नानं ते अलंकडं वेचैन झाले होते.

उत्कर्षाबद्दल किंवा राष्ट्रकार्याबद्दल केवळ विचार करणं वा त्याचीं स्वप्नं रंगवणं हा एक प्रकारे बौद्धिक वा मानसिक विलासच होय. बुद्धीला किंवा मनाला जेव्हा प्रत्यक्ष त्याची झळ लागतं तेव्हाच त्याच्या कृतिप्रवणतेच्या खऱ्या कसोटीची वळ येऊन ठेपतं. भाऊंचं असंच झालं. त्यांच्या उदात्त विचारांना प्रत्यक्ष कृतीचं स्वरूप येऊं शकत नव्हतं पण तसा प्रसंग आला. त्यानं त्यांच्या जीवनांत आमूलाग्र स्थिरांतर घडवून आणलं.

विद्यार्थ्यांनी शाळाकालेजांवर बहिष्कार घातला. सूतशाळा काढून खादीचा नी ग्रामनुधारणेचा कार्यक्रम अंमलांत आणण्यासाठी काँग्रेसचें कार्यकर्ते दूरवर पसरले. परदेशी मलावर बहिष्कार घालण्यांत आला. खुद्द चोपड्यांत भाऊंच्या घराजवळ परदेशी मालाची होळी झालेली त्यांना दिसली. रस्त्यानं जाणाऱ्या येणाऱ्या माणसांच्या परदेशी कापडाच्या टोप्या खुपीन नी सक्तीनं होळीत टाकण्यांत येत होत्या, लहानलहान पोरं देखील महात्माजींचा नी भारत-

मातेचा जय घोष करीत गल्लोगल्लीं निदर्शनं करीत हिंडत होतीं. पोलिसांनी धर-पकड सुरू केली.

इतर विद्यार्थ्यांसमवेत भाऊंच्या देविदासनांहि शाळेला रामराम ठोकला. तो प्रभातफेऱ्यांत भाग घेऊं लागला. सूतकताईचा प्रचार करूं लागला. आता भाऊंची खरी कसोटी होती. पुत्र प्रेमानं धैर्य त्यांचं मन वेडं झालं. ते जळगांीं घाईनं गेले. मुलाला उपदेश करूं लागले. त्यांचं म्हणं की, शाळेवर बहिष्कार, घातलास तेवढा पुरे. वाटल्यास घरां बसून सूत कात; देशकार्य करायला इतर लोक पुष्कळ आहेत, तू एकटा घरां बसल्यानं देशाचं काही नुकसान होणार नाही; शिवाय मुलांना राजकारणाची पूर्ण माहिती नसत, वगैरे. पण देविदास सत्याग्रहाच्या उभारीनं पुरेपूर भारला गेला होता. त्यानं उत्तर दिलं, “प्रत्येक बाप जर आपल्या मुलाला असंच म्हणू लागला तर देशाचं नुकसान होणार नाही का ? ह्या लढाईत अहिंसेचा अवलंब करायचा आहे, म्हणून लहानथोर सर्वांना तिच्यांत सैनिक म्हणून भाग घेतां येतो. देश स्वतंत्र होणार, त्यासाठी सर्वांनी झटलं पाहिजे. मी आता माघार घेणार नाही. राजकारणाचा मी पूर्ण अभ्यास केलेला नाही हे खरं, पण ती अट पुरी करण्यासाठी आयुष्यभर थांबावं लागेल. देशाच्या सर्वश्रेष्ठ पुढाऱ्याच्या आज्ञा सैनिकाप्रमाणे पाळणं एवढच माझ्याकडून होण्यासारखं असल्यामुळं तेंच मी करीत आहे. आपल्या देशाचे पांग आम्ही फेडू. ते फेडण्याचा जन्मसिद्ध हक्क प्रत्येकाला आहे.”

“पण तूं हें साहस करूं नये असं माझं म्हणणं. तुझी आई सारखा तुझा ध्यास घेत आहे ” शेवटची मात्रा लागू पडते की काय हें अजमावण्यासाठी भाऊ म्हणाले.

“ देशाच्या स्वातंत्र्याहूढं आईवडिलांच्या अश्रूंचा विचार करायला बाबा, तुम्ही मला सांगतां ? देशासाठी घरादाराची उपेक्षा करणाऱ्या सैनिकाला श्रमा करूं न शकणारी शक्ति या जगांत दुसरी नाही. स्वतांच्या आईच्या सुखदुःखापेक्षा चाळीसकोटींच्या आईचं सुखदुःख अधिक महत्वाचं आहे. तिच पारतंत्र्य नष्ट करण्याच्या सग्रामांत भाग न घेऊं तर आम्ही गुन्हेगार ठरू. ”

“तें सर्व कळतं मला, पण माझं म्हणणं एकच आहे — तूं घरीं चल. त्याहून अधिक कांही बोलायची माझी इच्छा नाही. नाहीतर तुला मी बळजबरीनं वेऊन जाईन.”

“तुमच्या बोलण्यांत पुत्रप्रेम असलं तरी तुमची क्षमा मागतों. तुमच्या बळजबरीचा प्रतिकार मला करतां येत नसेल तर देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढायला मी नालायक ठरेन. येऊनजाऊन सूतकताई, खादांप्रसार, परदेशी मालावर बहिष्कार, हा माझा आणि सर्वांचा कार्यक्रम आहे. तुम्ही भितां तरी कशाला, बाबा ?”

मुलाचं मन भाऊंना बळवतां आलं नाही. कुठून बळवतां येणार ? जिचा प्रतिकार करणं साम्राज्यशाहीला अशक्य, ती स्वातंत्र्याकांक्षा बाप झाला म्हणून त्याला कशी दडपतां येणार ? सुटलेल्या बाणाप्रमाणे देविदास भाऊंच्या प्रेम-जालांतून निसटला. दोन दिवस ते त्याच्या शोधार्थ हिंडत होते. शहरभर चळवळीचा हैदोस उसळला होता.

सायंकाळां कुर्णांतरी बातमी आणून दिली की गावांत जयस्तंभाजवळ परदेशी मालाच्या मोटारी सत्याग्रही जमावानं अडवून धरल्या आहेत, नी त्यांत देविदासही दिसतो म्हणून. भाऊ धावतच गेले. पण एवढ्या जनसंमर्दात देविदास त्याच्या अडपक्षडप दृष्टीस पडला एवढंच काय तें. त्यांचा आवाज ऐकूं जाणं शक्यच नव्हतं.

मोटारींना चहूबाजूंनी सत्याग्रही जमावानं घेरलं आहे, पोलिस अंमलदार शिपायांसह वाटाघाटी करीत उभा आहे. स्फूर्तीच्या घोषणा ऐकूं येत आहेत. मोटारी हालूं शकत नाहीत. अंमलदारानं मोटारी चालवण्याचा हुकूम सोडला तोंच काही तरुण पुढं आडवे पडले. भाऊंनी पाहिलं. त्यांच्या काळजांत चर्चर झालं. हुंदक्यासरशी त्यांच्या तोंडून उद्गार निघाला— “देविदास ! वेढा !”

मोटारींपुढं निजलेल्या तरुणांत देविदासही होता. पोलिसांनी काही तरुणांना बाजूला ओढलं. पण देविदास — तो मोटारीच्या भागाला पंक्थेपणीं बसून पडलेला होता. पोलिस अंमलदारांनं पुन्हा हुकूम सोडला. जनसंमर्द

खवळला. मोटारीवरील गाठींवर हल्ला चढवण्यांत आला. बांजूला कापडाची होळी भडकली. मागील मोटारींच्या धाव्या फोडण्यांत आल्या. कांही लोकांना अटक झाली. चहुबाजूंनी जयघोष चालू असतांच अजस्र हत्तीप्रमाणे मोटार हालून वाट काढीत चालली.

रक्ताच्या चिडकांड्यः उडाल्या. देशासाठी बापाशी भांडणारा देविदास बापाल दुःखांत लोटून तमाम जनतेला स्फूर्ति देऊन निघून गेला !

आरडाओरड—गलबला—लाठीमार—पांगापांग—स्फूर्तिशाली अध्याय तिथंच संपला.

×

×

×

×

देविदासच्या निधनाचा भाऊसाहेबांच्या मनाला मोठा धक्का बसला. जीवनाच्या नी कर्तृत्वाच्या खऱ्याखुऱ्या विकासासाठी त्यांचं मन आजवर आंतल्याआंतच हुरहुरत आलं होतं. त्या विकासाचा मार्ग त्यांना गावला नव्हता. पण देविदास विद्यार्थिदशेतच आयुष्याचं सार्थक करून गेला होता. जिकडं-तिकडं त्यांचं नांव सर्वतोमुखी झालं. त्याच्या त्या अतुलनीय त्यागाचं न् थडाडीचं कौतुक सगळ्या रयतेकडून होत असलेलं ऐकून भाऊसाहेबांचा ऊर अभिमानननं दाटून येई. पण त्यांच्या पितृहृदयाचं समाधान तेवढ्यानं होईना. पुत्रवियोगाच दुःख ते विसरूं शकत नव्हते. चिंधाबाईनं तर अन्नच सोडलं.

आरशांतलं प्रतिबिंब पाहून त्यावर टोच मारीत नी भोवती घिरट्या धालीत राहणाऱ्या चिडीप्रमाणें भाऊसाहेबांची अवस्था झाली होती. आयुष्य हें कवड्यांच्या खेळासारखं वाटलं त्यांना. बित्तू फडकला तर यश, न फडकला तर अपयश; पण यांतलं काहीच माणसाच्या हातीं असूं नये ! नोकरीवर त्यांची श्रद्धा कधीच नव्हती. जेणेकरून आपल्या जागृत मनाला समाधान प्राप्त होईल असं काहीतरी समाजकल्याण हातीं ध्यावं असं त्यांना वाटे. मुलाच्या उदाहरणानं त्यांच्या आयुष्यग्रंथाचं नवं पान उघडल गेलं. बोवा, उखर्डूमास्तर, चिंधाबाई, नाजीखाटकिन, या सर्वांपासून त्यांनी काहीना कांहीतरी उभारी वा मदत

घेतलेली होती. आतां पोटच्या गोळ्याच्या उदाहरणांत त्यांना नवा मंत्र मिळाला. चिंधाबाईची न् नातलगांची नाराजी धाव्यावर बसवून त्यांनी पुढील पाऊल टाकलं. पत्नीला सर्व चीजवस्त देऊन त्यांनी सावखेड्यांत एक घर घेऊन राहिल्या सांगितलं. सर्व व्यवस्था स्वतः करून दिली. नोकरीचा राजीनामा खरडला नी कचेरीच्या कंटाळवाण्या न् स्वार्थी वातावरणाला रामराम ठोकला. प्रभातफेऱ्या, सूतकताई, खादीप्रचार, अस्पृश्यतानिवारण, गावसफाई, व्याख्यान, हा त्यांचा रोजचा व्यवसाय होऊन बसला.

रयतेच्या डोळ्यांत भरणारा असा हा त्याग होता. मामलेदारीसारखी मानाची, सत्तेची न् भरकूस पगाराची जागा भाऊंनी सोडली, तेव्हा धड्डों माणसंमुद्धां बोळं लागलीं, “इनाकारनस का मन्सारामबोवानं विवाळ बोलास ? बाप तसा आंडोर. गांधीमाहात्मानि कामगिरी शे. भाऊसाहेबनि नोकरी छोळी दिधि देसनाकुन्ता, ते देव त्याल्हे दी न्हाई. धन्ने शे” (मन्सारामबोवाचं विवाड म्हणून नावाजतात तें विनाकारणच का ? बाप तसा बेटा. गांधीमहात्म्याची कामगिरी—मोहीम—आहे ही. भाऊसाहेबांनी देशासाठी नोकरी सोडली, देव त्याला पुढं सगळं देईल. धन्य आहे)”

राष्ट्रीय चळवळींत यापूर्वी भाऊसाहेबांनी भाग घेतला नव्हता, तरी त्यांच्या या त्यागामुळं लोक त्यांच्याकडं आकर्षिले गेले. दीर्घ तपश्चर्येनं नव्हे तर आकस्मिक त्यागानं ते सर्वांच्या डोळ्यांत मरले. त्यांच्याकडं उत्तर नी दक्षिण अशा दोन्ही तापीथडीवरल्या खेड्यांचं पुढारीपण अनायास आलं ते राजकारणांत अननुभवी होते, पण रयतेच्या प्रेमानं ते नेते बनले. ही जबाबदारी मोठी होती. ती पार पाडण्यासाठी त्यांना आरंभीं काही लोककार्यांचे धडे गिरवणं भाग होतं. यांना दिसून आलं की अनेक वर्षे राष्ट्रीय चळवळींत हालअपेष्टा सोशीत कार्य करीत राहिलेले कित्येक सत्याग्रही रयतेच्या ध्यानींमनींहि नव्हते; कारण ते कनिष्ठ वर्गातलें नी गरीब होते. लोकांचे डोळे दिपवणारा आकस्मिक त्याग—भाऊसाहेबांसारखा—त्यांच्या जीवनांत नव्हता. टिकावू नी सुंदर रंगापेक्षा भडक रंगालाच भुलणाऱ्या रयतेची त्यांना कीव आली. आपल्या पाठीमागं दीर्घ नी भरीव तपश्चर्या नसूनहि केवळ मानाची नोकरी आपण सोडलो, एवढ्याशा

भडक त्यागाला रयत भुलूं शकने नी वर्णानुवर्णे हाल सोशीत देशासाठी जिवाचे रान करणाऱ्या श्रमवीरांची मात्र उपेक्षा होतं, हा विपर्यास त्यांच्या मनावर फार गंभीर परिणाम करता झाला. कुठल्याहि व्याख्यानांत ते या कनिष्ठवर्गीय श्रमवीरांच्या कार्याचं महत्त्व सांगितल्याशिवाय राहात नसत. यामुळं स्वताहून इतरांना अधिक मान देण्यांत व्यक्त होणारा विनय हा सद्गुण भाऊसाहेबांच्या ठायीं रयतेला दिसूं लागला. जनमनांत त्यांना खोल स्थान मिळालं. कौतुकाचं प्रेमात नी प्रेमाचं श्रद्धेत रूपांतर व्हायला उशीर लागला नाही.

भोवतालच्या उपेक्षित श्रमवीरांमध्येच मिठाराम पाटील अन् झिरू कोळी या दोघांच्या कार्य करणाऱ्याची कळकळ, निःसीम स्वातंत्र्यप्रेम नी मनमिळावूपणा या गुणांनी भाऊसाहेबांचं लक्ष वेधून घेतलं. या कार्यकर्त्यांच्या मेळाव्यांत भाऊसाहेबांचे रामभाऊ झाल्यामुळं तेंच नाव रयतेंत रूढ होत चाललं. रामभाऊ मिठाराम नी झिरू यांच्यामह कार्य करीत नी राजकारणाच्या चर्चेत काही काळ अवश्य घालवीत.

गरीब शेतकरी नी शेतमजूर या वर्गांतून मिठाराम नी झिरू हे कार्यकर्ते निर्माण झाले होते. सावकारशाहीनं त्यांच्या घरादारांचा नी संसाराचा सत्यानाश केलेला होता. गांधी महात्मा शेतकऱ्यांचं राज्य स्थापन करणार आहे अशी त्यांची दृढ श्रद्धा असल्यामुळं ते या सत्याग्रहाच्या चळवळींत उतरले होते. ते म्हणत — “ न्याय हेंच सत्य. कामकऱ्यांच्या श्रमाचं फळ हें त्यालाच मिळालं पाहिजे हा खरा न्याय. तेंच सत्य. त्याचाच आग्रह आम्ही धरतो म्हणून आम्ही सत्याग्रही आहोंत. सत्याग्रहाचा दुसरा कोणताच अर्थ आम्हांला मालूम नाही. आमचीं बोटं सावकारशाहीनं भाजलीं आहेत. आमचे संसार तिनें बेचिराख केले आहेत. आम्ही स्वराज्य मिळवूं. शेतकरीकामकऱ्यांचं राज्य सुरू करूं. याच ध्येयानं आम्ही चळवळींत सामील झालों आहोंत. आम्हाला आजचं जुलमी परकं सरकार नको, नोकरशाही नको, सावकारशाही नको. आमच्या सत्याग्रहाचं हें त्रीदवाक्य असलं पाहिजे. ”

या अडाणी सभजल्या गेलेल्या शेतमजुरांच्या तोंडून भाऊंना पुष्कळ शिकण्यासारखे दिसलं. सत्याग्रहाचा हा अर्थ त्यांच्या मनांत इतक्या ठकळ

रीतीनं कधीच आलेला नव्हता. ज्याची पिळगूक होते त्याच्या सत्याग्रहाचा अर्थ त्यांना आता उमजला होता. गांधींच्या शस्त्रपेक्षाहि या श्रमवीरांच्या शस्त्रांत त्यांना खराखुरा सत्याग्रही अर्थ प्रतीत होवू लागला.

सरकारची दडपशाही वाढत चालली तसतसा चळवळीचा डोंब भडकू लागला. कैदखाने तुडुंग भरले. लहान मुलं देखील स्वातंत्र्याचा झेंडा ऊंचावीत प्रभातफेऱ्यांत नी निदर्शनांत सामील झालीं. धरायला आलेल्या पोलिसांना बाकोल्या दावीत मुल उत्साहानं गर्जना करीत असलेली पाहून आता स्वराज्य दूर नाही असंच कुणालाहि वाटलं असतं.

कमतवाडींत रात्री शेतकऱ्यांची सभा संपवून भाऊ, मिठाराम नी श्वियरु एका पडक्या धावलींत कांबळी टाकून निजले होते. सुनी जागा असल्यामुळे वीसपाय चावत होते. अस्वस्थ झोपेच्या तंद्रीत असतांच मिठाराम जागा होऊन उठून बसला. गावकरी त्यांना उठवीत होते.

“पोलीस आले आहेत. उठा. लपून राहा.”

त्या वाक्यानं ते खडबडून उठले. अवतीभोवती नजर टाकून भाऊ उत्तरले, “येऊं द्या पोलिसांना. आम्ही सत्याग्रही आहोत. तुरुंगांत जायला तयारी आहे आमची.” त्याबरोबर मिठाराम तावातावान बोलू लागला, “भाऊ, हा काय अवसानघातकीपणा ? आपणांला रान उठवायच आहे. दरवाड पेटवायची आहे. खेडोगाडी हिंडून तमाम रयत उभी करायची. पोलिसांना झुकांडी दिलीच पाहिजे. स्वतः होऊन तुरुंगांत जायला सत्याग्रहच कशाला हवा ?” त्यावर भाऊ त्याच्याशी भांडू लागले. “महात्मा गांधींनी आफ्रिकेंत असतांना पोलिसांना आपण होऊन कायदेभंगाला साक्षीदार नमूद करायला सांगितलं होतं. सरकारशीदेखील लपवाछपवी नको. लपंडाव नको. तरच खरा सत्याग्रह. आपला स्वराज्याचा हक्क हें सत्य आहे. तो शाबीत करतांना पोलिसांशीदेखील आपण सत्यानं वागलं पाहिजे. बेधडक तुरुंगवास पत्करला पाहिजे. हेंच गांधींच म्हणणं आहे.”

“भाऊ, तुमची कीव का करूं आता ? लोकजागृतीच्या कार्यक्रमांत हें असलं अजब सत्य बसतं तरी कसं ? तुरुंगवासाला आम्ही भीत नाही, पण

स्वतां होऊन पोलिसांच्या हातीं पडायचं याला का सत्याग्रह म्हणणार तुम्ही ? ”

“ होय. तो सत्याग्रहच. ”

“ अमला सत्याग्रह तुम्हालाच लखलाभ असो. गांधींच्या आज्ञा आम्ही पाळतो, पण आम्हा आंधळे सैनिक नाही जागृत सैनिक आहोत. सैनिकांना डोकं दवडायचं वा गहाण टाकायचं कारण नाही. अहिंसक चळवळीचं किमान सत्याग्रही तत्व आम्हांला मान्य आहे. आम्ही पोलिसांच्या हातीं आपण होऊन जाणार नाही. तुम्हालाहि जावू देणार नाही. ”

चोरकंदिलाच्या उजेडाचे झोत गल्लींत दिसू लागतांच झिपरू आणि मिठाराम भाऊंना ओढीत धावलीच्या मागच्या बाजूस दडू लागले. पण पोलिसांनी मोव्हाटोपर्यंत मजल गाठली होती. बाहेर आरडाओरड चालू होती. त्या धांदलीत भाऊ पोलिसांच्या हातीं सापडले. झिपरू आणि मिठाराम कूड मोडून उकीरक्यांच्या आड लपत शेतांतील खोदरीतून पसार झाले.

भाऊंना अटक करण्यांत आली. कांही गांवकऱ्यांना दुष्टी भरून पोलिसांनी दुसऱ्या सत्याग्रहींचा शोध चालवला, पण ते हातीं लागले नाहीत. आपल्या वाजोऱ्या प्रयत्नांचं एकटं शेंडेफळ म्हणून एकाच कैद्याला घेऊन पोलिस मार्गाला लागले.

या ठिकाणांच मिठाराम नी झिपरू आणि रामभाऊ यांचे राजकीय मत-भेदामुळे दोन भिन्न मार्ग झाले

तुरुंगांत सत्याग्रहींची खूपच भरती झाल्यामुळे कांही ठिकाणीं सामान्य गुन्हेगार कैदी नी सत्याग्रही कैदी यांना एकत्रच ठेवण्यांत आले. भाऊ ज्या कोठडीत होते तिच्यातील सर्व कमीअधिक गुन्हेगार म्हणूनच कैदेत ठेवण्यांत आले होते. इतरहि कांही सत्याग्रही त्या तुरुंगांत होते. गुन्हेगारांच्या संगतीत भाऊंना स्वार्थ-दंभाचं नी विषमतेचं पुष्कळ ज्ञान झालं. तिथंच सुंदऱ्या मिल, पोवलाद जगांतील कोळी, येक्या मिल, नगऱ्या मिल, या कैद्यांशी त्यांचा ाटद परिचय घडून आला.

सुंदन्या भिल आणि त्याचे दोस्त यांना सरकारने न् दुनियेने गुन्हेगार म्हणून तुरुंगांत डांबलं होतं सर्वोच्या दृष्टीने ते गुन्हेगार होते, पण सुंदन्याच्या तोंडून त्यांची माहिती ऐकल्यावर रामभाऊंना ते पूर्ण निर्दोष असल्याची खात्री पटली. ज्या समाजव्यवस्थेत त्यांची हयात गेली तिच्यांत माणसाच्या आसुरी वृत्तीनाच वाव मिळत असल्यामुळं समाजाच्या जुलमी घरोटांत भरडल्या गेलेल्या सुंदन्यासारखे लाखो लोक गुन्हेगार ठरले आहेत हे पाहून भाऊंना केवळ नामधारी सत्याग्रहापेक्षा अधिक कांहीतरी करणं इष्ट आहे असं वाटू लागलं. पण त्यांची राजकीय दृष्टि तितकीशी सखोल नी विकसित झालेली नव्हती. एका सर्वमान्य पुढाऱ्याच्या हाकेला व्हाकारा देत चहूकडून उठून उभी राहिलेली रयत मात्र त्यांना दिसत होती. रयतेच्या या स्वयंस्कृत स्वातंत्र्य-प्रेमाला भरीव राजकारणाचं स्वरूप देऊन एका नव्या दुनियेची उभारणी कशी करावी हा प्रश्न त्यांना कधीहि शिवला नव्हता. सुंदन्याची न् त्याच्या दोस्तांची हकीकत ऐकून जगांतल्या विपमतेची कल्पना, त्यांना आली असली तरी वरील प्रश्न त्यांना सुटला नव्हता. तो सोडवण्यास आपल्यापेक्षां सुंदन्याचे दोस्त नी मिठाराम-झिपू हेच अधिक लायक होत अशी ग्वाही त्यांचं मन देत असे; पण भाविकतेवर नी दयाधर्मादि सद्गुणांवरील विश्वासावर पोसल गेलेलं तं मन आपल्याच भोवती गिरक्या घेत राही. नदीच्या पुरांतल्या खराडोंत गरगर फिरणाऱ्या लाकडां-प्रमाणे त्यांची अवस्था झाली होती. मिठाराम नी झिपू यांचे चेहरे त्यांच्या दृष्टीसमोर नेहमी उभे राहात; त्यांच्या त्यागाचं न् कर्तबगारीचं त्यांना कौतुक वाटे, कांही बाबतींत आपणांहूनहि ते अधिक श्रेष्ठ आहेत असं ते मनाशी कवूल करीत; पण त्यांचे राजकीय विचार, त्यांची स्वराज्याची कल्पना, त्यांचे मार्ग, हे सर्व भाऊंना मानवत नव्हतं. त्यांच्या बुद्धीला मनाचा काटेरी लगाम भलत्याच वेळेस लागला असल्यामुळं नोकरीवर पाणी सोडूनहि केलेल्या सत्याग्रहांत बागूल करणाऱ्या ढोराप्रमाणे आत्मसमाधानांतच गुंगत राहण्याखेरीज त्यांना गायंतर उरलं नाही. अधूनमधून ते रात्रीं गवती चटई-वरून अमाक उठून बसत सुंदन्याकडे पाहात; तशा अंधान्या वेळेसहि झोपेंतच त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसून येणारी बेडर नी बेफिकीर वृत्ति पाहून त्यांना त्याचा अचंबा नी एक प्रकारे भीतिच वाटे. पुन्हा पूर्वयुष्यांतील घटनांचीं स्वप्नदृश्यं पाहात ते डोळा लावीत.

मुंदन्याला लहानपणचे फारसे प्रसंग आठवत नसत; पण तो आठ वर्षांचा असतांना त्याच्या बापाने त्याला एका पाटलाला विकून टाकले नी कांही दिवस त्याच्याकडून काम घेतल्यावर पाटलाने पण त्याला कन्हू शेट नावाच्या सावकाराला मोघम कराराने विकून टाकले, एवढेच त्याला ठाऊक होतं. कन्हू शेटने आरंभी त्याला गुरे चारण्याचंच तेवढे काम दिलं. नाहीतरी भिल्लांचा पोरगा दुसरे कोणतं काम करणार ? शेतकामाची भिल्लांना सवय नसते. मजुरी-पेक्षा शेतांतली पिके राखून महिन्याला पैसे घेणं, चोरून धान्य मिळवणं किंवा वेळ पडल्यास जंगलांतून चारोळ्या, टेंभरं, टोळआंबे, बेल, मोहू वगैरे मिळवून दिवस काढणं एवढेच त्यांना ठाऊक. कधीकधी तर खुशाल उपाशी राहूनच झाडाखाली तणावून चावं हा त्यांचा परिपाट. ना त्यांना घर ना बिडार. दाहीदिशांचे वारकरीच ते. म्हणून “ भिल्लांच्या अंगांत कामसृष्टि नसते ” असं कन्हू शेट नेहमी म्हणणार. स्वतां कन्हू शेट फार मोठे जमीनदार. त्यांची चोपडान्यावल भागांत दूरवर पसरलेली जमीन सावकारीच्या घेवांत त्यांनी मिळवली होती. शिवाय रोकडा व्यवहार लाखांनी चालायचा. दरोबस्त शेतकरी न् शेतमजूर दररोज, विशेषतः रविवारी बाजार म्हणून, त्यांच्या पेढीच्या परोटीखाली जमा होत. पाच दहा रुपयासाठी घर गहाण टाकणारे त्यांत असत, लगन—यावासाठी शंभर रुपयांत दोन परतण शेत अडकवणारे त्यांत असत, शंभर रुपयांची कर्जात सुट मिळावी म्हणून शेटजीच्या हुकमावरून स्वतांची बायको किंवा चवळीच्या शेंगेसारखी कोवळी पोर शेटजीच्या बिछान्यावर पाठवणारे हवालदील नी तळतळणारे आत्मेहि त्यांत होणे. शेटजी सावकारीच्या व्यवहारांत फार चोख असत. त्यांच्या चोखपणाला सगळीं कुळ भीत असत. दोन दिवसांच्या बाळंतिणीला उघड्यांत उभं करून तिच्या खाटेचा लिलाव भर टिवटणीत करायला देखील ते मागपुढे पाहात नसत. वर आणखी “ पैसा लेवाना वखत नाना म्हनी पाया पळतस आनं पैसा देवाना येयले नानी मरी ज्यास तुम्हनी ! (पैसे घेने वेळेस नाना म्हणून पायां पडतां आणि पैसे देतांना मात्र नानी मरून जाते तुमची !) ” असे शब्द कर्जदाराला ऐकवल्यावाचून आपल्या जन्माचं सार्थक होणार नाही अशी खात्री असल्यामुळेच की काय, ते सार्थक ते हटकून करून घेत.

कन्हू शेटनं याखेरीज दुसरा एक धंदा पत्करला होता. सगळेच सावकास तो करतात. सुंदऱ्या मोठा झाल्यावर त्यांनी त्याला स्वतांच्या जातीत वावरण्यास म्हा दिली. मवाली दरोडेखोरांशी त्याचे संबंध जुळवले आणि दरोडे घालण्यास, चोऱ्याचपाऱ्या करण्यास, त्याला उत्तेजन दिले. सुंदऱ्याने चोऱ्या कराव्या अन् कन्हू शेटन त्या पंचवाढ्या. कन्हू शेट गबर होत चालला, पण सुंदऱ्या मात्र कफळकच राहिला. आपण सुंदऱ्याचे हितरक्षक आहोत असं शेटजी त्याला भासवीत. आपल्या सावलीतच सुंदऱ्याने नांवालौकिकाला (!!) यावं अशी त्यांची मनापासून इच्छा होती.

सावलीचे ऊन सुंदऱ्याला चांगलेच जाणवू लागले. त्या सावलीच्या उन्हांने त्याची चांगलीच बोफली शेकली गेली. पैशाच्या भानगडी म्हणजे खरोखर भानगडी होत हे त्याला कळू लागले. एका दरोड्याचा पोलिसांना नुगावा लागला. सुंदऱ्या पकडला गेला. कन्हूशेट नामानिराळे राहिले. त्यांनी दरोड्यांतले सोने-रुपे गुप्तपणे वितळवून त्याची विल्हेवाट लावून टाकली. सुंदऱ्याची पाठ कोण राखणार ? शेटजी बगल झाडून बाजूला झाले.

सुंदऱ्याचे वकीलपत्र चोपड्यांतले सुप्रसिद्ध समाजमुधारक आणि दान-धर्मशील म्हणून नांवाजलेल्या काकासाहेब वकिलांनी घेतले. धुतला तांदूळ म्हणून समाजात टेभ्याने मिरवणाऱ्या या वकिलाने सुंदऱ्याला नवा दरोडा घालून मुद्देमाल आपणांला देण्याच्या अटीवर वकीलपत्र स्वीकारतां म्हणून सांगितले. दरोडा कुणाच्या घरी घालायचा, तिथं काय काय संपत्ती आहे याची माहिती-मुद्दा काकासाहेबांनी त्याला दिली. अधिकाऱ्यांना भरकूस लाच भरून त्यांनी सुंदऱ्याची निदोप म्हणून सुटका करविली. पण आता सुंदऱ्या काकासाहेबांचा बंदा बनला होता. चारदोन दरोडे त्यांनीच पचविले. सुंदऱ्या हा कन्हू शेटचा नोकर असल्यामुळे कन्हूशेटला वैपश्य वाटू लागले. पण एका चोरांना दुसऱ्या चोराच्या बाबतीत मूग गिळून बसावं अशी गत काकासाहेब नी कन्हू शेट यांची झाली. या संभावित समाजकंटकांचे कृष्ण—व्यवहार अबाधितपणे चालू राहिले.

सुंदऱ्याने लग्न केलं. त्यासाठी कन्हूशेटनं त्याला सवाशे रुपये देऊन दुपटीचा कागद लिहून घेतला. दोन दिवस दारूची धमाल चालून्हे

संसाराला सुरवात झाल्यावर सुंदऱ्याला आढळून आलं की, आपल्यावरील सावलीचं ऊन अधिक प्रखर झालेलं असून ज्यांचे आपण रांजण भरले ते काकासाहेब नी कन्हूशेट आपल्यावर मुलामगिरी लादून बसले आहेत. कन्हूशेटच्या घरीं कर्जफेडीस्तव त्याला राबावं लागत होतं, पण कर्ज कधीच फिटत नव्हतं. पोट भागवण्यासाठी म्हणून घेतलेल्या धान्याची किंमत दुप्पटीनं वाढत जाऊन कर्ज वर्षाअखेर कायम. तोडलेल्या वृक्षाला दुप्पट जोरानं डीर फुटतात त्याप्रमाणे ह्या कर्जाची गत होती. त्या निरक्षर, अडाणी, अन् देवभोळ्या जिवाला सावकारशाहीचे हे गळफास पराकाष्ठेनं जाणवूं लागले, तेव्हा त्यानं बंड करायचं ठरवलं. मागील सर्व दरोड्यांतील रकमेचा हिस्सा त्यानं शेटजीकडं मागितला; नाहीतर सरकारांत कळवायची धमकी दिली. शेटजी पिढ्यान्पिढ्यांचे वस्ताद; एका निरक्षर अडाण्याला ते दाद थोडेच देणार? त्यांनीं देतां म्हणून उलटमुलट कागद लिहून त्यांवर त्यांचं आंगठे घेतले.

पुढे तापीकाठच्या तावसं गांवांत दरोडा पडला. सुंदऱ्याचं त्यांत भंग नव्हतं. तो साववेड्यांत मालीच्या मुलाच्या मरणानंतर दुःख प्रदर्शित करण्यासाठी गेला होता ही संधि सावून कन्हूशेटनं अलीकडं अवजड होत चाललेलं हें धुड उखडून लावण्यासाठी त्याच्याविरुद्ध पालिसांत वर्दी देवविली. तावशांतील दरोड्याबाबत संशयित आरोपी म्हणून त्याला पकडण्यांत आलं. सत्याग्रहाच्या चळवळीमुळं कोर्टांतलीं कामे रेंगाळू लागलीं. सुंदऱ्याला तुरुंगांतच खितपत पडाव लागलं. सावकारशाहीच्या नी मालकशाहीच्या सावलीच्या उन्हांत त्याचा संसार पार जळून गेला होता.

एकदां भाऊंना आपल्या आठवणी सांगत असतां सुंदऱ्यानं तुरुंगात आलेल्या नव्या कैद्याकडं पाहिलं. तो नगऱ्या भिज होता. चहाडींच्या एका बापाचा तो नोकर. त्याच दिवशीं नगऱ्याकडून सुंदऱ्याला बातमी मिळाली की आपली बायको कन्हूशेटनं ठेवून घेतली असून शेटजींचे चवचाल चाळे सगळ्यांना टाऊक झालेले आहेत

सुंदऱ्यानं डोळ्यांत रंग आणून दातभोठ चावले. “भिलटाना बच्चा शे. कन्ह्याले चांगला हात दाखालसू (भिल्लाचा बच्चा आहे मी त्या कन्ह्याला चांगलाच हात दाखवतो)”—तो पुटपुटला.

त्या प्रसंगी त्या निरपराध जिवाचा तो साविक क्रोध रामभाऊंना मोठा भीषणरम्य वाटला होता.

त्याच सुंदऱ्याला आज रेंजरसाहेबांनी वय वगैरे न पाहतां थडाथड थोबाडांत मारत्या तेव्हाचा त्याचा चेहराहि भाऊंना आठवला. कन्हू शेठच्या पेढीवर दरोडा घालून सुंदऱ्यानं त्याचा सूड घेतला होता. आता रेंजरसाहेबांना तों जें बोलला होता तें जर त्यानं कृतीत उतरवलं तर ??

हा विचार मनांत येतांच त्यांच्या काळजाचा थरकाप झाला. अंधारांतील भीषणतंत भर घालणारा तो विचार टाळण्यासाठी ते खाटेवरून उठले. भोवतालच्या अंधाराची त्यांना आता कुठं जाणीव झाली. गोड्या तेलाच्या दिव्याची वात केव्हांच जळून गेली होती. बैल बागूल करीत शांतपणें बसले होतं. घोडं मागच्या एका पायाला दुसरा पाय टेकून पेंगत उभं होतं.

३

इतक्या विचारानंतर भाऊंना झोपेचा नुकताच दुळका लागला असेल नसेल, तोंच दारी त्यांना कुणीतरी हाका मारुं लागल्यामुळ ते जागे झाले. चिंधाबाईंनाहि जाग आली पण भाऊनी त्यांना स्वस्थ झोपायला सांगितलं अन् दार उघडून ते बाहेर आले. तेवढ्या रात्री तंगड्या तोडीत ते शेतकरी दऱ्या-खोऱ्यांतले रस्ते आक्रमून आलेले होते. हामजीबा, धुडक्या, वगैरे दोरक्येहि त्यांच्या बरोबर परत आलेले त्यांना दिमले. विचारे कोर्टांतल्या आरोपीप्रमाणे उभे होते. अपराध नसतांना रेंजरसाहेबांनी त्यांना गाळ्या देऊन नी मारून-पिटून दोरं कोडवाड्यांत घातली होती घरीं गेल्यावर मालकांनी त्यांना दाटलं होतं. दोरक्याचं नी हातावर पोटा भरणाऱ्या मजुराचं जगणंच तसं.

कोंडवाड्यांतल्या दोरांपैकी कांही दोरं सावकारांचीं न जमीनदारांचीं होती त्यांच्यापैकी अर्थत कुणीहि आलेलं नव्हतं. दुसऱ्या दिवशीं जाऊन दोरं

सोडवून आणूं ही उमेद त्यांना; शिवाय कोंडवाड्याची रकम जी भरावी लागणार ती ते दोरक्यापासूनच वसूल करणार—रिवाजच होता तो त्यांचा. पण जे दोरमालक गरीब शेतकरी होते ते सर्व नातडीनं आलेले होते. त्यांच्या-पैकी बहुतेकांजवळ पैसे नव्हते, म्हणून भाऊंचा हवाला देऊन दोरं सोडवण्याची नरी त्यांना उमेद होती. भाऊ त्यांचे पाठीराखे ते भाऊंना भेटायला आले.

भाऊंनी सर्वांचं म्हणणं ऐकून घेतलं. अर्ध्या उघड्यानागड्या अशा त्यांच्या त्या कैकाड्या मूर्ति पाहून भाऊंना त्यांच्या कठीण परिस्थितीची तीव्र जाणीव झाली. युद्धकाळामुळं महागाई मी मी म्हणतं आहे, पाचपट पैसे देऊनहि धोतर मिळायची मारामार. वर्षभर कष्टानं जमीन खेडूनसुद्धा कर्जभरपाई म्हणून सर्व धान्ययुन्य सावकार-जमीनदारांच्या गोदामांत जाऊन पडल्यामुळं पुन्हा त्यांच्याचपासून धान्य तिपटीच्या भावानं विकत घ्यायचं, ती किंमत देण्यास पैसे नाहीत म्हणून दामदुप्पटीचा कागद लिहून द्यायचा; नेसायला धडूत नाही, खायला कोंडा नाही, जमिनी अक्षरशः मातीमोलानं सावकारांच्या वशांत चाललेल्या; अशी विपत सगळीकडून झाल्यामुळं आधीच हवालदील झालेले शेतकरी कोंडवाड्याचा दंड कुठून भरणार! काहींनी तर “पैसे भरण्यापेक्षा दोरांचा कोंडवाड्यांत लिलाव का होईना ” असं उत्तर दिलं. सगळे भाऊंच्या पाया पडूं लागले “आटला वखत समाई त्या, जीभू. पोन्होसोरोस्तु धनी सत. पोटवरे पाय पळी ग्या. (एवढ्या वेळेस सांभाळून घ्या, जीभाऊ. पोरासोरांचे धनी आहेत. पांटावर पाय पडलेला आहेच.) ”

भाऊंना त्यांच्या रावण्या ऐकवेनात. घटकाभर त्यांना ठग पडले. युद्धकाळ त्यांनाहि भोवला. बायकोच्या अंगावरचं दांडीं केलेलं फाटकं लुगडं नी हातांतले रोठे बिलोर दिसत होतं त्यांना. स्वतांसाठी टोपीदेखील त्यांना घेतां आली नव्हती ; नामूची टोपीच शेंडीच्या घेरावर उणीपुरी ठेवून ते गरज भागवीत होते. शेतकऱ्यांची गरज भागवणं त्यांना शक्य नव्हतं. पण मध्यस्थी करावी म्हणून त्यांना घेऊन ते हाळापलीकडं पाटलाच्या घरीं गेले. पाटलाच्याच घरीं चावडीकडल्या खोलींत रंजरसाहेब असल्याचं त्यांना समजलं.

पाटलानं कानांवर हात ठेवले. पैसे आल्याखेरीज कोंडवाड्यांतून दोरं सोडतां येत नाहीत म्हणून रोखठोक उत्तर मिळालं आठ दिवसांच्या आंत

दंडभरणा करूं. म्हणून परोपरीनं दोरमालकांनी रावण्या केल्या, भांजंनी हवाला घेतला. पण उपयोग झाला नाही. रेंजरसाहेबाच्या खोलोकडं भांजंनी मोर्चा वळवला. शेतकरी बाहेरच बसले.

भांजंचा पाणउतारा करण्याची संधि साहेब कसे दवडणार? दंडाच्या हवाल्याची खिडी करून ते म्हणाले, “राहीनात का दोरं कोंडवाड्यांत. पैसे येतील हातांत तेव्हा शेतकरी सोडवून घेतील आपापलीं जित्राव. नाहीतर लिलाव होईल, दुसरं काय? तुम्ही कशाला हवाल्याच्या फंदांत पडतां? या लोकांचा अनुभव तुम्हाला नाही, मला आहे. तुम्ही हवाला घ्या नी दोरं कोंडवाड्याबाहेर जाऊं या की ते तुम्हालाहि विसरतील नी पैसे द्यायलाहि. हरामखोर लोक असतात. यांना उठल्या लाथ, बसतां लाथ, हा न्याय पाहिजे.”

“माझं म्हणणं असं, साहेब,” भाऊ समजावणीच्या नरम भाषेत बोलू लागले, “की या दोरमालकापाशी पैसे नाहीत. आठ दिवस दोरं राहिलीं तर दंड वाढत जाईल. महागाईमुळं विपाला अधेळा मिळत नाही. म्हणून रावण्या करताहेत. मी हवाला घेतां. मजजवळदेखील पैसे नाहीत; पण आठ दिवसांत दोरमालकांनी आणून दिले नाहीत तर मी देईन पैसे.”

“तें सगळं खरं आहे.” साहेबांची मल्लीनाथी सुरू झाली, “पण त्यांनी आणले नाहीत तर पाटलानं कुटकुटं हिंडायचं न कुढापे करायचं? आणि तुम्ही तरी कुठून देणार? तुम्ही देशभक्त.”

शेवटचे शब्द अशा सुरांत त्यांनी उच्चारले की भांजना नेमका तो टोमणा जाणवला. त्यांना वाटलं, जास्त कांहीएक न बोलतां चालते व्हावं, पण शेतकऱ्यांची दैना स्वस्थ बसू देईना त्यांना. शेवटीं कांहीशा अजीजीनंच म्हटलं, “साहेब, आपलींच लेकरं आहेत. गरीब माणसं दया विसरत नसतात. एवढं तरी करा.”

“तुम्ही काय म्हणतां हां?” चव्हा आवाजांत साहेब बोलू लागले “ही जंगल सेटलमेंट असली नी मी रेंजर असलों तरी कोंडवाड्याच्या

कामावर कांही माझी सत्ता नाही. पाटील आणि वरचे मुलकी अधिकारी कांहीहि करीत. मला कांहीहि करतां येत नाही. कांही केल्यास गुन्हा होईल तो माझा. ”

एखादूक दोर कुपांत घुसलं असावं ही सबब साधून साहेबांनी सगळीं दोरं कोडवाड्यांत डांबलीं होतीनी आता ते मुलकी कायद्याचा देखावा पुढं करीत होते. एरवी हजार वेळां त्यांनी त्या जंगल सेटलमेंटमधे मुलकी कायदे पायाखाली तुडवले असतील. युद्धपरिस्थितीत महागाईमुळं अन्नाला न् कपड्याला मोताद झालेल्या शेतकऱ्यांकडून ज्वारीबाजरीपासून तूर-कुळथा पर्यंत सर्व धान्य खाजगी उपयोगासाठी सक्तीन वसूल करतांना त्यांना मुलकी किंवा दुसरा कोणताहि कायदा आडवा आला नव्हता. शेतकऱ्यांपासून मुर्ग्या किंवा बोकड उपटून आपला आत्मा गार करण्याचा हक्क काय त्यांना कायद्यान दिलेला होता ? वाटल त्या खाजगी कामासाठी शेतकऱ्यांना विगार करायला लावून चोपड्याच्या आपल्या बंगल्याबाहेर त्यांना दिवसभर उन्हांत अन् उगशी ताटकळत ठेवतांना त्यांना माणुसकीचा कायदा कधीच आठवला नव्हता. सेटलमेंटच्या गावांत विहिरी किंवा कोडवाडे बांधून घेण्यासाठी शेतकऱ्यांना विगारीच्या नावाखाली मजुरीवाचून राबवून घेऊन मुलकी खात्यानं दिलेले मजुरीचे पैसे स्वतां गिळंकृत करण्याला त्यांनी मागं पुढं पाहिलं नव्हतं. जंगलांत नवीन सेटलमेंट बसवतांना पाडण्यांत आलेलीं नवीं शेतं गरीब शेतकऱ्यांना मोफत वाटून द्यायचा सरकारी कायदा धाव्यावर बसवून कोळी-पावऱ्यांपासून शेतामागं तीनचारशें रुपये उपटून स्वताची पोतडी भरतांना रेंजरसाहेबांना दिक्कत वाटली नव्हती. भिल्लगावऱ्यांकडून सक्तीनं बेकायदा दारू घेऊन आपला तक्रिराम गार करतांना त्यांना शरम वाटली नव्हती. जंगलखात्याच्या कन्सर्वेटर-कडून किंवा डिस्ट्रिक्शनल ऑफिसरकडून शेतकऱ्यांना आलेले फायदेशीर हुकूम दडपून ठेवून उघड लांच खातांना आणि सतरा भानगडी निर्माण करतांना न्यायाची आठवण त्यांना कधीहि झाली नव्हती. गावांतील सर्व शेतकऱ्यांच्या वतीनं अर्ज करवून गावासाठी मिळालेलं घासलेट किंवा साखर स्वतां पाटला-बरोबर अर्धे वाटून घेऊन शेतकऱ्यांना कोकलत ठेवतांना रेंजरसाहेबांना अन्न-खात्याच्या किंवा मुलकी खात्याच्या कायद्याची पर्वा वाटली नव्हती; नी आज ते कोडवाड्याच्या बाबतींत भाऊंना मुलकी कायद्याची सबब सांगत होते !

जंगलसेटलमेंटमधील त्या अरेगव हुकूमशहाचं एकेक वाक्य भाऊंच्या कानांत कढत तेल ओतल्यासारखं तिडतिडत होतं. घटकाभर भाऊ खाली घोण घालून विचार करीत बसले होते.

विचाऱ्या ढोरक्यांचा न् ढोरमालकांचा नाइलाज होता. एक दोघे तिथंच बाहेर अंजनाच्या झाडाखाली झोपीं गेले. कांही गावांत ओळखीच्या शेतकऱ्यांकडं निघून गेले.

खोलींत खाटेवर हलक्यां कपड्यांत लवंडलेले नी सिगरेटीचा धूर सोडीत असलेले रेंजरसाहेब, घोण घालून विचार करीत बसलेले भाऊं नी भिंतीशी पेंगणारा पाटील, त्याचप्रमाणे पलीकडल्या धाबलींत घोड्याजवळ आंग टाकून झोपी गेलेला वंकार जागल्या, एवढीच एकंदर मंडळी. स्तब्ध शांतता पसरली होती. असाच बराचसा वेळ आणखी गेला असता. पण—मागच्या बाजूला खोदरीच्या काठावर दासण होती. अंजन, हिवर, सादडा, यांच्या झाडीवर देवळ्याच्या वेंलांनी कचकण भरलेलं होतं. तिकडून कसलासा आवाज आला, पण तिकडं कुणी लक्ष्य दिलं नाही. एक दोन मिनिटांच्या आतच भिंतीतल्या खिडकीला जोराचा धबका बसला अन् साहेब किंवा पाटील उठून बसतात न बसतात तोच पुढलं दार सनकेसरशी लाथेनं ढकलून दोनतीन भिल्ल खांयावर कुन्हाडी घेऊन उभे असलेले सगळ्यांना दिसले. क्षणांतच खोलीला कुन्हाडबंद भिल्लपावऱ्यांचा गराडा पडला अन् आंत गडबड सुरू झाली. “ कोण, धुडक्या मिल ? तू ? ” बोबडी वळलेली सावरण्याचा प्रयत्न करीत साहेब ओरडले.

पण धुडक्यानं बेंबटाप्रमाणे गुरगुरण्यापलीकडं कांहीच केलं नाही. तोंडाला काळं फडकं बांधलेला एक कैकाड्या पण कणखर शरीराचा भिल सोबत्यांना सारून आंत आला. साहेबांनी त्याला ओळखलं नाही. पण भाऊंनी ओळखलं. तो सुंदऱ्या भिल होता.

“ काय सायेब, आते मापें गाठ स. तुन्ही भरांती एक घंटामा उतारी टाकम. डोयामा आधिकारनी धुंदी स तुन्हा. आरे सायेब, इतला भरी उंबरमा

कोन्ही हातनी चरपट खादी नहि. धळ्ळाला मानूसना मोव्हाळामा माराले तुव्हे सरम नहि उनी ? तुव्हा × × × × × ! येक कुव्हाळना टोला देसू ते सतरा खांडे करी देसू. (काय साहेब, आता माझ्याशी गाठ आहे. तुझी भ्रांति एका क्षणांत उतरून टाकीन. तुझ्या डोळ्यांत अधिकाराची धुंदी चढली आहे. अरे साहेब, इतक्या हयातींत अजून कुणाच्या हातची चापट खाव्ही नाही मीं. म्हाताऱ्या माणसाच्या तोंडांत मारतांना तुला शरम नाही का वाटली ? तुझ्या × × × × ! कुव्हाडीचा एक टोला देईन तर सतरा खांडोळीं होतील तुझीं)” आणखी शिष्या हासडून तो जरा पुढें आला. भाऊ त्याला निवारूं लागले. वेडेपणा न करण्याबद्दल त्याला ते बजावूं लागले. पण त्याच्या डोळ्यांत मुडाची भावना न तिची रंग यांपलीकडं कांहीएक दिसत नव्हतं. भाऊंचा हात थोड्या उद्वेगानं वाजूला ह्मतकून देऊन मुंद्या बोलूं लागला.

“आरे मी ते भिलटाना बच्चा स. बदला लेवानाकुंता जातवालास्ले लई उन्न. आते साएब, तुव्हा दिन गनी ले. भाऊ, मुंद्या बदला लेवाले येएल स. मझार पळीशी मन्धानु तुम्हना काय फायदा स ? आयकी त्या ह्या रंजक साएब जो येस तो पव्हालाथिन बी जवून हिंस. यास्ले भरांती स कि बड्डा किरशान आन मजूर यास्ना बापना गुलाम सत जानूक. यास्ना × × × ×, आन तुम्हु त्या गांधि माहात्मानं ग्यान आम्हले सांगतस कि बटूं आयकी लेव्जो. पन भाऊ, भिलटाना आंडोरले त्यान्हं काय स ? उठवो ते लाथ बटस, बठवो ते लाथ बटस; आशी स हाइ शेटलमेन ! रंजकसाएब आढलना राज्या स—आरेराव स—त्यान्ह बापनी कमाई स जानूक. आम्हिन गरीब लोके सडन करी म्हायनूत म्हनी या आरेराव अधिकारीसं फावस. माती ग्यात सग्दा, एनि × × × × ! (अरे मी तर भिलट्याचा बच्चा आहे. बदला—सूड—ध्यासाठी जातभाईना घेऊन आलों. आता साहेब, तुझे दिवस मोजायला लाग पाहूं. भाऊ, मुंद्या बदला—सूड—ध्यायला आला आहे. मधेच तुम्ही पडल्यानं माझा किंवा तुमचा कोणता फायदा होणार आहे ? ऐकून घ्या. हे रंजरसाहेब जे जे म्हणून येतात ते पहिल्यांपेक्षा अधिकच वेरड निघतात. यांना भ्रांत आहे की सगळे शेतकरी न मजूर यांच्या बापजायांचे गुलाम आहेत जसे कांही. याच्या × × ×, आणि तुम्ही त्या गांधी माहात्म्याचा उपदेश आम्हांला सांगता की, जे जे होईल

तें सहन करावं मुकाट्यानं. पण भाऊ, भिलश्याच्या पोरांना काय त्याचं ? उठतांना लाथ, बसतांना लाथ, असा ह्या सेटलमेंटचा कायदा ! रेंजरसाहेब म्हणजे इथला राजा—अरेराव आहे. त्याच्या बापजाद्यांचीच मिरास आहे जणू. आम्ही गरीब लोक सहन करीत असतो म्हणून या अरेराव अधिकाऱ्यांचं फावतं. सगळे मातले आहेत बेटे. × × × × !) ”

हा वेळपर्यंत खोर्लीतलं वातावरण अत्यंत भेसूर झालं होतं. भिल्लांचे कैकाडी देह आणि कुन्हाडी पाहून पाटील तर भेदरूनच गेला होता. भाऊ, सुंदन्याला आणि त्याचा साथीदारांना अविचार न करण्याबद्दल रावण्या करून सांगत होते. धुडक्या न पोवलाद यांनी साहेबांना खाटेवर दडपून धरलं होतं.

आपल्या आजवरच्या साऱ्या राजकाय स्वप्नाचा डोलारा आज कोसळून पडत आहे असं भाऊंना वाटलं. अलीकडं त्यांच्या भिल्ल सेवामंडळाचं भिल्लां-वरचं वजन अगदीच ओसरलेलं त्यांना दिसत होतं. पूर्वी भाऊंना महात्म्याचा अवतार मानणारे तेच भिल्लपावरे आजकाल उघडपणं भाऊंना “तुमचं ग्यान आम्हांला पटत नाही” असं सागूं लागले होते. सुंदन्याहि त्याला अपवाद नव्हता. लहानव्हान अन्यायाचीहि दाद भाऊंकडे मागायला येणारा सुंदन्या गेल्या संध्याकाळी साहेबांनी त्याच्या थोबाडीत भडकावल्यावर आपल्याकडं दूकून देव्हाळ न बघतां मुडाच्या भावनेनं जळफळत उभा असलेला भाऊंनी पाहिला होता. अन्याय मुकाट्यानं सोसणं, अधिकारी उर्मटपणानं वागले तरी नम्रता न सोडतां सत्याचा आग्रह धरणं, हा त्यांचा उपदेश हरषडी पायदळीं तुडवला जाणारा त्यांना दिसत होता. आताशा भोंवतालच्या खेड्यापाड्यांतील भिल्लपावऱ्यांच्या मनांत प्रतिकाराची भावना मूळ धरू लागली होती. भाऊंच्या भिल्लसेवामंडळाचं अवतारकार्य संपलेलं उघड होतं. मोठ्या उतावीळपणानं भाऊ भिल्लांची प्रत्येक हालचाल पाहत होते. पाटलानं आरडाओरड करायचा प्रयत्न केला. पण रंग्या भिल्लानं त्याला एक ठोसा लगावून भिंतीत चिणलं आणि “आरे तू बी सायेबना कुतळा. हारामखोर ! लोकेरना मुंड्या मोळस आं ! (अरे तू तरी साहेबांचा कुतरडाच की नाही ? हारामखोरा ! लोकांच्या माना सुरगळतोस आं ?) ” असं म्हणून त्याला गप्प केलं.

गावकऱ्यांना गप्प राहायला भिल्लपावऱ्यांनी सांगून ठेवलेलं असावं. गावांत कसलीहि हालचाल नव्हती. पलीकडच्या शेताच्या वडांर्गीत मोराचा टाहो चालू होता. मांजरीच्यासारख्या त्या आवाजानं खोलीतल्या मेसुरतेंत अधिकच भर पडली.

कांही पावरे आंत शिरले. त्यांनी सुंदऱ्याच्या हुकमावरून साहेबांना करकचून बांधून आकोडे लावले नी तिथून उचललं. पाटलाच्या तोंडांत सुडक्याचा बोळा भरून त्याचे हातपाय बांधून टाकण्यांत आले. भाऊंना स्वस्थ राहायला सांगून नी जागल्याला दोनचार लाथा देऊन सारे खोदरीच्या दिशेन अंधारांत पसार झाले.

भाऊ जड पावलांनी बाहेर आले. त्यांचं डोकं विचारानं आणि घडलेलं सगळं पाहून भणाणून गेलं होतं. भिल्लांनी रेंजरसाहेबांना पकडून नेलं होत, त्यांचं काय होणार हा प्रश्न त्यांच्या डोळ्यासमोर उभा राहिला. ते पुन्हां आंत गेले. सगळीकडे आलबेल आहेसं पाहून त्यांनी पाटलाला सोडवलं. पाटील चडफडतच जागल्या—कामदारांना जागं करायला गेला. दोनचार आरोळ्या देऊनहि गावांतून व्हाकारा मिळाला नाही. गावकरी स्वस्थ झोपले होत.

भाऊंचं चित्त अधिकच अस्वस्थ झालं. त्यांना सगळीकडे आणभक वाटू लागलं. भिल्लसेवामंडळामार्फत त्यांनी चालवलेल्या लोकसेवेचा हा मोठाच पराभव होता. आत्मबल, सत्य, सहनशीलता, सात्त्विक मनोवृत्ति, निष्काम कर्म, वगैरे त्यांच्या मनोराज्याचे सगळे बुरूज एकदम ढासळून पडले होते. हा पराभव त्यांना असह्य झाला.

हाळासमोरच्या पटांगणांत अंधारभुडूप होतं. कोंडवाड्यांतल्या दोरांची रेटारेट झाल्यामुळं त्यांच्या खुरांचे आवाज तेवढे ऐकू येत होते. मधूनच खोदरीपलीकडल्या पिंप्रीच्या झाडाकडे तडशाचा आवाज वाऱ्याच्या झुळकेसरशी ऐकू येत होता. बाकी सर्वत्र किर् झालं होतं. भिल्लांच्या धास्तीमुळे पाटील घरांत जाऊन बसला होता. रेंजरसाहेबांवर आलेली आफत फार गंभीर स्वरूपाची होती. सकाळीं चोपड्याला आणि आजूबाजूला त्यांच्या झोपासाठी माणसं

पाठवण जरूरीचं होत. यांतलं कांहीएक भाऊंच्या हातीं नव्हतं. जें जें होईल तें तें पाहावं या पलीकडं कांहीहि त्यांना करतां येत नव्हतं. गावावर ह्याल्या प्रसंगाची तोहमत येणार या विचारांत त्यांच्या मनांत धाकधूक निर्माण झाली. ते विलक्षण कात्रींत सापडले होते. सेटलमेंटमधून त्यांना काढून टाकण्यासाठी रेंजरसाहेब खटपट करीत होते तर इकडं भिल्लपाबऱ्यांवरलं त्यांच्या भिल्लसेवा-मंडळाचं वजन आजकाल निर्नाम नष्ट झाल होतं. अधिकारी त्यांना सूननजरेनं पाहात होते तर रयतेपासून त्यांची फारकत ह्याल्यासारखी होती. साराच इतिहास मोठा चमत्कारिक होता. मन शांत करण्यासाठी गिलक्यापाशी पडलेल्या मैचीवर त्यांनी आंग लोटून दिलं. पण शांतता मिळाली नाही त्यांना. त्यांचं विचारचक्र जोरानं फिरू लागलं.

१९३१ च्या सत्याग्रहांत तुरुंगवास भोगून परत आल्यावर भाऊंना जगांत बरीच उलथापालथ झालेली दिसली. त्यांना उपजीविकेचं दुसरं साधन शोधण भाग होतं. शिवाय अंगीकारलेली देशसेवा चालू ठेवण्याचीहि त्यांना आमना होती. सत्याग्रहानंतर रयतेंत उदासीनता फैलावली त्यामुळं आकस्मिक त्यागान पुढारी बनलेल्या भाऊंना कोणतंच भरीव कार्य करतां येण्यासारखं नव्हतं. मिठाराम नी झिरू हे पूर्वीपासून सावकारशाहीविरुद्ध शेतकऱ्यांना जागृत करण्यांत आस्तेकदम कार्य करीत असल्यामुळं सत्याग्रहानंतर त्यांची जनतेपासून फारकत व्हायचं कारणच नव्हतं. पण भाऊंच्या जीवनाला तसा पूर्वीचा भरभक्कम राजकीय पाया नव्हता. त्यांनी उपजीविकेचे अनेक मार्ग शोधून पाहिले शेवटीं चोपड्याच्या जगनशेटांच्या कृपेनं त्यांना गुमास्त्याची जागा मिळाली. त्यावेळेस झिरूनं त्यांना एक पत्र लिहून त्यांचा निषेध केला होता. झिरू खादीधारी वा शाकाहारी नव्हता, तरीपण मिठारामचं न त्याचं राजकीय ध्येय निश्चित होतं. भाऊ संपूर्ण खादीधारी आणि अहिंसावादी बनले असून शेटसावकारांच्या पेढीवर गुमास्तेगिरी करायला निघाले. जगनशेटदेखील खादी-अहिंसेचे फार अभिमानी असून तालुका काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्षहि होते. राष्ट्रीय चळवळींत मालक-मजूर, सावकार-शेतकरी या सर्वांना कार्य करायचा हक्क आहे अशी भाऊंची विचारसरणी. त्यावर मिठारामनं लिहिलं होतं. “भाऊ, तुम्ही ही फार मोठी चूक करीत आहां. भांडवलशाही अर्थकारणांतून

साम्राज्यशाही निर्माण होत असल्यामुळे साम्राज्यविरोधी चळवळ ही भांडवल-शाहीविरोधी असेल तरच तिला लोकशाहीचं स्वरूप येऊं शकतं. तुम्ही करीत असलेल्या गोष्टी आम्हांला अजिबात पसंत नाहीत. तुम्ही जगनशेटांना देशभक्त मानून प्रदक्षिणा घाला, आम्ही किसानसंघांची उभारणी करून सयतेची ताकद काँग्रेसमागं उभी करूं आणि या सावकारशाहीच्या बगळ्यांचा समाचार घेऊं. आम्हांला पिळगूक नष्ट करायची आहे. लोकशाहीची स्थापना करायची आहे. साम्राज्यशाहीचा आधारस्तंभ असलेल्या हिंदी भांडवलशहाना नू सावकारांना नेस्तनाबूद करायचा आमची कार्यक्रम राहणार. देशभक्तीचीं खरीं मूल्य विचारांत घेऊन हे कार्य होणं इष्ट आहे ”

मिठारामचे त्यावेळचे हे उद्गार भाऊंना कधीच पटले नाहीत. जगन-शेटसारखे, खादीधारी नी तुरुंगात जाणारे सावकार त्यांना स्वतःइतकेच प्रामाणिक देशभक्त वाटत असत. हृदयपरिवर्तनानंच निपमता नष्ट होणार अशी त्यांची श्रद्धा असल्यामुळे जगनशेटांच्या पेढीवर गुमास्ता म्हणून रावून पुन्हा देश-भक्तीच्या गोष्टी करणं यांत त्यांना दोष दिसत नव्हता.

यावलभागांत मामलेदार म्हणून असतांना त्यांचं लक्ष भिल्ल-पावण्यांच्या दुर्दशेकडे वेधलं गेलं होतं. अवलोकनापलीकडे या बाबतींत ते कांहीच करूं शकले नव्हते. जगनशेटनी त्यांना ती संधि प्राप्त करून दिली. जंगल सेटलमेंट मधील नी बाहेरील खेड्यांतील भिल्लपावण्यांची स्थिति सुधारण्यासाठी नू त्यांच्यात ‘नीतिप्रसार’ करण्यासाठी त्यांनी सेटलमेंटच्या हद्दीबाहेर मुलकी हद्दींत वैजा-पूरला भिल्लसेवामंडळाची स्थापना केली. जगनशेट, कन्हूशेट, हिरालालशेट, भुक्कनशेट, जेटमलशेट वगैरे बड्याबड्या खादीधारी देशभक्तांनी त्यांना पाठिंबा देऊन मंडळाच्या कार्यासाठी लागेल तितका पैसा पुरवण्याचं आश्वासन दिलं. तें त्यांनी कृतीत उतरवलं.

गुमास्त्याचं काम लगेच सोडून भाऊ भिल्लसेवामंडळाचे आचार्य बनले. पण त्यांचं भाऊ हेंच टोपणनांव चालू राहिलं. काँग्रेस मंत्रिमंडळ आल्यावर त्यांनी खटपट करून सेटलमेंटमधील गावांत खेडायला शेती मिळवली. जगन-

शेटच्या उभारीमुळे त्यांना पाटीलकी सुद्धा मिळाली. शेतकरी, पाटील आणि मंडळाचे आचार्य या तिन्ही नात्यांनी त्यांची भिल्ल-पावण्यांत नी इतर मागा-सलेल्या वर्गांत छाप वाढत होती.

मुंदऱ्या भिल्लाची पूर्वीची ओळख त्यांना या कामी फार उपयुक्त ठरली. मुंदऱ्यानं भिवसन कुणबी, वजऱ्या भिल, क्षिंग्या भिल, जयसिंग पावऱ्या, भीमसिंग पावऱ्या, या खंबीर माणसांना भाऊंच्या विश्वास् मंडळींत आणून मंडळाचं काम जोरानं व्हायला मदत केली.

शेती किंवा हातमजुरी या धंद्यांत भिल्लांची गती अजिबात नसते; ढोरक्याचं काम, शेतीराखण आणि चोऱ्याचपाऱ्या हेच धंदे त्यांना परवडतात. एवढेच आजवर भाऊंना दिसत होते; परंतु त्याच्या या धंद्याची आणि स्वभावाची कारणे शोधायच्या भानगर्दीत ते पडले नव्हते. सामान्य गांधीवाद्या-प्रमाणे 'वाईट प्रवृत्तींचा' निषेध नी 'चांगल्या प्रवृत्ती' चा पुरस्कार एवढेच ते करीत आले. भिल्लपावऱ्यांना साक्षर केलं पाहिजे; स्वच्छ कसं राहावं हे त्यांना शिकविलं पाहिजे; चोऱ्याचपाऱ्या करणं पाप आहे याची त्यांना जाणीव करून दिली पाहिजे; धर्म, सत्य, प्रामाणिकपणा, उदारता, प्रेम, या गोष्टींचा त्यांच्यांत उपदेश करून प्रसार केला पाहिजे; हें त्यांना पटत होतं. व्यापकदृष्टीनं सांगायचं म्हणजे, त्यांच्यांत नीतिप्रसार करायला ते उद्युक्त झाले होते. माणसांत ह्या 'नीती'चा प्रसार झाला म्हणजे जगांतली विषमता आणि दुखं नष्ट होतील अशी त्यांची खात्री होती. आश्चर्य हें की, या त्यांच्या 'नीतिप्रसारा'च्या कार्याला जगनशेट, कन्हूशेटसारखे गरिबांच्या माना मुरगळणारे आणि देशभक्तीची टोपी घालून मिरवणारे सावकार उदार हातांनी आर्थिक मदत करीत होते !

आणि भाऊंना वाटायचं, पाहा, पिढ्यान्पिढ्या सावकारीपाशानं रयतेची नाडणूक करणारे हे सावकार देशप्रेमानं केवढे उदार झाले आहेत ! निरक्षर, अडाणचोट नी भामटेगिरी करीत आलेल्या भिल्लांच्या सुधारणेसाठी हे केवढाल्या रकमा पाण्याप्रमाणे ओतीत आहेत ! यांचा पूर्ण हृदयपालट होऊन श्रीमत—गरीब, मालक-मजूर, सावकार—कुणबी, यांच्यांत प्रेमाचे संबध निर्माण

झाले तर जगांत दुःख आणि विपमता हीं राहिलींत कुठें ? गरिबांनी न मजूरांनी श्रीमंत मालकांना आदरानं पाहावं नी श्रीमंत मालकांनी गरीब रयतेवर प्रेम करावं, उदारपणें त्यांच्या हिताची काळजी वाहावी,—बरस ! यापेक्षा रामराज्याची दुसरी कल्पना ती कोणती असणार ? आजच्या दुनियेची दुःखं या सलोख्याच्या, बंधुप्रेमाच्या, अभावींच निर्माण झालेलीं आहेत. श्रीमंत मालक गरीब रयतेला तुच्छ लेखतात, गरीब रयत श्रीमंत मालकांचा हेवा नी द्वेष करते; माझ-तुझ हा भेद बोकाळल्यामुळं सर्वत्र असंतुष्टता निर्माण झाली आहे. अशा या दुनियेंत बंधुप्रेमाच्या प्रसाराशिवाय गत्यंतर नाही. श्रीमंतांची श्रीमंती गरिबांना मिळाली, गरीब श्रीमंत झाले, किंवा आर्थिक स्थिति सुधारली, तरी जगांत रचना दिसणार नाही. जगांत स्वार्थी प्रवृत्ति शिरजोर झालेल्या आहेत; सात्विक भावनांचा लोप होत चालला आहे; कलह, द्वेष, असत्य, हिंसा, या प्रवृत्ति वाढत आहेत; श्रद्धा, निष्ठा, वगैरे दिव्य सद्गुणांचा न्हास होत चालला आहे; यागोष्ठी थांबवल्या पाहिजेत. बाह्य जगांत कितीहि उलथापालथ केली तरी कार्यभाग होणार नाही; मानवी मनांतच क्रांति केली पाहिजे, तिच्यानंच जगांत विश्वबंधुत्वाचा खराखुरा उदय होणार आहे.

भाऊंच राष्ट्रकार्याचं एकंदर तत्वज्ञान हें अशा प्रकारचं होतं, तालुका काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष जगनशेट यांच्या नी इतर 'देशभक्त' सावकारांच्या पैशांच्या बळावर त्यांनी भिल्लसेवामंडळाचा व्याप वाढवायला सुरुवात केली. आरंभी त्यांनी भिल्लांची भाषा पूर्णपणें आत्मसात् करायचा प्रयत्न केला. त्यांच्या झोपड्यांभोवती रानवांगीं, कुऱ्या, आधुरडा, देवळ्याचे वेल, निर्गुंड, या झुडपांची कचकण असे ती काढून टाकण्याच्या कार्मी त्यांनी त्यांना प्रवृत्त करावं; पण पुन्हा कचकण कायम राही. एकदोनदा भाऊंनी स्वतां हातांनी दूर केली, पण उत्तरोत्तर भिल्लांना त्यांत स्वारस्य वाटत नाहीसं त्यांना दिसून आलं. त्यांनी साक्षरतेच्या प्रसारासाठी वर्ग उघडला. भिल्लांनी उत्तर दिलं, " जीभू, शिकीशी का नोकरी करानी स आम्हिन्ले ? ज्यंगली राज्या सत आम्हू. आम्हिन्ले काय करनं स ? येय बी स कोनले ? ज्यंगलमा ज्याव्वो, आरकळ-बरकळ खाई लेव्वो, आनि तन्नाई देव्वो. शिकाना उपेग स तुम्हिन्ले. × × ×. (जीभाऊ, शिकून का नोकरी करायची आहे आम्हांला ? जंगली राजे आहेत आम्ही. आम्हांला काय

करायचं ? वेळ तरी असतो कुणाला ? जंगलांत जावं, अरकड-बरकड खाऊन च्यावं, आणि तणावून द्यावी, झालं, शिकायचा उपयोग तुम्हांला. x x x.) ”

त्यावर भाविक मुद्रा करून भाऊ बोलू लागत, (अर्थात् भिलाऊ भाषेत !) — “असं म्हणून कसं चालेल ? आपल्या देशावर इंग्रजांचं राज्य आहे. आपण अडाणी राहिलो म्हणून देश परक्यांच्या हातांत गेला. आपण शहाणे होवू या, मग आपले आपणच राजे वनू. त्यासाठी लिहितां वाचतां आलं पाहिजे. लिहिणारा माणूस ग्यानी होतो. तो लबाडी, चोरी करायला भितो. पापाला भितो अभिमानानं जगतो त्याला पापपुण्य कळतं, खरं-खोटं उमजतं. त्याची नीति सुधारते. त्याला कळू लागतं की घाणेरडा राहू नये. स्वच्छ राहावं. डबक्यांतलं, नात्यांतलं पाणी पिवू नये. गावांत घाण ठेवू नये. तोंड धुवावं, आंग धुवावं, कपडे घालावे, शिंद्या देऊ नये. आदरानं बोळावं. हें सगळं करायची बुद्धि त्याला होते. ”

क्षणभर भाऊंच्या महात्मेपणाबद्दल—भिलाऊंच्या भावनेत सांगायचं म्हणजे, साधूपणाबद्दल—आश्चर्य व्यक्त करून ते सगळे सारं कांही विसरून जात. तेलकट कागदावर कितीही लिहिलं तरी तो कोराच राहतो, तसाच प्रकार होई.

एकदा सकाळीं सहज हिंडत भाऊ जंगलांतून भिलाऊंच्या वस्तीकडं गेले. एका खोपटाजवळ झाडाखालीच सगळं विटार असून तिथंच पोवलाद नी त्याची बायको यांनी तोंड खाकरून घाण केलेली त्यांना दिसली. प्यायच्या पाण्याची घागरहि तिथंच होती. विशेष म्हणजे घागरीलाहि घाण लागलेली होती. त्यांनी त्या दोघांना खूप उपदेश केला. त्यांना वाटलं, आता या दोघांवर याचा चांगला परिणाम होईल. तोंच पोवलादनं जोरानं जागच्याजागींच शेंबूड शिकरून हात पोटरिला पुसला ! भाऊनं दोन शब्द सुनावतांच तो म्हणाला, “स काय जीमू त्याम्हा ! बोलावे च्यांगलं स. आम्हना मिलटाना जलम स. लाहानपनपाईन ज्यंगलमा दिन ग्यात (काय आहे जीभाऊ त्यांच्यांत ! बोलायला चांगलं आहे. आमचा मिलट्याचा जन्म. लहानपणापासून जंगलांत असेच दिवस गेले.) ”

उ. ड्या घागरीवर पाणी म्हणतात तें असं.

कधी कधी तर कांही भिह्यांच्या तोंडून बिगररानटी लोकांच्या स्वच्छते-बद्दल नी नाजूकपणाबद्दल उपहासाचे उद्गार भाऊंना ऐकायला मिळत. पण त्यांचे कार्य चालूच होत. काँग्रेस मंत्रिमंडळाच्या आमदानीत (जंगल खातं राखीब असलं तरीसुद्धा) त्यांना जंगल सेटलमेंटमध्ये चांगले स्थायिक होता आले. शिवाय पाटीलकीचा लाभ झाल्यामुळे भिल्ल-पावरे नी कोळीकुणबी यांच्यावर त्यांचे वजन बसत होतं. देशभक्तीपेक्षा या तऱ्हेच्या वतनामुळेच त्यांचा प्रभाव वाढला होता. काँग्रेस मंत्रिमंडळानं युद्धविषयक वित्तुष्टामुलं राजीनामा दिल्यावर भाऊंच्या विरुद्ध रेंजर नी कारकून यांनी कारवाया सुरू केल्या. त्यांची पाटीलकी गेली, बंदुकीचा परवाना गेला. सेटलमेंट सोडून जावं लागेल म्हणून त्यांना या ना त्या कारणावरून दोन तीनदा इशारे मिळाले. भिल्लसेवामंडळ सेटलमेंटच्या हद्दीत नव्हतं. शिवाय सेटलमेंटच्या हद्दीबाहेर जायला पाटलाची परवानगी लागतं, बिगारीसाठी हजर राहावं लागतं. म्हणून भिल्लसेवामंडळाचं कार्य मंदावू लागलं. जगनशेटांनी जयराम नावाच्या एका कार्यकर्त्याला मंडळाचं काम सोपवून दिलं. भाऊहि सल्लामसलत देत होतंच.

या एवढ्या 'नीतिप्रसारा'च्या व्यापांतच सावकारांविरुद्ध चिथावलेल्या मजुरांना उपदेशाचे डोस पाजायचं काम भाऊंकडं अनायासं आलं. १९३९ सालीं युद्ध सुरू झाल्यावर त्याच्या झळा बाहेरून हिंदुस्थानला ढागू लागल्या तशाच आतूनहि. धान्याचे भाव वाढले, एवढंच नव्हे तर तें दुर्मिळ झाले. हंगाम चांगले येऊनहि खळ्यांतली मळणी संपनं न संपनं तोंच धान्य दुर्मिळ होई. खेड्यापाड्यांतील सगळं धान्य 'मोठ्या खटल्यांतले बाप्पा' आणि चोपड्याचे सावकार, यांच्या घरीं गडप होऊं लागलं. कर्जापार्यां स्वस्त भावांत सुबलक धान्य रयतेपासून ध्यावं; लगेच पोटा भागवण्यासाठी रयतेला न मजुरांना तेंच धान्य दुष्पटीच्या भावानं द्यावं; ते पैसे कर्जाऊ म्हणून दिदी-दुष्पटीच्या करारांत लिहून ध्यावे; औतफाटा, बी-विजवाड, कपडालत्ता, यासाठी रयतेनं पुन्हा कर्ज काढावं, पुन्हा हंगाम आल्यावर सगळं धान्य नी माल गटवून दुष्पट कर्ज शिष्टक दाखवावं नी पुढील गरजांसाठी रयतेला नवं कर्ज देतांनाच जमीनजुमला, धरंदारं, वगैरे खरेदी करून ध्यावं; असा सावकारांचा

धंदा जोरांत सुरु झाला. जगनशेट, कन्हूशेट, भुकनशेट, जेठमलशेट, हिरा-लालशेट, येका बाप्पा, कवतिक नाना, हे बापजन्मीं नव्हने त्याच्या दसपदीनं गवर झाले.

या धंद्याखेरीज या बाप्पांना नू सावकारांना दुसरेहि धंदे युद्धकाळामुळं करायला पावले. सातपुड्यांतल्या भिल्लावाण्यांना देशावर चाललेल्या या 'तेजीच्या धंद्याची' अजिबात कल्पना नव्हती. ते परस्पराशी देवाणवेवाणीचे व्यवहार अगदी समान दर्ज्यावर करीत. देशावर धान्याचा भाव ६ सहा आण्याचा पाच रुपये झाला तरी ते कुणाहि गिऱ्हाइकाला फार तर आठ आणे भावानं ज्वारी न्कीत. याच सुमाराला चलनवाढ झाली. धातूचीं नाणीं दुर्मिळ होऊन कागदी नोटांचा प्रसार झाला. पिढ्यान्पिढ्या सातपुड्याच्या रांगांत ह्यात काढणाऱ्या भिल्लावाण्यांना कागदी नोटा कःपदार्थ वाटल्या तर नवल काय ? नाण्याखेरीज ते कांहीहि घेईनात. एक रुपयाचा नोट घेण्यापेक्षा बारा आण्यांचीं नाणीं घेणं त्यांना अधिक आवडणार ! म्हणून गावोगावचे बाप्पा आणि चोपड्याचे सावकार सुंदऱ्या भिल्लासारख्यांना हाताशी धरून सातपुड्यांतून आडमार्गानं ज्वारी मागवूं लागले. रोख नाणीं मिळाल्यास ज्वारी सहासात आणे भावानं द्यायला भिल्लावावरे तयार असत. सुंदऱ्यासारख्या मध्यस्थाकडून नऊदहा आणे भावांत सगळं धान्य गटवून बाप्पा आणि सावकार त्याचा चोपड्यांत नी चोपड्याबाहेर पाच ते सात रुपये भावानं काळा बाजार करीत. गुदामांत लपवलेलं स्वस्त दराचं कापड सातपुड्यांत नेऊन तिथं त्याचा काळाबाजार करण्यांतहि या कपटी लोकांना चांगलीच कमाई होत होती.

धान्याचा नू कापडाचा बेहद् काळाबाजार, संसाराच्या गरजेच्या वस्तू पाचपट महागलेल्या नी दुर्मिळ, कर्जाचं दडपण वाढत चाललेलं, अशा वेळेस शेतमजूर नी वाऱ्यावर हिंडणारे भिल्ल हे टोळ्या करून डाके घालूं लागले. खेड्यापाड्यांतील सर्व चांदीसोन्याचे दागिने चोपड्याच्या सावकारांच्या कोटड्यांत येऊन गडप होत होते. पण टोळ्या करून डाके घालणाऱ्या या भुक्के-कंगाल भिल्लकोळ्यांना चांदीसोनं नको होतं, कारण चांदीनं चंदीची भूक भागवता येत नसते नी सोन्यासारखीं लेकरं सोन्यानं मढवून जगवतां येत नसतात.

पोटाची आग शमवण्यासाठी या टोळ्यांनी दरोडे घालावे नी धान्यच तेवढे लांबवावे, कपडेहि लांबवावे, असे अनेक प्रकार होऊ लागले. कन्हूशेटच घर गल्लीच्या मध्यभागी, चोपळ्यांत; पण वाजूच्या सहा घरांच्या भिंती फोडून शेटजीच्या घरांत नी तिथून तळघरांत शिरून चोरांनी ज्वारी-गव्हाचीं साठ पोतीं लांबविलीं. देशभक्तीचा शेंदूर फासून पापं झाकणाऱ्या सावकारांनी पोटासाठी एवढी तोहमत पत्करणाऱ्या या धाडशी टोळ्यांना चोर म्हटले, पोलिसांत वर्दी दिली. पण रयतेच्या पोटाला लागलेली आग मालवण्याची बुद्धि एकाहि 'देशभक्ता'ला झाली नाही.

डाके-दरोडे घालून कन्हूशेटचीं कोठारं भरणारा मुंदन्या भिल उकडलेले मोहू फांगेच्या भाजांत घालून खाऊन राहात होता ! मोहूंच्या गरमाईन त्याची दोनदिवशी बायको एकाएकीं दुपावली नी त्या प्रसंगांत योग्य काळजीच्या अभावीं तिचा अंत झाला ! मुंदन्याच्या अडाणी मनांत खोल खोल दडून राहिलेली स्वातंत्र्याची भावना उसळी मारून वर आली नी—भिलसेवामंडळावर कायमचा बोळा फिरण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला.

वेचाळीसच्या दडपशाहीमुळे देशभर दंगलीचा धुमाकूळ उसळला तेव्हा काँग्रेसचे कार्यकर्ते म्हणून जगनशेट, हिरालालशेट, वगैरे लोकांना अटक झाली. देशभर जर्मनी-जपानला अनुकूल असलेल्या पंचमदळ्यांना सरकारी दडपशाहीचा फायदा घेऊन ब्रिटिशविरोधी भावनांना दंगलीचं नी मोडतोडीचं स्वरूप आणण्यांत यश आलं असलं तरी महागाई, कर्जबाजारीपणा, काळावाजार, याखेरीज मातपुण्यांतील भिलपावण्यांच्या वसाहती नी लगतचा देशावरचा भाग यांत सगळीकड आलवेल होतं. भुकेकंगालांच्या धान्यदरोड्यांचा मात्र सुकाळ झाला होता.

याच सुमारास एक महत्वाची घटना घडून आली. जागतिक युद्धाचं फासिझमविरोधी स्वरूप नी फासिस्ट हुकूमशाहीच्या नाशासाठी आंतरराष्ट्रीय लोकशाही चळवळींनी कमरा कसून युद्धांत भाग घ्यायची आवश्यकता लक्षांत घेऊन हिंदी कम्युनिस्ट पक्षानं सोवियेत रशियावर हल्ला होतांच साम्राज्यशाही

युद्धाचं फासिझमविरोधी युद्धांत पर्यवसान.होतांच युद्धानुकूल भूमिका जाहीर केली. हिंदी कम्युनिस्ट पक्षावरील बंदी उठल्यामुळ त्यांतले कार्यकर्ते युद्धाच्या फासिझमविरोधी कार्यासाठी उत्पादनवाद, निर्धोक दळणवळण नी राष्ट्रीय सरकारासाठी पुढाऱ्यांची सुटका. या कार्यक्रमाचा पुकार करीत दूरवर पसरले. देशांत बोकाळलेला धान्याचा नू कापडाचा काळाबाजार त्यांच्या कार्यातून निसटणं अशक्य होतं. काळ्या बाजाराविरुद्ध त्यांनी प्रचंड प्रचाराची मोहीम उभारली.

भंडवलशाही 'नीती'चा भाऊंचा उपदेश जिथं पालथ्या घागरीवरील पाण्याप्रमाणे निष्फळ ठरला होता, तिथंच पोटाच्या हाकेला वाचा फोडणारे लाल बावट्याचे वीर जाऊन भिडतांच, शतकानुशतकं अज्ञानात खितपत पडलेले नी पिळले-भरडले जाणारे गोरगरीब कुणबी-कोळी, भिल्लपावरे, सगळे खडबडून जागे झाले.

भाऊंच्या दृष्टीनं सर्वांत मोठं आश्चर्य हें की, एकतीसच्या सत्याग्रहांत भाऊंना आदराह वाटलेले श्रमवीर मिठाराम नी झिपरू हे या भागांत लाल-बावट्याचे खंदे कार्यकर्ते म्हणून वावरू लागले होते.

बंधुप्रेम, नम्रता, श्रद्धा, वगैरे नीतिगुणांची ज्यांना शिकवण देण्याचं कार्य आपण करीत आहोत अशी भाऊंची 'प्रामाणिक' समजूत होती, त्या न्वडुती कुणव्या-कोळ्यांत नी भिल्लपावऱ्यांत भिल्लसेवामंडळाचा प्रभाव होता नव्हता तो सगळा नष्ट होऊन किसानसभेच्या लाल झेंड्याखाली ते संघटित होऊं लागले होते; सावकारांना शिष्या देऊ लागले होते; झोपड्यांत, रस्त्यावर, नात्यावर, झाडावर, शेतावर, सगळीकडे त्यांच्या तोंडीं किसानसभेचीं गाणीं बसलीं होती.

‘सावकार पुंजीवादी,
जुलमी चिरडूं गादी,
यारे सारे अन्यायाला देऊं ठोकर—

धरतीचीं आम्हि लेकरं !’

हें आणि असलीं गाणीं त्यांच्या तोंडून ऐकून भाऊंना कळून चुकलं की या गरीब रयतेंत सावकार —जमिनदारांचा प्रखर द्वेष पसरत आहे. वर्गसलोख्याचं नी सर्वोदयाच आपलं

स्वप्न वाऱ्यावर उडून चाललेलं त्यांना दिसत होतं. आणि रयतेला वर्गद्वेषाची शिकवण मिठाराम नी झिपरू यांच्या साथीदारांकडून दिली जात असल्याचं त्यांना स्पष्ट दिसून आलं. याच वेळेला राष्ट्रीय पुढारी तुरुंगांतून सुटून आले आणि कम्युनिस्टविरोधाची साथ मोठ्या प्रमाणावर उसळली. देशांतल्या राजकारणाचा सातपुड्याच्या दऱ्याखोऱ्यांत पडसाद उमटणं शक्य नव्हतं. जगापासून आणि राष्ट्रीय चळवळीपासून पूर्णपणे अलग पडलेल्या या भागांत लाल बावड्याचे श्रमवीर येऊन पोचले आणि गांजलेल्या रयतेची संघटना उभारून लागले. तेव्हापासून रयतेच्या जीवनांत प्रचंड लाट उसळल्याची चिन्हं दिसू लागलीं होती. ‘कम्युनिस्ट—लाल बावटेवाले हे देशद्रोही आहेत, रशियाचे हस्तक आहेत’ वगैरे थापांचे कारखाने देशभर फार तेजीनं चालले असूनहि चोपड्याभोवतालचा भाग सोडल्यास या प्रदेशांत त्या कारखान्यांतला तो नकली माल खपत नव्हता. आपल्या दुःखांना नी दुर्दशेला वाचा फोडण्याचं आणि आपणांला प्रतिकारासाठी धीट बनवण्याचं काम कोण करीत आहे हे रयतेला दिसत होतं. रयत त्यांच्यामागं जात होती.

आणि भाऊंचं मन उत्तरोत्तर व्यथित होत होतं. देशाचे पुढारी तुरुंगांत खिंतपत असतां स्वता माफी मागून बाहेर आलेले जगनशेट, राजरोस रयतेच्या मुंड्या मोडणारे कन्हूशेट, रयतेची शेती गडप करीत युद्धकाळामुळं ताजे होत आलेले अनेक बाऱ्या, हे सगळे काँग्रेसचे आणि देशाचे ‘पुढारी’ बनले होते. कम्युनिस्टांना नी लाल बावड्याला शिव्या देणं हीच देशभक्तीची कसोटी ठरल्यामुळं पापाच्या राशी करणारे खादीधारी बगळे देशभक्त म्हणून मिरवून लागून काळ्याबाजारांत मिळवलेल्या नफ्यांतून कम्युनिस्टांना न लाल बावड्याला नेस्तनाबूद करण्यासाठी पैसा ओतीत होते. भाऊंना हाताशी धरून रयतेंत रुजत चाललेला लालबावटा उखडून काढण्यासाठी भिल्लसेवामंडळाचा ते उपयोग करीत होते.

भाऊंच्या डोळ्यांवर अंधश्रद्धेची नी अंध वर्गसलोख्याची झापड बसलेली होती. हे लालबावटेवाले रयतेंत स्थिर झाले तर आपण नी आपलं भिल्लसेवामंडळ यांची वाताहत होईल या शंकेनं ते अलीकडं बेचैन होऊ लागले होते.

गिलक्याजवळच्या मचीवर पडल्या-पडल्या भाऊंच्या डोक्यांत हेंच विचार घोळत होते. रात्र खूब लोटली होती. भाऊंना वाटलं, आपलं डोकं आता विचारांनी फुटून जाणार; त्यावर कुणी हातोड्याने घावच घालीत आहेत जणू. तो हातोडा—लालबावटा—

अस्वस्थपणे ते तापलेलं डोकं दावून धरीत उठले नी घरांत आले. गोड्या तेल्याचा दिवा शोयून ते लावून लागले. पण तेलच वातीसह जळून गेल्याचं त्यांच्या लक्षांत आलं. युद्धकाळ त्यांना जाणवला. कन्हूशेटनं गुपचूप दिलेला घासलेटाचा टीप दोन दिवसांपूर्वीच संपला होता. आता चोपड्यास जातांच त्यांच्याकडे दुसरा मागायचा—हा विचार मनांत येतांच त्यांना त्या स्थितीतहि स्वताची लाज वाटली. रयतेचे नी आपल्या माहात्म्याचे प्रश्न फार वेगळे आहेत याची अस्पष्ट जाणीव त्यांना झाली, त्यांनी तेलवात घालून दिवा पेटवला आणि घरोटाजवळ सत्रंजी टाकून ते बसले. झोप येणं शक्यच नव्हतं. छप्पराच्या टोकराकडं त्यांचं लक्ष्य गेलं. टोकराच्या वेच्यांत कांही पत्रं नी चिठ्या खोवून दिल्या होत्या. अर्धवट उठून त्यांनी त्यांतली दोन पत्रं खाली ओढलीं. त्यावरचा खकाणा छटकला आणि ते वाचून लागले. करमत नसलं म्हणजे जुनीं पत्रं वाचावीशीं वाटतात. पहिलं पत्र त्यांनी अक्षरावरूनच ओळखलं—जगन शेटनी पाठवलेली चिठी होती त्यांत.

“ चोपडा, ता० × × १९४५.

“ रा. रा. रामभाऊ, ‘भिल्लसेवामंडळाचे आचार्य, यांस अनेक जय-गोराळ. बालाजी कृपेकरून आनंद आहे. तुम्हांस गेल्या रविवारी न भेटतांच परत जावं लागलं म्हणून गुमास्त्यांनी सांगितलं. मी जळगांवी महत्त्वाच्या कामासाठी गेलों होतो.

“ आपले पूज्य कार्यकर्ते श्रीयुत पांडुरंग गुरुजी यांना त्यांच्या आज-वरच्या देश सेवेबद्दल कृतज्ञता म्हणून बारा हजार रुपयांची थैली अर्पण करायची होती. याबद्दल मागं तुम्हांला सांगितलं होतंच. खरं म्हटलं, तर जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष श्रीयुत गोपीचंदन शेट यांच्याविरुद्ध मीच नव्हे

तर बरेचसे देशभक्त पुढारी एक योजना आखीत होती. व्यक्तिशः त्यांचा मी द्वेष करीत होतो किंवा आहे अशांतला भाग नाही; तथापि पुढारीपणांत खांदे-पालट होणं आवश्यक असतं, शिवाय मीं जिल्हा कमिटीचा अध्यक्ष व्हावं अशी बऱ्याच जणांची ईच्छा आहे. येथील स्थानिक देशभक्त (तुम्हांला म्हणून सांगतो, याची वाच्यता करूं नका) माझ्या विरुद्ध आहेत. मी प्राईस कंट्रोल बोर्डाचा अध्यक्ष आहे, सरकारी अधिकारी कोणत्याहि बाबतींत. सल्ल्यासाठी मला बोलावीत असतात, शिवाय काँग्रेस मधील आज कालचीं कम्युनिष्टांना अनुकूल असणारी कांही माणसं काढून टाकणं इष्ट आहे हें माझं मत आहे. म्हणून या सर्व वजनाचा सदुपयोग करून श्रीयुत पांडुरंग गुरुजी यांना हात द्यायला मी उपयुक्त झालों. जिल्हा कमिटीचे अध्यक्ष माझ्याशी चांगले बोलले नमले तरी गुरुजींना थैली देण्याच्या योजनेवर त्यांचा प्रकट बहिष्कार नाही. आम्ही सर्व व्यापारी नी धनिक वर्गातून हुकमी प्रेमानं हजार, पाचशे, दोनशे रुपयांच्या अशा रकमा मिळवल्या. व्यापारी वर्गापाशी पैसा भरपूर आहे, शिवाय धनिक वर्गाच्या पैशावावून राष्ट्रीय चळवळ कशी चालवतां येईल ? मात्र या रकमा देणाऱ्या व्यापाऱ्याचा प्रश्न एकच—“या वारा हजारांचा उपयोग कसा करणार ?” आता, भाऊ, तुम्हांला का सांगायला पाहिजे ! पांडुरंग गुरुजी हे त्या देशघातकी आणि वर्गद्वेषी कम्युनिस्टांशी सहकार्य करीत होतं तोवर त्यांच्या बऱ्यावाईटाची पर्वा आम्हांला नव्हती. आतां ते आमच्यांत आले आहेत; कम्युनिस्ट म्हटला की त्यांच्या नसा थाडथाड उडूं लागतात. आता, तुम्हीच सांगा, अशा थोर राष्ट्र सेवकाला आम्ही पोमूं नये तर कुणी ? त्यांना देण्यात येणारे पैसे लालबावट्या—विरुद्ध लढण्याच्या कामी खर्च केले जाणार असं सांगतांच व्यापाऱ्यांनी भराभर रकमा दिल्या. आणि गुरुजींचा वेगळा का उद्देश आहे ? कामगारांतून लालबावट्याल हाकलून लावून राष्ट्रीय कामगार संघांत असल्या कामगाराना ओढण्याच्या कामी त्यांचे हे पैसे खर्च होणार आहेत. यासाठी ते तनमनाची खंत बाळगा-णार नाहीत. वर्गसलोखा त्यांना हवा आहे. कुणालाहि तो हवासा वाटे. हे लालबाबटेवाले कामगार शेतकऱ्यांत वर्गद्वेष फैलावतात, रशियाची तळी उचलून धरून देशाचा घात करतात; यांना काँग्रेस मधून आता बाहेर पडावं

लागलं आहे. खानदेशांतून लालबावटा हाकलून देण्याच्या कामीं तुम्हीं आम्हीं एक झालं पाहिजे.

“हे लालबावटेवाले धूर्त आहेत. पांडुरंग गुरुजींना थैली अर्पण केली त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं त्यांनीं सभा घेऊन सांगितल की, “गुरुजींना मिळालेले पैसे जनतेनं दिलेले नसून भांडवलदारांनी दिलेले आहेत आणि लालबावटेवाल्यांचीं डोकीं फोडण्यासाठी त्यांचा उपयोग केला जाणार आहे ” वगैरे वगैरे. दुसऱ्या दिवशीं आम्ही सभा घेऊन त्या बेथ्यांना अशा शिब्या हासडल्या म्हणतां ! आता, त्यांनी सांगितलेलं तरी खोटं आहे असं थोडंच ? त्यांचं मरण त्यांना कळलं एवढंच.

“भाऊ. तुम्हांला मिल्हसेवामंडळाच्या कामांत आजकाल जो व्यत्यय येत आहे त्याचं कारण तरी हे लालबावटेवालेच. अनेकदा तुम्हाला हेंच नाही का सांगितलेलं ? या लोकांचा एकदा रयतेंत पाय रोवला गेला की त्यांना हुसकावून लावणं शक्य नसतं. म्हणून म्हणतां, आतापासून जागृत राहून यांचा काटा काढण्याच्या उद्योगाला लागलं पाहिजे. काँग्रेसच्या मार्गीतील ही धोंड उपलब्ध अशा सर्व मार्गांनी दूर करण्यांत कसूर व्हायला नको. त्यांत पाप नाही किंवा अहिंसेचा भंग नाही. लाल बावटेवाल्यांपासून रयतला वाचवण्याकरता पैसा, माणसं, लाठ्या, पोलीस, या सर्व प्रकारची सिद्धता करण्यासाठी आम्ही केव्हाहि तयार आहोतच. तुम्हांला याहून धीर देणारी अशी दुसरी कोणती गोष्ट असणं शक्य आहे !

“भाऊ, मिठाराम आणि झिपरू नावाचे दोन लालबावटेवाले तुमच्या परिचयाचे आहेत असं ऐकतो. ते कधीं कधीं तुमच्याकडं येत असतात हेहि मला समजलं आहे. तुम्हींच नव्हतं का सांगितलं ? यांच्याशी कोणाहि काँग्रेस कार्यकर्त्यानं संबंध ठेवूं नये. अजून या भागांत त्यांचे पाय भक्कमपणें रोवले गेले नाहीत. लवकरच ते कांहीतरी चळवळ सुरू केल्याशिवाय राहणार नाहीत. त्यापूर्वीच त्यांचा काटा काढणं इष्ट आहे. तुम्ही त्यांना फार सौजन्य दाखवू नका. कम्युनिस्टांचा नायनाट करण हा काँग्रेसचा अधिकृत आदेश आहे.

पांडुरंगगुरुजींचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवा. वर्किंग कमिटीचे मान्यवर सदस्य डा. पट्टाभी सीतारामय्या यांनी देखील “लाख्या हाणून देखील कम्युनिस्टांचा नायनाट करा” असा आदेश दिलेला आहे. तेव्हां साशंक नसावं. लाल-बावठ्यामागं जाणाऱ्या कुणब्याकोळ्यांना पैसे, प्रचार आणि दहशत यांपैकी आवश्यक त्या मार्गांनी फोडलं पाहिजे. दुसरा मार्ग नाही.

“तुम्हांला मागील वेळेस लुगडी आणि कापड घायाला गुमास्त्यांना सांगून ठेवलं होतं. पण तुम्ही एकच लुगडं स्वीकारलंत. खरं म्हणायला, कोळ्या-कुणब्यांत नी भिल्लपावऱ्यांत कार्य करण्याच्या दृष्टीने तुमचं दारिद्र्य सोयीचं असलं तरी आम्हांला तें बघवत नाहीं, तथापि तुम्हांला जें जें लागेल तें केव्हाहि घायाला आम्ही तयारच आहोंत. तुमच्यासारख्या थोर कार्यकर्त्यांची पात्रता आम्हांला कळते म्हणूनच श्रीमंती विसरून तुमच्या ठायीं शीर नम्र करवतं. आपण सगळे देशभक्त आहोंत. बाह्य परिस्थिति भिन्नभिन्न असली तरी प्रेमानं आपण एकच आहोंत. तुमच्या भिल्लसेवामंडळासाठी वाटेल तितका पैसा ओतायला सगळेजण तयार आहेत. विशेषतः पसरूं लागलेलं लालबावठ्याचं प्रस्थ नष्ट करण्याच्या कामी तुम्हांला सर्व प्रकारचं साहाय्य करायला सगळे बद्धपरिकर आहोंत हें पुनरुक्ति करून सांगत आहे. कळावं.

आपला
जगन शेठ

“ता० क०—वीरवाड्याच्या धुडकू कोळ्याची आणि इरभान माणिकची अदमासें एकूण पंधरा विघे शेती आहे. ती जर पंचवीस रुपये विध्याप्रमाणे मिळत असेल तर साधून घ्यावं नी तसं कळवावं. त्या दोघांना पैशाची गरज आहे. शिवाय ती शेती त्यांनाच खेडायला देऊं. नाहीपक्षीं मागील कर्जाची भरपाई म्हणून जमी न्यावी लागेल. शेती मिळत असल्यास कर्जाचा नवा कागद करून घेऊं म्हणून सांगावं. धुडकूची मुलगी वारल्याचं कळतं, म्हणून तो भेटला नसावा. तरी सगळा तपशील कळवणं.

“सुंदन्या भिल दोरं चारीत असतो असं कळतं. त्यानं जर घाटावरून किफायतशीर भावानं धान्यधुन्य आणून दिलं तर त्याला चांगला मोबदला देऊं. तसं त्याला सांगावं. पण बेटा लालबाबट्याच्या नादीं लागला नसेल ना?

आपला जगन शेट ”

दुसरं पत्र झिपरूचं होतं. तें ओळखतांच पूर्वीच्या सगळ्या स्मृति भाऊच्या मनांत गर्दी करत्या झाल्या. राजकीय विचारप्रणालीच्या भेदांतून भाऊ आणि झिपरू-मिटाराम यांच्या जीवनाला फाटे फोडणारा तो कमतवाडीचा प्रसंग त्यांच्यापुढे उभा राहिला. आजकाल ते इतरांप्रमाणेच कम्युनिस्टविरोधी राजकारणांत सामील झालेले असले तरी त्या दोघां श्रमवीरांची पात्रता त्यांना कळलेली होती. विशेषतः कार्यातला निरलसपणा, संघटनेतील चातुर्य, आत्म-विश्वास वगैरे त्यांचे गुण आपल्या टायी अगदीच कमी प्रमाणांत असल्याचं भाऊ स्वताशी कबूल करीत. परंतु काँग्रेसमधील गांधीवादी गटाच्या अंधश्रद्धाळू परंपरेत सापडल्यामुळे काँग्रेसच्या वरिष्ठ नी कनिष्ठ अशा सर्व “पुढाऱ्यां” नी अंगीकारलेल्या कम्युनिस्टविरोधी राजकारणाचा विचार करायचं त्यांना कारणच नव्हतं. त्यांची दृष्टी चोखंदळ नव्हती, झिपरू-मिटाराम हे राष्ट्रीय चळवळीचे डोळस सैनिक असं स्वःताला म्हणवीत. भाऊंना सैनिकी बाणा नी डोळसपणा या दोहोंचा समन्वय शक्य वाटायचा नाही. त्यांनी झिपरूचं पत्र घेऊन तें वाचायला सुरवात केली.

“जळगांव, दि. X X १९४५.

“परम पूज्य श्रीयुत भाऊ यांना अनेक सादर प्रणाम (लाल प्रणाम असं म्हटल्यानं कदाचित् आजकालचा फॅशनेबल कम्युनिस्टविरोध जागृत होऊन, देशभक्तानं सरकारी पदवी नाकारावी त्याप्रमाणं आपण आमचे प्रणामहि परत पाठवाल अशी भीति वाटल्यावरून पक्षाचा शिष्टाचार मोडून ‘सादर. प्रणाम’ असं लिहिलं आहे !)

“ आपल्या मनाचा थोरपणा आणि इतर नफेबाज ‘देशभक्तां’ त दिसून येणाऱ्या स्वार्थी कुटिलत्वाचा आपल्या ठायीं असलेला अभाव, या दोन गोष्टीमुळेच अजूनही आपला संबंध थोडा बहुत कायम राहिला आहे यांत शंका नाही. विशेषतः एका महान् राष्ट्रीय संस्थेचे वरिष्ठ नी दुय्यम पुढारी भाषणांतून आमच्या विरुद्ध शिमगा करीत असतांना नी ‘चलाव लाठी’ म्हणून आदेश देऊन राष्ट्रीय संघटनेला काळोखी फासत असतांना, आमच्याशी समक्ष किंवा पत्रद्वारे संबंध ठेवण्याची आवखात कुणाहि कार्यकर्त्याला झाली नसती पण आपण त्याला अपवाद आहांत ही समाधानाची गोष्ट आहे. प्रामाणिक देशसेवकांबद्दल, मतभेद असूनहि, आम्हांला नेहमीच आदर वाटतो.

“ आपणांला लिहायच कारण दुहेरी आहे. आपणाबद्दलचं प्रेम मनांत असल्यामुळं आपण आमचे विरोधक असूनहि संघटनविषयक विचारविनिमय करावा असं वाटलं, शिवाय किसान समेच्या कार्यालयांत आलेल्या एका तक्रारीशी आपला संबंध पोचतो, म्हणून लिहिणं अगत्याचं वाटलं.

“ चोपडे तालुक्याला कर्ज निवारण कायदा लागू झालेला आहे हे आपणांला माहीतच आहे. त्याबाबतींत आम्ही कार्य करीत आहोंतच, काही महत्त्वाच्या मुद्याबाबत जिल्हा कार्यालयांतील कार्यकर्त्यांचा सल्ला घेण्यासाठी मी जळगांवी आलों आहे. दोनचार दिवसांत परत येईन. वास्तविक शेतकऱ्यांचं कर्ज निवारायचं म्हणजे तें सगळंच्या सगळंच कायद्यानं रद्द झालं पाहिजे, इतक्या हलाखींत शेतकरी सापडले आहेत. परंतु वर्गसलोख्याचा पुरस्कार करणाऱ्या राष्ट्रीय समेच्या मंत्रिमंडळानं त्या धर्तीवर हा कायदा करून ठेवला आहे. तदनुसार सरासरी चाळीस टक्के सूट शेतकऱ्याला मिळणार. पण यानंतर शेतकऱ्याला पैशासाठी सावकारांचेच उंबरठे झिजवावे लागतील याची काय वाट? शेतकऱ्यांना लागवडीसाठी पैसे देण्याची जबाबदारी सरकारनं स्वीकारली तर कर्जनिवारणाला कांही अर्थ राहील. पण तें शक्य नाही. तथापि शेतकऱ्यांच्या डोक्यावरील थोडा तरी भार हलका करण्याच्या दृष्टीनं या कायद्याचा फायदा घेण्याचं आम्हीं ठरवलं. गावोगाव किसानसभा स्थापन झालेल्या आहेत नी होत आहेत. या संघटनेमार्फत शेतकऱ्यांनी कर्जनिवारण कायद्याचा फायदा घ्यावा म्हणून शेतकऱ्यांचे अर्ज आम्ही गोळा करीत आहोंत.

“ कायदा आधीच तुटपुंजा; तशांत आम्हांला देशद्रोही म्हणून लाठ्यांनी नी चाकूसुऱ्यांनी नामोहरण करुं पाहणारे नी देशभक्तीचा मक्ता स्वःतांकडंच असल्याचा बहाणा करणारे चटसारे ‘देशभक्त’ या, कायद्याच्या अंमल-बजावणीच्या बाबतींत डोळे मिटून बसले आहेत. कामकरी शेतकरी राज्याच्या घोषणा एकीकडं करायच्या आणि तुटपुंज्या कर्जनिवारण कायद्याचा फायदा शेतकऱ्यांना मिळू नये म्हणून धाकदपटशा करून शेतकऱ्यांना अर्ज करण्यापासून परावृत्त करायचं, हा आजच्या ‘देशभक्त’ सावकारांचा डाव पाहिला म्हणजे वाटतं की एवढी यातायात करण्यापेक्षा सरळ कर्ज वसुली विरुद्ध किसानांना उठवलं तर बरं होईल. पण त्यांतलं कांहीएक आज करायचा आमचा मानस नाही. सावकार नी आपण यांत कसलाहि कर्जाचा बांधा नाही असं शेतकऱ्यांना सांगायला लावून कर्जाच्या तडजोडीचे अर्ज करण्यांत व्यत्यय आणण इा चोपड्याच्या नी गावोगावच्या सावकारांचा डाव अपेक्षेप्रमाणे उधळला जात आहे. विरोधाला न जुमानतां शेतकरी किसान-सभेकड अर्ज आणि तक्रारी आणीत आहेत. शेतकऱ्यांच्या हिताच्या या कामांत लक्ष्य घालून अबिरतपणे प्रचार नी कार्य करण्यांत लालबावट्याच्या कार्यकर्त्यांखेरीज दुसरं कुणीच नाही. भाऊं, आम्ही सैनिक असूनहि डोळस आहोत. कामकरीकांतीचं तत्त्वज्ञान एका हातांत घेऊन दुसऱ्या हातानं कामकरीशेतकऱ्यांची वर्गसंघटना बांधायचं कार्य आमचंच आहे. वर्गसलोख्याचं तत्त्वज्ञान स्वप्नाळु मनाला कितिहि गोंडस वाटलं तरी वर्गविग्रहाच्या राजकारणावांचून कामकरी-शेतकरी राज्याची स्थापना होणं शक्य नाही. परकीय साम्राज्यशाही आणि स्वकीय सावकारभांडवलशाही या दोहोचं पूर्ण उच्चाटन केल्याशिवाय समतेचं स्वप्न प्रत्यक्षांत उतरणं कसं शक्य आहे? म्हणून कामकरी-शेतकऱ्यांचं राजकारण हें मालकशाहीच्या न् सावकार-जमीनदारशाहीच्या पूर्णपणे विरोधी असल्याखेरीज त्याच्यांत अर्थ उरणार नाही.

“ एवढं सांगायचं कारण, वीरवाड्याच्या धुडकू कोळी नी इरभान माणिक या दोन्ही शेतकऱ्यांनी इतरांप्रमाणेच कर्जनिवारणासाठी अर्ज भरले असून जगनशेटनं त्यापूर्वी त्यांना पुष्कळ धाकदपटशा दाखवून त्यापासून परावृत्त करायचा प्रयत्न केला, हें होय. “ आज कर्जनिवारण होणार, पण पुढं तुम्हाला

पैसे देणार कोण ? पाहून घेईन ” या धमकीच्या भाषेन विचारे हवादिल झाले होते; पण किसानसभेचे ते सभासद बनले; त्यांनी ताबडतोब अर्ज भरले. लाल-बावट्याच्या किसानसभेवरील त्यांचा दुर्दम्य विश्वास पाहून सावकारांना नाहाप वाटला पाहिजे. जगनशेटनं आजवर भरमसाट रकम घशांत घालूनसुद्धा त्या दोघांवर वेसुमार कर्ज दाखवलं आहे. विशेषतः भाऊ, त्याची उरलेली जमीन गिळंकृत करायच्या जगनशेटच्या कुटिल डावांत आपणदेखील सामील झालांत या गोष्टीच आश्चर्य करावं की आपली कीव करावी हेंच समजत नाही. गरीब रयत आधीच दरिद्री; तशांत युद्धकाळांतील महागाईनं हवालदील झालेली; काळाबाजार नी नफेबाजी करणारे नी ‘देशभक्त’ म्हणून मिरवूं लागलेले धूर्त खादाधारी बगळे त्यांच्या मानगुटीवर अधिकाधिकच घट्ट पकड मारीत असलेले; असं असतां धुडकू नी इरभान या दोघांना त्यांची जमीन अगदी स्वस्तांत जगन-शेटला देऊन टाकायचा सल्ला आपण दिला आहे असं त्यांनी मोठ्या दुःखानं सांगितलं. एकेकाळीं त्यांना “गांधीबाप्पाचा अवतार” वाटणारे आपण आज अशा प्रकारचं जनताद्रोही राजकारण खेळूं लागलां आहांत ही गोष्ट भविष्य-काळांत आपल्यापुढं कोणतं नशीब वाहून ठेवणार आहे हें सांगणं कठीण नाही. भाऊ, आपण प्रवाहपतिताप्रमाणे या दूषित राजकारणाचा अवलंब करून रयतेपासून स्वताची फारकत करून घेत आहांत. भिल्लसेवामंडळाचा जर असा उपयोग होऊं लागला तर त्याच्या मागील आपल्या पवित्र भावनेला काय किंमत ? आपण आपल्या मातुश्रींनी नी वडिलांनी जमवून ठेवलेल्या पैशावर अगोदर हें मंडळ उभं केल्याचं आम्हांला सांगितलं होतं, तें विसरलांत. मंडळाच्या स्थापनेचा इतिहास कितीहि उच्च भावनेनं झाला असला तरी आज त्याचीं आर्थिक नी राजकीय सूत्रं गबर सावकार नी जुलमी जमीनदार यांच्या हातीं आहेत. आपण त्यांचे केवळ सांगकाम्याचं काम करणारे हस्तक ठरलां आहांत. ही आपली भूमिका अत्यंत गर्हणीय नी शोचनीय असून तिच्यापार्शी शेवटीं रयतेंत आपली खिडींच होणार यांत शंका नाही. धुडकू नी इरभान यांच्या आणि इतरहि शेतकऱ्यांच्या बाबतींत सावकारांच्या वतीनं आपण करीत असलेलीं मध्यस्थी हेंच सुचवते. कदाचित् आपल्या आदर्श “वर्गसलोख्या” चं हें उच्चतम प्रात्याक्षक असेल !

“स्पष्ट सांगण्याचा राग मानू नये. आम्ही आपले हितार्चितक आहोत. आपलेच, सावकारांचे नव्हत. रयत हीच आमची काँग्रेस. रयत हीच आमची माता. तिच्या हितांतच देशसेवा. तिचा द्रोह तोच देशद्रोह. अशीं आमचीं साधीं बाळबोध समीकरणं आहेत. तदनुसार आम्ही लालबावट्यांचे किसान कार्यकर्ते कसल्याहि विरोधाची तमा न बाळगतां शेतकऱ्यांत कर्ज निवारणाचं नी इतरहि कार्य करायचं ठरवलं आहे. आपलं सच्छील, आपला त्याग, देशभक्ति, या सर्व गोष्टी जमेम धरूनहि आपल्या या चुकीच्या भूमिकेला या भागांत विरोध करायचं कट्टर कर्तव्य पार पाडावं लागेल आम्हांला.

“आपणांला एक अलीकडचंच उदाहरण देतो. श्रीयुत पांडुरंग गुरुजी यांना आपण ओळखतांच. त्यांचं आत्मिक बल, त्यांचा त्याग, सच्छील, देशहिताची कळकळ, या गोष्टींविषयीं कुणालाहि शंका नाही. आमचे ते विरोधक असूनसुद्धा आम्ही त्यांचे हे गुण मान्य करतो. त्यांच्यापासून हेच गुण आम्ही घेतले आहेत. ते आमचेहि राजकारणांतील गुरु आहेत. कामगार शेतकऱ्यांत संघटनाकार्य करायची दीक्षा आम्ही त्यांच्यापासूनच घेतली असं का म्हणाना. पण एकेकाळीं कामगार शेतकऱ्यांचे लाडके पुढारी झालेले पांडुरंग गुरुजी आज कुठे आहेत ? आज त्यांना कामगार शेतकऱ्यांत स्थान नाही. त्यांचं नाव ऐकतांच खानदेशचा कामगार सनकेसरशी दांत ओठ खाऊं लागतो. राजकारणाची दिशा चुकली आणि पूर्वीचं रयतंतलं स्थान अजिबात नष्ट झालं. कामगार शेतकऱ्यांत कम्युनिस्टांच्या खांद्याशी खांदा लावून लढणारे गुरुजी आज कम्युनिस्टविरोधी राजकारणाच्या भोवऱ्यांत सापडले. कामगारांनी संप केला की त्यांत गुरुजांना कम्युनिस्टांची चिथावणी दिसू लागते नी ते संपाला विरोध करू लागतात. शेतकऱ्यांनी चळवळ उमारली की तिच्यांत त्यांना कम्युनिस्टांचा राजकीय स्वार्थ दिसू लागतो नी ते तिला विरोध करतात, लालबावट्याला शिव्या देत फूडपाड्या प्रतिस्पर्धी संघटनांना कवटाळू लागतात. मालक-शाहीच्या आहारीं जातात. “तिरंगी झेंडा हिंदुस्थानचा आहे पण लालबावटा अखल्या जगांतल्या कामकरी जनतेचा आहे” असं गर्जणारे एकेकाळचे गुरुजी यामुळच आज “तिरंगी झेंडा हा जनतेचा, लालबावटा हा रशियाचा” असं बरळू लागले आहेत. उच्च भूमिकेवरून एकेक पायरी खाली येत त्यांचा आज

पूर्ण राजकीय अधःपात झाला आहे. कामकरी रयतंतून ते सर्वांशीं फेकले गेले आहेत. आणि एवढं झाल्यावर त्यांच्या अंधश्रद्धाळू आणि हळव्या मनानं अशी सोयिस्कर समजूत करून घेतली आहे की कम्युनिस्टांनी त्यांच्यापासून रयतेला फोडलं म्हणून !

“परवा पांडुरंग गुरुजींना थैली अर्पण करण्यांत आली. “जनते”च्या नावानं दिलेल्या या थैलीतली पै नू पै काळावाजारवाल्या नफेबाज व्यापाऱ्यांकडून गोळा केलेली होती. शिवाय पैसे जमवण्यासाठी तरी जनतेंत जायची या “देशभक्तां”ची तयारी आहे कुठं ? अर्थात् व्यापाऱ्यांच्या इच्छेनुसार “लाल-बावट्याला नेस्तनावूद करण्यासाठी ” आणि गुरुजींच्या शस्त्रांत सांगायचं म्हणजे “कॉमिंसला विरोध करणाऱ्यांच्या नी देशद्रोह करणाऱ्यांच्या ” “दमनासाठी ” या पैशाचा विनियोग होणार ! भाऊ, राजकारण कसंही असो, तें प्रकट तरी असावं. या दांभिक “देशभक्तां”नी थैलीऐवजी लाठ्या तरी गुरुजींना अर्पवयाच्या होत्या ! म्हणजे आमच्यावर त्या चालवायचा स्पष्ट आदेश तरी दिला गेला असता !

“पण लालबावटेवाल्यांचीं डोकीं फोडून त्यांचं तत्त्वज्ञान मारतां येत नसतं; रशियाचे हस्तक म्हटल्यानं त्यांच्या संघटना दडपून टाकल्या जात नाहीत; गुंडगिरीनं किंवा शिवीगाळीच्या शिमग्यानं विधायक राजकारणाशी स्पर्धा करतां येत नसते. अनुभवानं हें सर्वांना पटायचं आहे. तेच पांडुरंग गुरुजी आणि आपण आज कर्जनिवारण कायद्याचा प्रचार करण्यासाठी शेतकऱ्यांत हिंडलां असतां तर कामकरी शेतकरी राज्याच्या घोपणांना कांही अर्थ उरला असता. पण तें कार्य आमच्यासाठीच आहे. आम्हीच तें करून दाखवणार. भाऊ, पांडुरंग गुरुजीं प्रमाणे आपली शोचनीय अवस्था होऊं नये अशी माझी मनापासून आमना आहे. विचार करणं आपल्या स्वाधीन.

“ज्यांच्यापासून आम्हीं राजकारणाचे धडे गिरवले, त्यांच्याशी विरोधी भूमिका पत्करतांना आम्हांला यत्किंचितहि खंत वाटत नाही. कारण व्यक्तीपेक्षा चाळीस कोटींच्या जीवनाची किंमत अधिक आहे. आमचा पक्ष न्यायाचा आहे. निःपक्षपातीपणाचा बुरखा आमच्यापाशी नाही. आम्हीं रयतेचे पक्षपाती

आहोंत. भांडवलवाले, सावकार, नफेबाज, यांना आमच्याकडून दयेची किंवा “न्याया”ची अपेक्षा करतां येणार नाही. गांजलेल्या रयतेचा न्याय तोच आमचा न्याय. आम्हांला आदरणीय व्यक्तींना तोंड द्यावं लागलं तरी त्यांत आमचा निरुपाय आहे एवढंच. न्यायासाठी, सत्यासाठी आणि हक्कासाठी वीर अर्जुनानं आदरणीय अशा द्रोणाचार्यांशी दोन हात केले. तोच आदर्श आमच्या समोर आहे. विजय आमचाच आहे. कारण आम्ही रयतेंत आहोंत. रयतेच्या आर्थिक लढ्यांशी आमचं राजकारण एकजीव झालेलं आहे.

“भाऊ, आपल्या भिल्लसेवामंडळानं मिंघेवणा सोडून अशा धर्तीच्या कार्यांत भाग घ्यावा असं आम्हाला वाटतं. तमाम कुणबी-कोळी नी भिल्लगावरे मार्गदर्शनाची वाट पाहात आहेत. किसान सभा त्यांच्यांत आत्मविश्वास उत्पन्न करून त्यांना स्वतांच्या पायांवर उभी करील. ही रयत उठल्याशिवाय खरं कामकऱ्यांचं राज्य जन्माला येणं शक्य नाही.

“आपले बिलंदर चिरंजीव नामू यांना अनेक उत्तम आशीर्वाद. आपल्या-पेक्षा नामूच लालबावट्याला अधिक उपयोगी पडेल असं दिसतं. वीरवाड्याला धोंडू चौधरींच्याकडं तो पंधरा दिवस होता. तेव्हा लालबावट्याची गाणी त्याच्या मुखात बसली होती म्हटलं ! कळावं.

आपला
कॉ. क्षिपू कोळी.”

शिलावे करून सत्तेच्या गुमीत रयतेला नाडणारे रंजरसाहेब कुऱ्हाडबंद भिल्लपावऱ्यांच्या पहाऱ्यांत मुकाट्याने जंगल चिरीत चालले होते. भोवताली गर्द झाडी आणि अंधारभुडुप रात्र, त्यामुळे दगडाधोंड्यांतून पाउंडं टाकतांना त्यांना ठेचाळल्यासारखं होत होतं. एका खोल थळावर आल्यावर ते सारे थांबले. भिल्लपावरे पाणी प्याले. “सायेब, पानी पेवानं स ?” असा सुंदऱ्याचा मिष्किल आवाज पाठीमागून येतांच साहेब चरकले. त्यांनी अवतीभोवती नजर टाकण्याचा प्रयत्न केला. “जामण्या पाणी” म्हणून प्रसिद्ध असलेली जागा ती हीच हे त्यांनी ओळखलं. कितितरी वेळां घोड्यावरून जातांना त्यांनी तो भाग पाहिला होता. तिथलं तें ठिकठिकाणीं साचून राहिलेलं पाणी, अधूनमधून लोळत पडलेले रानडुकर, पाण्यावरचं शेवाळ, डोक्यावरल्या डंगावरचीं बिलबांदरं,—सगळा देखावा त्यांच्या डोळ्यांपुढून सरकून गेला. पण त्यावेळेस त्यांतलं कांही एक दिसणं शक्य नव्हतं. त्याच भागांत वाघांच्या नी बेंबटांच्या अडगळींतल्या धमा

त्यांनी अडपझडप पाहिल्या होत्या. येणाऱ्या-जाणाऱ्यांच्या पाचावर धारण बसवणारा थळ तो हाच. पण तिथलं पाणी पिण्याची कल्पनाच त्यांना कशीही वाटली. बरोबरचे सगळे भिळ पावरे पाणी पिऊन ताजेतवाने झाले होते. साचलेलं शेवाळांतलं पाणी प्याल्यानं पान्थरी वाढते, रोग होतात, वगैरे तत्त्वज्ञान रंजरसाहेबांच्या दृष्टीनं ठीक होतं. भिळांना त्याचं काय ? मानसशास्त्र, आरोग्य-शास्त्र, वैद्यकशास्त्र, वगैरे बेसुमार पिकलेल्या शास्त्रांचीं फळं चाखण्याचा त्यांना हक्क नव्हता. पिठ्यान्पिठ्यां अज्ञानात नी जुलमांत पिचणाऱ्या त्या रयतेला जगांतली झाडून सगळी माणुसकी अज्ञात होती.

साहेबांची अडचण सुंदऱ्यानं ओळखली. तो बाजूला असलेल्या शेवडी-पाशी गेला नी आंतली रेती उपसून काढून साहेबांकरता पाणी निथळ करून त्यांना घेऊन गेला. साहेबांनी मौन स्वीकारलेलं होतं. ते मोठ्या कष्टानं पाणी प्यायला बसले. दोन पसा पाणी पिऊनहि त्यांची टीस भागली नाही. इथवर मुकाट्यानं जंगल चिरीत आलेले भिळ-पावरे आता आपापसात गप्पा गोष्टी करूं लागले. हेतु असा की, गप्पागोष्टींचा सासूल ऐकून वाघबीघ मार्ग तून निघून जावेत.

टेकाडांच्या पायथ्यांशी उंचशा जागांवर लोधड्यांचे टाव बसले होते. सासूल येतांच त्यांची सळसळ होई. मधूनच एखादं तडसं ओरडे; त्यासरशी “× × × काय कोकास जिवान जंगलमा (× × × काय ओरडतो जवान जंगलांत) !” म्हणून एक गोडशी गाळी देऊन ते हासतखिदळत पुढं जात. एकान रस्ता काढीत ते चालले होते.

लिसडी खोऱ्याची कचकन किती भेडूर. इकडून वाघ येतो का तिकडून लिसडी येते, अशा धाकधुकांत बरोबरच्या भिळांनामुद्धा साहेब विसरले घटकाभर आपलं आतां काय होणार या विचारानं त्यांना बेचैन केलं होतं. खोलाण सोडून ते जेव्हां चढण चढूं लागले तेव्हा भोवतालचे ते कडे नी मार्गा-वरच्या गाडरस्त्या सारख्या पुसट चक्र्या पाहून साहेबांना त्यांनी वाचलेल्या एक ग्रंथाची आठवण झाली. खानदेशचे माजी कलेक्टर सिम्काक्स यांनी खानदेशांतील भिळांच्या पलटणीचा इतिहास लिहिलेला त्यांच्या वाचनांत आलेला होता. घाटाच्या याच भागांत औटूमच्या शिगायांनी भिळांना काबूत

आणण्यासाठी मोहिमा आखल्या होत्या. याच भागांत भिल्लांचा शेवटचा उठाव मोडून काढण्यांत आला होता. जुन्या सुनाट घाटाच्या वरच्या बाजूस थोड्या अंतरावर “आंब्या पाण्या”चा पडाव. त्याच पडावावर मेजर इव्हान्सच्या नेतृत्वाखालील तुकडीचा तळ होता. भिल्ल-पावरे गप्पा मारीत चालले असतां साहेब मात्र अर्धवट तंद्रीतच तो इतिहास उजळीत होते.

खानदेश हा अत्यंत सुपीक प्रदेश. नवापूर या भागांत सगळ्या हिंदु-स्थानांत उत्कृष्ट प्रतीचा तांदूळ होत असे असा तावर्नियर या फ्रेंच प्रवाश्याचा १७ व्या शतकांतला उल्लेख आहे. कुणबी, भिल्ल, गोंड. हे इथले मूळचे रहिवाशी. सुपीकपणामुळे इथले लोक जात्याच मुस्त आणि एकटायी बनले. बाहेर जाऊन नशीब काढायची किंवा मर्दुमकी गाजवायची आकांक्षा कुणाच्याहि मनांत निर्माण झाली नाही. गवळी, हिंदु, मुसलमान, मराठे सरदार, वगैरे लोकांच्या ताब्यांत हा भाग असे. कुणीहि यावे खंडणी वसूल करावी, हा प्रकार चालू राही विशेषतः सावकारीचा व्यवहार फार तेजीत होता. अंमळनेर हे ठिकाण इंग्रजी अंमलाच्या सुरवातीनंतरहि कांही दिवस अरब सावकारांचे केंद्र होते. खंडणीनं न लुटालुटीनं नाडल्या गेलेल्या रयतेला दिढी दुप्पटीच्या दरानं कर्ज देऊन दंडुक्याच्या जोरावर तें वसूल करावं हा त्यांचा व्यवसाय. पुष्कळ वेळां मुद्दलाच्या दहापट रकम वसूल करायचा परिपाट असे. रयत गांजली जाई, सातपुडा, सातमाळा, बागलाण, नवापूर, अशिरगड, वगैरे भागांतील भिल्ल हे गावराखणीचं किंवा पीकराखणीचं काम करीत. गावोगांव गावांचं रक्षण करणारे भिल्ल नाईक असत. जो गाव आपल्या पोटापाण्याची तरतूद करील त्याची राखण करावी हा भिल्लांचा पेशा असे. पण रयत कंगाल झाल्यावर लुटालुट आणि दरोडेखोरी शिवाय त्यांना धंदा उरला नाही. गावांवर, पिकांवर, यात्रांवर किंवा जंगलांतील वाटांवर, हल्ले करून लूट मिळवण्यासाठी भिल्लांच्या मोटमोठ्या टोळ्या असत. विशेषतः या टोळ्यांना मराठे आणि इतर सरदारांचा पाठिंबा असे. ठराविक रकम आणि संरक्षण देऊन त्यांना आपल्या हद्दीबाहेर पुंडाई करायला ते सांगत. या “ हूड ” वृत्तीचा बीमोड करण्यासाठी एल्फिन्स्टनच्या सूचने वरहुकूम भिल्ल पलटण तयार करण्याचं काम औट्रमकडे देण्यांत आल. धरणगांवला मुख्य कचेरी उघडून औट्रमनं पलटणीचं कामकाज चालवले.

शिकवून तयार केलेल्या भिल्ल शिपायांकडून जंगलांतील भिल्लांवर कावू मिळवण्यांत सरकारला यश मिळालं. सिमूकॉवसनं म्हटल्याप्रमाणे, एक देखील ब्रिटिश मनुष्य हिंदुस्थानांत राहील तोपर्यंत औटूम चिरंजीव राहिल, हें वाक्य रेंजरसाहेबांना पटलं होतं. ते स्वतः बाटलेले खिस्ती होणे, त्यामुळं ब्रिटिश संस्कृति नी राजनीति यांचे ते पूजक बनले होते. त्यांच्या तीनचार पिढ्या खिस्ती धर्मांत गेल्या होत्या.

मूळचे ते भिल्ल जमातींतलेच होणे. सुंदऱ्यासारख्या म्हाताऱ्या भिल्लाला थोबाडींत भडकवतांना साहेबांना रक्त आटवलं नाही वा शरम वाटली नाही. सातपुड्यांतल्या पाद्री लोकांना हरतऱ्हेची मदत करून शेकडो भिल्लांना खिस्ती धर्मांत जाण्यास त्यांनी प्रच्छन्नपणे हात भार लावला होता. जंगल सेटलमेंटचा हुकूमशहा या नात्यानं रामभाऊ किंवा मिटाराम-झिपरूसारख्या राजकीय कायकर्त्यांना आपल्या हद्दींत मना करूं शकणाऱ्या वर्गिस रेंजरसाहेबांनी खिस्ती पात्रांना मात्र सेटलमेंटमध्ये कोणत्याहि व्यवहाराची मिरासदारी देऊन टाकली होती.

इंग्रज साम्राज्यशाहीनं एका जमातीचा “हूडपणा” कबजांत आणला असेल तर शेकडो जमातांचं आर्थिक शोषण करून देश बेचिराख केला या गोष्टीची जाणीव या अंध पाद्रीभक्ताला कुठून असणार ? आणि धर्मान्तरानं भिल्लांचो सुधारणा होत आहे असं अभिमानानं सांगणाऱ्या या सत्तेच्या आमुडाला अलीकडं भिल्लांत होऊं लागलेल्या आर्थिक नी राजकीय जागृतीची मीमांसा कशी करतां येणार ? इंग्रज सत्तेनं आणि धर्मान्तरानं जर भिल्लांना “सुधारलं” असेल तर आज प्रत्यक्ष रेंजरसाहेबांना पकडून नेणाऱ्या सुंदऱ्याच्या नी त्याच्या साथीदारांच्या “हूडपणा” चा अर्थ काय ? त्याला जबाबदार कोण ? भिल्लाऱ्यांच्याबद्दल स्वस्त समजुती करून घेणाऱ्या वर्गिस साहेबांना एक धडा मिळावयाचा होता. औटूमच्या धाडसी मोहिमांची स्वप्ने पाहात ते चालले असतांच सगळ्या भिल्लांच्या अचानक थांबण्यानं ते भानावर आले. एका उंच बरडीच्या पायथ्याशी ते उभे होते. आपल्या स्थितीचा घटकाभर विसर पडल्यातुळं साहेब बोलून गेले, “काय आहे रे इयं टेकडी जवळ ?”

“ हाई वघाळी माय स, सायेब. बळ्ळीना वरथे माता स (ही वघाडी माय आहे, साहेब. वरडीवर आहे माता). ” धुडक्या भिल बोलला.

“ वघाडी माय ? म्हणजे काय ? ”

आणि लगेच साहेबांना आठवलं की हे वन्य जमातीचे लोक आहेत. वाघदेव, नागदेव, वघाडी, सटवाई, ह्या यांच्या देवता असणार. ह्या वघाडी मानेसमोर नवसाचा ‘मान’ देत असत. कोंबड्या वा बकऱ्या मारून मोठा उच्छाव करायचा नी गावठी दारूची शेरणी वाटायची. हें सगळं धुडक्यानं त्यांना समजावून सांगितलं.

पाटलाच्या घरांत आपण असतां घडलेला प्रकार नी आताचा हा प्रकार पाहून साहेबांना धीर आला. सगळे भिल आता मनमोकळेपणानं बोलत होते. तेव्हा गोड बोलून दोपर सोलतां आलं तर बरं होईल या विचारानं ते त्यांच्याशी बोलू लागले. कांहीहि करून आफत टाळायची होती त्यांना. सत्ता ही भेकड असते. जितका भेकडपणा अधिक तितकी अधिक दडपशाही ती करते. पण एकदा का तिला चांगला बडगा दिसला की लगेच सरळ होते.

सुंदऱ्या आणि त्याचे साथीदार जरी लाठ्याकुऱ्याडी घेऊन आले होते तरी त्यांना कसलाहि घातपात करायचा नव्हता. साहेबांनी स्वताला बाप शोभेल अशा वयोवृद्ध सुंदऱ्याच्या थोबार्डीत भडकावल्यामुळं सुंदऱ्याचा स्वाभिमान जागृत झाला नी त्यांना योग्य तो धडा द्यायची त्यानं तयारी केली. शक्य तितक्या लवकर ती त्याला अमलांत आणायची होती.

पावऱ्यांचीं शोपडीं शेतावरच असतात. शोपडीजवळील कुऱ्याचा आवाज ऐकून आपण वस्तीजवळ आलों हें साहेबांनी ओळखलं. कुऱ्याचा आवाज ओळखून एका पावऱ्यानं त्याला “ खंड्या ” म्हणून साथ घातली. सगळे लवणाच्या बाजूला एका झाडाखाली जमा झाले. लाकडं गोळा करून धुडक्यानं त्यांची आगटी केली आणि जयसिंग पावऱ्यानं चकमक झाडून सगळ्यांच्या चिलमा पेटवल्या आगटीहि पेटली.

मोठ्या आवडीनं सगळे भिल नी पावरे चिलमांचे झुरक्यावर झुरके घेऊं लागले. जगांनील सर्व चैनीच्या नी आरामाच्या वस्तु नी त्यांचीं शास्त्रं वा

श्रमवीरांना मालूम नव्हतीं. चिलीम हीच त्यांची शांतिदात्री. तीच स्फूर्ति देणारी. झुरके घेतांच हाडाडलेल्या मुद्रा हुशारल्या.

एका दगडावर त्या धगधगत्या प्रकाशांत होईल तें पाहात साहेब बसले होते. त्यांच्या केसालाहि कुणी धक्का लावला नाही किंवा त्यांची वेइजत करण्याचा प्रयत्न केला नाही. खालीपिली शिलावा करणं हा भिल्लांचा मनोधर्म नसतो.

एक अत्यंत अश्लील लावणी, तिच्यांत फरक करून रेंजरसाहेबांना अनुलक्षून बहिऱ्या भिल गाऊं लागला—धुडक्या आणि जयसिंग त्याला साथ देऊं लागले—

आरे ज्यंगलना राजा, तुन्ह पिसळीमा काय स ?

रंजक सायेब स !

ज्यंगलना राजा, तुन्हा रंजक कोठे स ?

मुगा मुगा बठेल स !

रंजकना मनमा कायं नित्यं काय स ?

गुभीनं वारं स !

ज्यंगलना राजा, तुन्हा डोकावर काय स ?

धवया धवया बाल स.

रंजकना बाप राजा, कोन्हा माइक स ?

मन्हामाइक स.

होबळी शेकानी त्याले भारी हाउस स.

रंजकले हाउस स.

आतेनी पज्यीं निभून नक़ारी स !

हारामखोरज स !

आरे ज्यंगलना राजा, तुन्ह आंडोरनं नांव स ?

रंजक सायेब स !

रंजक सायेबनी दसा बी काय स ?

दंबळीनी धूंद स !

आता धुडक्या गाऊं लागला आणि बहिऱ्या त्याला साथ घालूं लागला—

आरे रंजक सायेब, तुम्ह पिसळीमा काय स ?

हारामनी कमाई स.

आरे रंजक सायेब तुम्ह खिसामा काय स ?

लाचलुचपत स.

दंबळीना आधिकार—चिरिमिरी स.

रयेतनी कमाई स.

ज्यंगलना राजा तुम्ह बापना गुलाम स.

बिगारवाला स.

होबळी शेकाले तुम्हे सरमबिरम स ?

निर्नाम जायेल स.

कोन्ता भरान्तीमा रंजक सायेब स ?

× × ×”

ही शिवी ऐकतांच साहेबांनी थोडो हालचाल केली. तेव्हां सगळ्यांना स्वस्थ बसवून सुंदऱ्या पुढं आला आणि साहेबांना सवाल करता झाला.

“सायेब तुम्हले वाटत हुई की सुंदऱ्या जीवले दगा करी. पन ध्यानमा आसू देज्यात. हाइ भिलटानी पेहेळ स. इमान राखसूत ते धनीना करता जीव ववाई टाकसूत. पन आपेमान सइन कराना सरोदा नहि स आम्हले. आव्हाळा धळळा जाऊ पन कोहि गाई आयकी नहि. आन आज तुम्हनि मन्हा मोव्हाळामा दोनच्यार ठी दिन्हात, गयची धरी बुक्का मारात. आम्हु बिगारवाला मानसे. तुम्हि सांगशात ते करसूत. तुम्हनं थूक झेलसूत. पन बेइज्जत सइन नहि करसूत. बोलतस का, तोंड स का बोलाले ? तुम्हना बाप जिता हुई ते मन्ह आव्हाळी उंबर हुई त्याहि. तुम्हना डोयावरते धूंद चळ्हेल स. आधिकारना तोरामा रयेतले नाळी शायनात तुम्हु. कोफाईन जिवारी ते कोफाईन मूंग, उळीद, गवत, उकायतस तुम्हु. × × × × आठे लोकस्ले खावानी मारामार स. दिनरात

पोन्हे भुक्का पळी न्हातस. बायको बायतीन हुई ते तिल्हे मोहनी भाकर खावाळनी पळस. आन मंग लेकरू बी मरस आन बायको बी दगावस. आरकळ-बरकळ खाईशी दिन काव्ही न्हायनूत बट्टा छने. मानूसले दाना नहि, दोरले चारा नहि. आशि दसा स. आन रंजकसायेब मारे मजा करी न्हायना ! वा रे वा न्याव ! आने तुम्हनाथीनबी मी शाहाना स. तुम्हना सप्ता कावा माळम सत माळ्हे. मी इच्यारस त्यान्हा जाब देना भाग स. वाकळं बोलानं काम नहि. नहि ते कुन्हाळबंद मिलटाना संगे गाठ स. इच्यार करी त्या मांघळला नं मोव्हरना. (साहेब, तुम्हाला वाटत असेल की सुंदन्या जिवाला दगा करील म्हणून. पण लक्ष्यांत असूं या की ही मिलट्याची पेहेड—प्रजा आहे. इमान असं राखूं की धन्यासाठी जीव देखील ओवाळून टाकूं. पण अपमान सहन करायचा सराव नाही आम्हांला. एवढा म्हातारा झालो पण कुणाची शिक्कीसुद्धा ऐकून घेतली नाही आणि आज तुम्हीं माझ्या तोंडांत दोनचार ठेवून दिल्या, मानगुटी धरून धकें मारले ! आम्ही विगार करणारीं माणसं. तुम्ही सांगाल तें काम करूं. तुमची शुंकीसुद्धा झेलूं पण वेइजत झालेली मात्र सहन करणार नाही. बोलतां की नाही ? तोंड आहे ना बोलायला ? तुमचा बाप जिवंत असेल तर तो खात्रीन माझ्या वयाचा असेल. तुमच्या डोळ्यांवर धुंदी चढलेली आहे. अधिकाराच्या तोऱ्यांत तुम्ही रयतेला नाडत आहांत. कुणापासून ज्वारी तर कुणापासून मूग, उडीद, गवत, उकळताहां. × × × इथं लोकांना अन्नाची मारामार आहे. रात्रंदिवस पोरं उपाशी पडलेलीं असतात. बायको बाळांतीण असली तर तिला मोव्हाची भाकर खाऊं घालावी लागते. मग लेकरू मरतं नी बायकोहि दगावते. आरकड-बरकड खाऊन दिवस कांदीत आहोंत सगळेजण. माणसाला दाणा नाही, दोराला चारा नाही अशी दशा आहे आमची. आणि रेंजरसाहेब मात्र आमच्या जिवावर चैन करताहेत ! वा रे वा न्याय ! आता तुमच्याहूनहि मी जास्त शहाणा झालों आहे. तुमचे सगळे कावे टाऊक झाले आहेत मला. मी विचारीन त्या प्रश्नाचीं उत्तरं देणं भाग आहे तुम्हाला. वाकडीं उत्तरं देऊं नका. नाहीतर कुन्हाडबंद मिलट्यांशी गाठ आहे. तेव्हा, मागचा-पुढचा नीट विचार करून घ्या.) ”—

नंतर सुंदन्यानं साहेबांच्याच खिशांतून डोकावणारी रोजनिशी ओढली नी तिच्यांत दोन्यान अडकवलेली पेन्सिल तोडांत घालून तो म्हणाला, “ हं, तुम्हु

सांगज्यात, मी लिखस, X X, तुरुंगमा लिखाले शिकनू तें आते काम उनं. हाड्याचिळीस्ना पाय का हुई ना, लिखता ते येस. (हं. तुम्ही सांगा, मी लिहितों. X X, तुरुंगांत लिहायला शिकलों तें आता उपयोगांत येतं आहे. हाड्यांचिड्यांच्या पायासारखे का होईना, लिहितां तर येतं !) ” आणि मोठ्या समाधानानं त्यानं साहेबांची घमेलीवजा टोपी आगदीसमोर ठेवून त्यावर रोज-निशीत लिहायची तयारी केली. सत्तेनं झिंगलेल्या त्या हुकूमशहाच्या पापांची जवानी नोदण्यासाठी सुंदन्यासारखा दुसरा लायक न्यायाधीश मिळणं शक्य नाही. न्याय-अन्यायाचा निवाडा अशिक्षित रयतेलाच अचूक करतां येतो. प्रिव्ही कोन्सिलच्या मानकन्यानं देखील न ऐकलेले माणूसकीचे कायदे सुंदन्यासारख्या रयतेंतल्या जागृत श्रमवीराच्या तोंडून ऐकायला मिळूं शकले तर त्यांत नवल तें कोणतं ?

सुंदन्याच्या इशान्यावरून दोन पावरे नी दोन भिल्ल साहेबांच्या बाजूंना येऊन उभे राहिले. साहेब भयानं टगरमगर पाहूं लागले.

“ बोला साहेब, नईन खेतं पाळात ते ह्या पंधरासोया भिल-पावण्यासना आर्ज काय म्हनी दावी घरात ? गरीबले ज्यमीन देवाना कायदा स. सभ्दा विगार कराले तयार व्हातात. (बोला साहेब, नवीन शेतं (जमीन तोडून) पाडलीं तेव्हा ह्या पंधरासोळा भिल-पावण्यांचे अर्ज काय म्हणून तुम्हीं दावून ठेवले ? गरिबाला जमीन द्यावी असा नियम आहे. सगळे जण करायला तयार होते.) ”—सुंदन्या, “ खोटं बोलूं नकोस. कसले अर्ज नी कुणी दावून ठेवले ? ”—साहेब, “ वा रे वा न्याय ! खोट बोलूं नको म्हनतस. लाचलुचपत आन दाबादावी करवो तुम्हनि. खरं सांगाले गऊ ते मन्हीस बांडी पळनी का ? बांडायकी कोन्ही स ? माफे पुरावा स ? (वा रे वा न्याय ! खोट बोलूं नको म्हणे. लाचलुचपत नी दाबादावी करावी तुम्हीं आणि खरं सांगायला जावं तर माझंच म्हणणं खोटं म्हणे. लबाडी कुणाची आहे ? माझ्या जवळ पुरावा आहे.) ”—सुंदन्या.

“ येवी उंधायकी तापटीशी काय मिवाऊ स ? हानस कुन्हाड ते देस दोन तुकळा करी ! (XX उंधायकी तापटून काय मिळणार आहे ? कुन्हाड हाणीन तर देईन दोन तुकडे करून !) ”—धुडक्या.

“ देखी ल्या साहेब, माल्हे का पयसा ~~खुस~~ ~~त~~ ~~खुस~~ बोलसू ? एक फलाटना तीनशे रुप्या ! चाईस फलोटेस्ना कितला भेटनात हुई पयसा ! बाप रे ! मन्हा ते डोया गरगर फिरतस नुसतं आयकावरी. (पाहा साहेब, मला का पैसे थोडेच मिळणार आहेत तर मों खोटं बोलावं ? एका शेताचे तीनशे रुपये ! चाळीस शेतांचे किती मिळाले असतील पैसे ! बापरे ! माझे तर डोळे गरगर फिरतात नुसतं ऐकून) ” सुंदऱ्या “ बोलतस का ? लिन्हात ते लिन्हात. कबूलबी नहि करतस ? हाई देखें ? (बोलतां का ? घेऊनच्या घेऊन कबूल सुद्धा नाही करत ? हें पाहिलंत का ?) ”—बहिऱ्या.

दाटल्यानंतर साहेबांनी कबूल केलं की नव्यानं पाडण्यांत आलेल्या एका सेटलमेंटमधील शेतं सर्रास गरीब अर्जदारांना न देतां ज्यांना दुसरी शेती होती अशांना लाच घेऊन देण्यांत आली. जयसिंग पावऱ्याच्या साल्यापासून नेमाडी बैलांची एक नंत्री जोडी साहेबांनी उपटली हें तिथं सर्वांसमोर जयसिंगनं जाहीर केलं आणि साहेबांनी तें कबूल केलं.

शेतकऱ्यांना पुरेशी जमीन देण्यांत येत नाही. मिळालेल्या शेतांतील उत्पन्न नवराबायकोला देखील उपजीविकेस अपुरं पडतं. असं असूनहि प्रत्येक गावच्या प्रत्येक शेतकऱ्याकडून साहेबांनी ज्वारी, बाजरी, डाळ, कुळीथ, मूग मट, उडीद, वगैरे सगळ्या प्रकारचं धान्य फुकट नी तेहि सक्तीनं उपटलं. युद्धकाळाचा फायदा घेऊन नफेबाजी करणाऱ्या जगनशेटच्या गोदामांत साहेबांनी तें पोचवलं. त्याबद्दल त्यांना सढळ हातानं किंमत मिळाली अशा धान्याचा हिशेब एकूण पंचवीस मापांपर्यंत गेला. सुंदऱ्यानं दहा बारा ओळींत तें लिहून काढून त्यावर रेंजसाहेबांची सही घेतली. आणि दातओढ खात तो उद्गारला—“ तो जगनशेट ? रयतनी रंघती पी न्हायना आन आथा भिलसेवाना करता रुप्यादी न्हायना ! रामभाऊ त्यास्ना बगलबच्चा. वारेवा देसभक्त ! गांधीबाप्पानी हाईस का शिकापन स ! (तो जगनशेट ? रयतेचं रक्त प्यायचं नी दुसऱ्या बाजूला भिल्लसेवामंडळाला पैसे पुरवायचे ! आणि ते रामभाऊ त्यांचेच बगलबच्चे. वारे वा देशभक्त ! गांधी बाप्पाची हीच का शिकवण आहे ?) ”

“ न्यान्झू ! देखी लेमूत त्या जगनशेटले बी. जाई कोठे ? (× × ! पाहून घेऊं त्या जगनशेटलासुद्धा. जाईल कुठं ?) ”—बहिन्या.

मिह्लांच्या वस्तींत कोंडवाडा बांधण्यासाठी मुलकी खात्याकडून दोनशे साठ रुपये मिळाले. सगळ्या वस्तींतील मिहल उन्हातान्हांत पंधरावीस दिवस राबले. पण एकंदर सर्व पैसे साहेबांनी आपल्याच खिशांत घातले आणि मिह्लांचं काम बिगारींत गणून त्यांना उपाशी ठेवलं सुंदऱ्याच्या बडग्यापुढं साहेबांना तंहि कबूल करावं लागलं

थळावर बावडी बांधायच्या बाबतींतहि असाच प्रकार झालेला होता. जंगलाला लागलेली आग विहवणं, युद्धकार्यासाठी बराकींना नी पेटान्यांना लागणारं सलईचं लांकूड वाहून नेणं, वगैरे कामं दरसाल उन्हाळाभर चालायचीं. त्याबद्दल सरकारांतून मजुरी मिळे ती साहेबांच्याच खिशांत राही. बिगारीच्या नावाखाली हीं कामं फुकट करून घेतली जात. पुष्कळदा कोऱ्या कागदावर कांही जणांची नावं लिहून त्यांवर त्यांचे आंगठे घेतले जात साहेबांची आज्ञा कशी मोडावी हा मिह्लांना पेच. खुद्द पाटलांच्या नी रामभाऊंच्या देखत हे प्रकार झालेले असूनहि कुणीहि मिह्लांना योग्य तो सल्ला दिला नव्हता. मजुरीबद्दल आलेले पैसे आपणांला मिळाले याबद्दलच्याच त्या सव्या असाव्या असा सुंदऱ्याला आता संशय येत होता. तो नुकताच तिकडं राहायला आलेला असल्यामुळं त्याच्या मागं हे प्रकार झालेले होते. मजुरी सर्वांना वेळोवेळीं वाटून दिलेली आहे असं साहेबांनी सांगतांच सगळे चवताकून उठले आणि झालेल्या प्रकाराबद्दल कायदेशीर दाद मागण्याची धमक्री देऊं लागले. आपण सहीसलामत सुटणं शक्य नाही, कदाचित् इथंच आपला खुर्दा उडणार हें पाहून साहेबांनी कुरकुरत सर्व गोष्टी कबूल केल्या.

महागाई मी मी म्हणत असतांना सेटलमेंटच्या गावांना मिळणारं रेंकेलाचं नी साखरेचं राशन मध्येच गडप करून पाटलांशी भागीदारी पत्करण्यांत साहेबांना पूर्ण मोकळीक सापडली होती.

कुणापासून सक्तीनं बोकड, कोंबड्या, गाय, म्हैस वगैरे घेतलं तें साहेबांनी कबूल केलं. हा सर्व खटला पाहून विशिष्ट हेतूस्तव पूर्वयोजना

आखून हा प्रकार चालला आहे हे साहेबांच्या लक्ष्यांत आलं. अगदी बारीक सारीक माहितीसुद्धा सुंदन्यानं विचारून घेतली.

पण साहेबांना आशा होती की, आपण इथून सुटतांक्षणींच अत्याचाराचा आरोप ठेवून या सर्वांवर तोहमत आणू शकू. पण सुंदन्यानं हे जाणूनच की काय सांगून टाकलं की पोलिस फिलीस असे छप्पन्न आपण पाहिले असून कुणालाहि दाद देणार नाही. एकंदर सर्व प्रकार एखाद्या धडाकेबाज बोलपटांतल्याप्रमाणे चालला होता. सुनावणी झाल्यावर बहिःन्यानं मध्येच दम सोडली, “आने इतला गुन्हास्ले काय शिक्षा जोयजे ? (आता, इतक्या गुन्हांबद्दल कोणती शिक्षा द्यायला पाहिजे ?) ” त्यावर सुंदन्यान तुच्छतेचा कटाक्ष टाकून सांगितलं, “आरे शिक्षा शिक्षा कसानी स ? ज्यान्ह त्यान्ह करमवरी मरस जो तो. आपले काय करानं स ? (अरे, शिक्षा शिक्षा कशाची घेऊन बसलांत ? जो तो आपापल्या कर्माप्रमाणे मरतो. आपल्याला काय करायचं ?) ”

बिगारींत कोळी-कुणव्यांना नी भिल्ल-गावव्यांना नाडणारे आणि त्यांच्या कष्टांवर ताजे झालेले साहेब आता सुतासारखे सरळ होऊन गुडघ्यांत घोण घालून बसले होते. पूर ओसरल्यावर थडीवर राहिलेल्या गाळांत उतरण्याची माणसांची वा ढोरांची आवखात नसते, एकदम पाय फसायचा भेव वाटतो. पण एका आठवड्यानंतर त्यांच्याच खपल्या उचडूं लागतात. ढोरं जाऊं लागलीं की तोच गाळ करकरा मोडूं लागतो. तशांतलीच गत ही.

आगटीभोंवती जमलेल्या त्या सर्व खेडुतांनी साहेबांच्या खिशांत गेलेले आपले निढळाच्या घामाचे पैसे परत मिळवायचा निर्धार बोलून दाखवला. एवढंच नव्हे तर उठल्यासुटल्या वाटेल त्या कामाची बिगार करणार नाही असं साहेबांना बजावलं. उन्हाताऱ्यांत कोसगणतीं अंतर अनवणी तुडवून साहेबांच्या बंगल्यावर जावं, दिवसभर बंगल्याबाहेर ताटकळत उन्हांत उभं राहावं, माणसांना भाकर नाही, बैलांना चारा नाही, आणि रात्री थकूनभागून पुन्हा परत एवढं अंतर तुडवीत जावं, या गोष्टींचा त्यांना पुरा कंटाळा आलेला होता. सेटलमेंट सोडून एकदोन दिवस बाहेरगांवीं जायलासुद्धा पाटलांची किंवा साहेबांची परवानगी

लागायची ! यापेक्षा तुरुंगांतली सक्तमजुरी बरी. “ आयकं का सायेब, आज-पाईन ढोरहुमाला बंद. गईर बिगार बंद. कोन्हा गुलाम नहिं सत आम्हु. आन जुलुम करशात ते आसा छप्पन रंजक उळाई लावसूत. दिन पालटी ग्यात. आते कोई कुन्बी, भिल-पावऱ्या, समदा एक हुईशी न्याव लेती. सत कोन्ता भरान्तीमा ? लालबावटा खानदेसमा यी ग्या, थोळा दिनमा शेटलमेनमाबी लालबावटा यी. सुंदऱ्याना जाब स. शावकार वान्यानी आन आधिकारीनी सद्दी आते संपामा स, यादगिरी येस की इतला दिन डाखा पाळामा ग्यात पन लाल बावटानं काम नहिं के. सप्पत लेस की लालबावटा हातमा लिशी मरसू. (ऐकलं कां साहेब, आजपासून ढोरहुमाला बंद. गैर बिगार बंद. कुणाचे गुलाम नाही आहोत आम्ही. आणि जुलूम कराल तर असे छप्पन रंजर उडवून लावं दिवस बदलले आहेत. आता कोळी-कुणबी, भिल-पावरे एक होऊन न्याय मिळवतील आहांत कुठल्या भ्रांतीत ? लालबावटा खानदेशांत येऊन थडकला आहे. लवकरच सेटलमेंट मधेहि लालबावटा येईल. सुंदऱ्या बोलतो आहे. सावकार-वाण्यांची नी जुलमी नोकरशहांची सद्दी आता संपायची आहे. केवढं वाईट वाटतं मला कि डाकेदरोडे घालण्यांत ह्यात गेली आणि लालबावट्याचं काम हातून झालं नाही. लालबावटा हातांत घेऊन मरेन अशी शपथ घेतां.) ”

सुंदऱ्याचं हें वाख्यान ऐकून साहेबांनी तर डोळेच विस्फारले. आपणाला वाटते तितकी रयत आता दुधखुळी राहिलेली नाही; पिढ्यान्पिढ्या पिळणूक करणारे सावकारवाणी, जमीनदार आणि अरेराव नोकरशहा यांच्याविरुद्ध वाटणाऱ्या असंतोषाला अत्यंत तीव्र स्वरूप येत असून संघटनेच्या योगानं त्याला तोंड फुटायची वेळ आलेली आहे हें त्यांना समजायला हवं होतं; पण वर्गसलोख्याच्या भ्रामक विचारावर अंधश्रद्धा ठेवणाऱ्या नी पर्यायानं पिळणूक करणाऱ्या वर्गाच्या हातांतलं बाहुलं बनलेल्या रामभाऊंच्या जसं तें लक्षांत आलेलं नव्हतं, तसंच सत्ता आणि स्वार्थ हीं आयुष्याच्या नदीचीं दोन्ही तीरं मानून अरेरावी गाजवण्यांत पुरुषार्थ मानणाऱ्या निर्बुद्ध साहेबांनाहि तें कळत नव्हतं.

तुरुंगाबाहेर येतांनाच सुंदऱ्यांत मोठा बदल झालेला होता. बिशेषतः मिठाराम आणि झिपळू याच्याशी संबंध आल्यावेळेपासून त्याला आपल्या

पिळणुकीची फार तीव्र जाणीव झाली होती. पोट भरण्यासाठी तो दोर चारीत होता. वीरवाडं, आडगांव, वडती, अडावद, यावल, चोपडा, वगैरे भागांत किसान सभेचे कार्यक्रम त्यांना पाहिले होते. तमाम शेतकरी किसानसभेच्या लाल-बावट्याखाली संघटना उभारीत असतां सुंदऱ्या नी त्याचे जातभाई यांच्यावर त्या गोष्टीचा थोडातरी परिणाम होण साहजिक होतं. असंच कांहीतरी भिळांत-सुद्धा व्हावं असं सुंदऱ्याला वाटू लागलं होतं. मिटारामशी बोलण्याचे जे कांही प्रसंग आले होते त्यांच्यामुळं त्याच्या या जागृतीला निश्चित वळण लागण्याची लक्षणं दिसू लागलीं होती. रेंजरसाहेबांवरील दुर्धर प्रसंग याचाच श्रोतक होता. वाम्तविक अशा रीतीन साहेबांना पकडून नेणं हें मिटारामला किंवा कुणाहि लाल बावट्याच्या कार्यकर्त्याला पसंत झालं नसत. पण एकतर सुंदऱ्या नी त्याचे जातभाई यांच्यांत लालबावट्याची संघटना रुजली नव्हती. जागृत परंतु मार्गदर्शनाची उणीव असलेले असे ते असल्यामुळं झाला तसे प्रकार होण अपरिहार्य होतं. तरीहि साहेबांना थोडासुद्धा दगा न देतां त्यांना हळूच डोळे बांधून आंब्यापाण्यावर नेऊन सोडण्याचा नी आपण नफ्यात व्हायचा मनसुबा सुंदऱ्याच्या साथीदारांनी तडीस नेला.

खोदरीच्या बाजूला तशा स्थितीत उभे राहून साहेब इकडं तिकडं रस्ता धुंडाळण्याचा विचार करीत आहेत तोच कांही अंतरावर माणसांचा घेघाट झाला. केकाट्या ऐकू येऊ लागल्या. काय झाल आहे याचा विचार करण्यापूर्वीच बलम घेऊन दौडणारे भिल्ल साहेबांच्या बाजून पिसाटासारखे जातांना त्यांना दिसले. तशा काट्याकुट्यांच्या नी झाडीच्या ढासणीतूनहि ते धावत होते.

आणि कांही बायांचं रडणं त्यांच्या कानांवर आलं. “व माळी, मन्हं लेकरुं लई ग्या तो खड्या ! मन्हं लेकरु व माय ! (अगाई ग ! माझं लेकरु पळवून नेलं त्या खड्या वाघानं ! माझं लेकरु ग आई !) ” आपल्या विरुद्ध कांही-एक हालचाल नाही हें लक्षांत येऊन साहेब ढासणीतून मार्ग काढीत नी व्हकारा देत पुढे आले. कांही भिल्ल त्यांच्याकडं आले. बाकीचे दौडत गेलेले परत येत होते.

वाघानं केकाय्यांनी भेदरून तोंडांतलं मूल तसंच टाकून दिलं होतं. पण त्याचा जीव निघून गेला होता. मोठ्या कष्टांनी भिल्लाना तें मिळालं. पांड्या भिल तें लेकरूं घेऊन आला. आता सर्वोच्च लक्ष्य साहेबांच्याकडे वळलं. भलत्या रात्री त्यांना तिथं आलेले पाहून कुणाला अचंबा वाटला नाही, कारण जगल खात्याचे ते अधिकारी होतं. अचंबा एवढाच की बंदूक आणि घोडा न घेतां ते आलेले होते ! पण झालेली फजिती सांगण्यांत साहेबांचीच नालायकी प्रदर्शित होणार होती. चोपड्याला पोलिसांना कळवून सुंदन्याला न त्याच्या साथीदारांना बडगा दाखवणं त्यांना कठीण नव्हतं. पण या प्रकरणांतून आपली अनेक कुलगडीं वर येतील आणि मग नोकरीला, त्याचप्रमाणे अवूला मुकाव लागणार या विचारानं त्यांनी झालेला प्रकार गुप्त राखण्याच ठरवलं. चोपड्यास पोचतांच कसल्याशा सबबीवर रजेचा किंवा बदलीचा अर्ज करावयाचा विचाराले त्यांनी मनाशी करून टाकला.

घोडा आणि बंदूक पुढं पाठवून आणण जवळच कांही खिस्ती पाट्यांच्या तळावर मुक्काम ठोकला होता असं साहेबानी या भिल्लाना सांगून टाकलं आणि रात्र उलटल्यामुळ हलुहळू सेपाण्या वेळस जायला निघालो होता, तोंच हा घेघाट ऐकूं आला, या त्यांच्या बतावणीवर त्यांचा विश्वास बसला पण एवढी विचारपूस झाल्यावर दोन भिल्ल साहेबापाशी घोलत उभे राहून बाकीचे खड्या वाघाच्या तोंडातून सोडवून आणलेल्या तान्ह्या मुलाची व्यवस्था करायला लागले. बायकांच्या गलबल्यांत मुलाची आई—झडी भिलीण—हिचा आकान्त फार मोठ्यानं ऐकूं येत होता.

याच वेळस रामप्रहरच्या थंड वाऱ्याचं सुख अनुभवीत पोवलाद भिल्लाच्या बाजूला गोगत्यावर पडल्या—पडल्या, वैजापुरात मिटाराम गेल्या दोन दिवसांतल्या गोष्टींचा विचार करीत होता.

×

×

×

×

पावऱ्यांच्या “ भोंगऱ्या बाजारा’ची ऐकीव माहिती मिटारामला होती. हा बाजार प्रत्यक्ष पहावा ही त्याची फार वर्षांपासूनची आमना. पण संपटनेच्या

कामामुळं त्याला ती संधि मिळाली नव्हती. किसान सभेच्या कार्याला जोडोण म्हणून सातपुड्यांतल्या खानदेशी भिल्ल-पावऱ्यांच्या आर्थिक नी सामाजिक परिस्थितीची सूक्ष्म पाहणी करून तिची नोंद तयार करण्यासाठी तो वर आलेल्या होता. ही नोंद तयार झाल्यावर भिल्लांचा नी त्यांच्या वस्तीतील इतर खेडुतांचा प्रश्न हातीं घ्यायचा विचार नी त्याची दिशा ठरवण्याचं काम कांही प्रमुख किसान कार्यकर्ते करणार होते. पोवलाद भिल संगतीं घेऊन मिठाराम भोंगऱ्या बाजार पाहायला आलेला होता.

पावऱ्यांच्या जमातींत मुलंमुलींना लग्नाचं स्वातंत्र्य असतं. कांहींचीं मनं अगोदरच जुळलेलीं असतात तर काही भोंगऱ्या बाजारांत हिंडून परस्परांची निवड करतात. बाजार उठायच्या म्हणजे संध्याकाळच्या वेळेस आपापल्या निवडीच्या मुलींना हात धरून पकडून न्यायची शिकस्त वगळून होतं. अशा “पराक्रमा” ने वधूला पळवून नेल्यावर एक महिनाभर वधू वराच्या घरी राहते. तिथलं वातावरण पसंत पडलं तर वधू लग्नास तयार होत नी नंतर लग्न होतं. असा हा रिवाज आहे. विवाह स्वातंत्र्याच्या बाबतींत पाश्चात्य समाजालाहि मागं टाकणारा हा रिवाज पाहून मिठारामला कमालीच कौतुक वाटलं. पोवलाद नी भोंगऱ्या भिल त्याला सर्व माहिती देत होतं गावोगांव महिना पधरा न्हिस हे बाजार भरवण्यांत येत असतात.

पूर्वीच्या स्वयंवराच्या पद्धतीचीच ही पुष्कळशी सुधारलेली आवृत्ति आहे यांत शंका नाहीं. बाजाराच्या दिवशीं प्रत्येक शेतावरल्या झोपडीबाहेर दिसणारे पावरे ऐपतीप्रमाणे चांगले पोपाख घालून तयार झाले होते. ज्यांना वधू मिळवायला जायचं होतं ते सगळे तरुण ऐटबाज पोपाखांत दिसत होते. प्रत्येकाच्या कानांत कुडक्या, कुडत्याला चांदीच्या साखळीसह गुंझ्या, कमरेला छानसा शोला, हातांत नखरेबाज पुढाऱ्याची काठी. कमरेला बांधलल्या शेल्याचा सोगा पुढं लोंबकळत ठेवलेला. मांड्या पीळदार नी आकर्षक.

भोंगऱ्या बाजाराच्या दिशेन निघालेल्या गावोगावच्या गाड्यांचा देखावा इकती मनोवेधक ! चित्रविचित्र नी रंगीबेरंगी घांगरे नेसलेल्या स्त्रिया नी

गाड्यांसमवेत चालणारे ऐटबाज पुरुष. प्रत्येक गावच्या गाड्यांचा स्वतःचा मेळावा दिसे. प्रत्येक गावचा मोठासा ढोल गावांतल्या प्रमुखशा इसमाच्या गाड्यावर ठेवलेला दिसायचा. जितका ढोल मोठा, तितका त्या गावच्या त्या इसमाचा रुबाव नी दर्जा मोठा समजण्यांत येतो. बाजाराच्या दिशेन हा सगळा मेळावा चालला होता. मोठी जत्राच जमली त्या ठिकाणीं.

दुपारीं अकरा-बारा वाजण्याच्या सुमारास बाजारांत ढोल वाजूं लागले. ज्या त्या गावचा मोर्चा वेगवेगळ्या वाजूस असायचा हें टरलेलें. बध्द शोधणाऱ्या मुलांत दहा वर्षांपासून तीसपस्तीस वर्षांपर्यंत सर्व वयाचे दिसत होते. हातांतली काठी ऐटीनं हालवीत ढोलाच्या तालावर सर्वजण नाचत होते. नाचतांना जवळपास वावरणाऱ्या मुलींतून पसंत असलेल्या मुलींकडे साभिप्राय बघण, हासण, असे प्रकार चालत. मुलीहि आपणास पसंत असलेल्या मुलावर पाळत ठेवीत फिरत आणि बाजाराच्या गर्दीत रुधि साधून इष्ट वराचा मुखडा मुलालीनं माखून हास्यविनोद करायची संधि साधत. अशा वेळेस त्यांनीहि उलट मुलींना खेसर करून हासवावं. ज्या मुलींना वर शोधायचे असत त्यांनी चेहऱ्यावर घुंगूट घ्यायचा नाही. म्हाताऱ्या नी लग्न झालेल्या बायकांनी घुंगूट घेऊन फिरायची प्रथा असल्यामुळे घोटाळा व्हायचा संभव नसतो. दिवसभर ढोल वाजवीत, नाचत. नी असल्या लपडावात भाग घेत मिरवणाऱ्या पुरुष मंडळीला मनसुरादः दारू पितंना मिठारामनं पाहिलं तेव्हा तर त्याला आश्चर्याचा धक्काच बसला. एवढ्या प्रमाणावर दारू पिण्याचे प्रसंग त्यानं कधींच पाहिले नव्हते. शिवाय या ठिकाणीं दारू पिणं हा लग्नासारख्या सामाजिक नी सांस्कृतिक विधीचा आवश्यक भाग होऊन बसलेला. भिल्ल-पावऱ्यांच्या प्रश्नांत याहि प्रश्नाचा विचार अवश्य कर्तव्य म्हणून त्यानं त्याची नोंद करून घेतली. ढोल वाजवीत जाणाऱ्या मिस्त्राणीच्या अग्रभागी उंच काठीवर मनुष्याकृति असून तिच्यावरील शिल्प नाचणाऱ्याच्या हालचालींबरोबर दोरीनं सारखं वरखाली हालत राहून लग्नासाठी जमलेल्या मुलांमुलींच्या मनांत लैंगिक विचार प्रदीप्त करण्यास कारणीभूत होत होत. लग्न हा केवळ लैंगिक करार आहे या प्राचीन भावनेचा हा अवशेष या जमातींत शिल्प राहिला असावा असं मिठारामला वाटलं. नाहीतर सुधारलेले म्हणवणारे आपण लग्न या विधीला गोडस स्वरूप देत देत त्याच्या मूलभूत,

लैंगिक हेतूंपासून नी स्वहपापासून इतके दूर गेलो आहोत की लग्नसंस्था ही केवळ शादिक ढोंगबाजी होऊन बसली आहे. लग्नाचे मूलभूत नैसर्गिक उद्देश नी स्वरूप विवाही जोडण्यापासून लपवून ठेवण्यामुळे लैंगिक बाबतीतलं अज्ञान, संततीबद्दलच्या कर्तव्याची नेणीव, दांपत्यसुखाच्या मर्माचं अज्ञान, प्रपंचाच्या इतिकर्तव्यापासून पराडमुखता, इत्यादि कटु फळ आपणांला चाखावीं लागतात आणि त्यांचा एकंदरीत समाजस्थैर्यावर अनिष्ट परिणाम होतो. भोंग्या बाजारांतील भूलांमुलींच्या वयोमानाबद्दल वेफिकिरी, दारुपिण, वगैरे गोष्टी मिठारामला जरी आवडल्या नाहीत तरी त्याची ही दुसरी बाजू त्याला विशेष विचार करण्यासारखी वाटली....वन्य जमाती ही लहानलहान राष्ट्रं आहेत नी त्यांच तत्वावर त्यांची प्रगति होणं इष्ट आहे या गोष्टीची जाणीव त्याला झाली. भाषा, समाज, संस्कृति, रीतिरिवाज, वगैरे बाबतींतील पैशिष्ट्य हेंच राष्ट्रीयत्वाचं लक्षण त्याला मान्य असल्यामुळ पिड्यान्पिड्या मागासलेल्या स्थितींत राहिलेल्या भिल्ल-पावण्याची सुधारणा नुसत्या दयेच्या किंवा उपदेशाच्या मलमपट्यानी होणं शक्य नाही हें त्याला कळून चुकलं. त्यांच्या प्रगतीसाठी त्यांना स्वतंत्र राजकीय स्थान प्राप्त झालं पाहिजे. चाळीस कोटींच्या स्वातंत्र्यासाठी झगडणाऱ्या अनेक राष्ट्रांनी या वन्य जमातींना राष्ट्रीयत्वाचे हक्क प्राप्त करून देण्याकरतां झटणं आणि यामाठी त्यांचे आर्थिक लढे उभारणं हा एकच मार्ग आहे. एका बाजूला भिल्लसेवामंडळासारख्या पोचट सस्था काढून नामधारी बंधुप्रेमाचा उपदेश करणारे नी सावकार—जमीनदारांच्या हवाली या रयतेचं भवितव्य सोंपवणारे महाभाग देशभक्त मिठारामला दिसत होतं, तर दुसरीकडं असलं कांही एक न करतां गुलामगिरांत नी अज्ञानांत खितगत पडलेल्या या जमातींचे आर्थिक लढे हातीं घेऊन नी त्यांचं नेतृत्व स्वीकारून सावकार-जमीनदारांच्या तावडींतून त्यांना मुक्त करणारे लालबावट्याचे श्रमवीरहि त्याला दिसत होते. पहिले 'सर्वेदया'चा डागोरा पिटीत अत्यंत बुरसटलेल्या जुनाट सरंजामदारी दुनियांत या जमातींना कायम ठेवण्यास हातभार लावीत होणे तर दुसरे अडाणी नी गुलाम रयतेच्या स्वातंत्र्यप्रेमावर विश्वास ठेऊन तिची आर्थिक नी सामाजिक गुलामगिरी प्रत्यक्ष लढे उभारून नष्ट करीत होते. नाडल्या गेलेल्या रयतेच्या आर्थिक लढ्यांकडं वर्गविद्रोहाच्या सशेल चुकीच्या भूमिकेंतून पाहिल्यामुळे पहिल्यांन

त्यांतल्या लोकशाहीचा अंकुर दिसू शकत नव्हता, तर दुसऱ्यांना परकीय साम्राज्यशाहीप्रमाणेच स्वकीय सावकार-जमीनदारशाहीचं उच्चाटन केल्यावाचून श्वरंखुरं रयनेचं स्वातंत्र्य अस्तित्वांत येऊं शकेल ही कल्पनाच हाम्यास्पद वाटत होती नी म्हणून ते प्रत्यक्ष वर्गलढ्याची भूमिका स्वीकारून राजकारण करीत होते.

भोगऱ्या बाजारांतच स्वकीय भांडवलशाहीचे नमुने मिठारामला पाहायला मिळाले. पिढ्यान्पिढ्या अज्ञानांत नी दारिद्र्यांत प्वितपत पडलेल्या पावऱ्यांच्या जिवांवर ताजे छालेले चोपड्यांचे सावकार आपलीं दुकानां थाटून त्याहि ठिकाणीं बसले होते. भोगऱ्या बाजारांत प्रत्यक्षपणें कापडाचा काळा बाजार चालू होता. भरमसाट किंमती आकारून पावऱ्यांना कापड विकण्यात येत होतं. लहानसहान वस्तु त्या जेजेंत सोन्याच्या मोलानं खपत होत्या. संध्याकाळीं परत जातांना भिल्ल-पावरे बरोबर आणलेले उभ्या ह्यातींतले पैसे त्या नफेबाजांच्या हातीं देऊन हात हालवीत गेले.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मिठाराम आंब्यापाण्यावरील पडावावर गेला. तिथं त्याला काय दिसलं? जंगलांतल्या लाकडाचे नी बिड्यांच्या पानांचे मजेदार खोऱ्यांत पैसा ओढीत असून देखील लांकूडतोड करणाऱ्या नी बिड्यांचीं पानं तोडणाऱ्या भिल्लांच्या हातीं दोनचार आण्याहून अधिक मजुरी पडत नमने. आंब्या पाण्यावरल्या त्या पडावावर छाडाना झोळ्या टागून पोराबाळांना त्यात क्षोपवून बायामाणसं टेंभुरणीचीं पानं तोडण्यांत गुंतलीं होती. थोडीं लहान मुलं झोळींतल्या तान्हुल्यांना झोके देत भिलाऊ बोलींतलीं गाणीं म्हणत होती. त्यांच्या अंगावर कपडे नव्हतं, धडूतसुद्धां नव्हतं. आपाद मस्तक उघडीं नागडीं नी शेंबडामातीं बरबटलेलीं मुलं पाहून मिठारामला त्यांच्या त्या दशेचा उबग आला. जगांत सुखसोयींची समृद्धि करण्याचा टेंभा मिरवणारी भांडवलशाही या अडाणी पोगांसाठी कापड तयार करीत असतं अस म्हणतां येईल का? हरवडी वैद्यक शास्त्रांत लागणारे शोध नी तयार होणारीं शेकडोवारी छापांची औषधं यांचा त्यांना काय उपयोग होता? पडावावर सडलेल्या गाळातून हळुहळू वाहणारं पाणी पिऊन पान्थरीचं ढलपे वाढल्यामुळ ढेरपोटीं छाले लीं हीं मुल कोणत्या आधुनिक सुधारणेचा लाभ घेऊं शकत होतीं?

मिठाराम त्यांच्यात फिरला. कांही अगदी लहान मुलांनासुद्धा फार दिवसांचा जुनाट हिवताप जडला असल्याचं त्याला आढळून आलं. दोनचार भिल्ल नात्याच्या बाजूलाच हुडहुड करीत लोळले होते. हिवतापाची कसर कावूंत ठेवण्यासाठी दोनचार पोरं त्यांच्या अंगावर कुदून बसली होती. दोनचार महिने आंधोळ न केल्यामुळं भिलांच्या अंगावर कमावलेल्या कातड्यासारखा रंग चढला होता. दातांना बुरशी आलेली होती. आणि त्यांच्या बायांना आकसून बसणाऱ्या फाटक्या चोळ्या नी तीनचार प्रकारच्या तुकड्यांना जोडून केलेलीं फडकींवाजा लुगडीं अर्ध्या मांड्यापर्यंत आलेलीं, अशा वेपांत अब्रू झाकावी लागत होती. चोपड्या-जळगावांत जिवाची मुंबई करणाऱ्या नफेबाज मफेदारांनी जिवाच रान करून पानं नी लांकडं जमवणाऱ्या या भिल्लांना दोन आणे मजुरी देण्याचं औदार्य दाखवलं होतं !

भिल्लेवामंडळाचे आचार्य रामभाऊ यांची आठवण होतांच मिठारामला त्यांचा चांगलाच राग आला. भिल्लांचं दारिद्र्य, त्यांची उपासमार, त्यांची कपड्यावाचून होणारी दैना, त्यांचं अज्ञान यातली एकहि गोष्ट रामभाऊंना दिसली नसावी का ? आणि दिसली असल्यास ती नाहीशी करण्यासाठी त्यांनी काय केलं होतं ? भिल्लांचे आर्थिक लढे त्यांना उभारतां आले नसतं का ? मग ते आर्थिक लढे उभारू पाहणाऱ्या लालबाबट्याच्या श्रमवीरांना नेस्तनावृत करूं म्हणणाऱ्या सावकार जमीनदारांना साथ द्यायचं विश्वबंशुत्वाचं (!) कार्य ते कसे पार पाडीत होते ?

साऱ्या गोष्टी उद्वेगजनक होत्या. भिल्ल मजूर न्याहारीसाठी बसले असतांना मिठाराम त्यांच्याशी बोलत होता. त्यांतले बरेचशे त्याच्या परिचयाचे होते. सातपुड्याच्या पायथ्याशी देशावर चाललेल्या किसानसभेच्या चळवळी भिल्लांनी पाहिल्या होत्या. लालबाबटा ही चीज त्यांना पाहून नी ऐकून माहीत होती. मिठारामला त्यांच्याशी बऱ्याच महत्त्वाच्या बाबतींत बोलतां आलं. न्याहारीची वेळ साजरी करण्यासाठी भिल्लांपाशी काय होतं ? धान्य दुर्मिळ नी वेसुमार किंमतीमुळं घ्यायला अशक्य असल्यामुळं एखाद्याच्याच सुडक्यांत अर्धोउर्धो भाकर दृष्टीस पडे. फांगेचा पाला वा चिंचेचा चिघूर मिठांत उकडून केलेली

भाजी, रात्री चोडून आणलेल्या बाजरीज्वारीच्या कणीकोंड्याच्या रोठ्या भाकरी आणि मोहू, अशा प्रकारची ती न्याहारी.

आठ दिवसांच्या दोन वाळंतिणीहि त्यांच्यांत मजुरीला होत्या. चामडी वडिला विलगलेली नी तोंडांचं बोळकं झालेलं, असें कांही म्हातारे त्यांत होतं. दहाबारा वर्षांचीं पोरं हि होती. इतक्या उपाशी जिवांच्या कष्टांवर ताजे झालेल्या मनेदारांना घटणीवर आणायला संपाचं शस्त्रं च योग्य आहे हें मिठारामला कळून चुकलं हा मनसुबा काहीजणांना सांगतांच त्यांनी संमति दर्शवली. कांहींनी पोटासाठी नाखुपी व्यक्त केली. पण एकंदरीत कांहीहि करून संय करायला हरकत नाही असा सर्वांचा मूर वाहूं लागला.

रामभाऊंना हें कळलं असतं तर “हे लालबावटेवाले वर्गद्वेष पसरवतात ” या जगनघोटांच्या वाक्याचा उच्चार त्यांनी खास केला असता, पण मिठारामच्या दृष्टीनं आर्थिक पिढणुकीविरुद्ध संपाचं शस्त्र उगारण्यांत भिल्ल श्रमवीगांचं स्वातंत्र्यप्रेम नी राष्ट्रीय चळवळींतील लोकशाहीचा अंश हा एवढा अर्थ त्याच गोष्टींत भरलेला होता. या भागांतील एकंदर अवलोकनाचा अहवाल तो वरिष्ठ कार्यकर्त्यांस सादर करणार होता नी त्यानंतर आर्थिक लढ्याची रूपरेषा आखली जाणार होती. तिसऱ्या प्रहरानंतर तो वैजामुरास परतला. पोवलाद भिल त्याच्याबरोबर होताच. तो किसान सभेच्या कामांत त्याला मदत करीत होता. अणेर नदीवरून एक चक्र मारून संध्याकाळी झिंग्याच्या भाजीचं त्यांतल्या त्यांत खमंगस जेवण करून तो पोवलादबरोबर डोंगऱ्या भिलाच्या टपरीबाहेर मैचीवर झोपेसाठी लवंडला.

लालबावट्याचा कार्यकर्ता म्हटला म्हणजे त्याच्या आयुष्यांत प्रणय आणि झोप या दोन गोष्टींचा दुष्काळच असायचा, मिठारामच्या राजकारणाच्या व्यापामुळं त्याची बायको फारकत घेऊन दुसरं लग्न करून निघून गेली होती. कार्याच्या व्यापामुळं झोप देखील त्याला जेमतेमच मिळायची. आजहि भोंगऱ्या बाजाराच्या नी आंब्यापाण्यावरील दड्यांमुळ त्याला झोप लागत नव्हती. तो सारखा विचार करीत होता. झोप घ्यायचा प्रयत्न करावा, पण विचारचक्र

अजीबात थावूं नये. पुरातून वाहून आलेलं लांकूड नदीच्या उमूंत शिरावं नी तिथल्या तिथंच थोडा वेळ गिरक्या खाऊन परत पुराच्या लोटाबरोबर वाडूं लागावं, तसंच झालं होतं त्याचं अगदी.

भिल्लांच्या प्रश्नांचं स्वरूप अगदी उघड होतं नी तो सोडवण्याचे मार्गहि अगदी सरळ होतें. परंतु त्या भागांतील प्रत्यक्ष अडीअडचणींचा विचार करणं भाग होतं. रामभाऊंचा पूर्वीचा स्नेह बाजूला सारून त्यांचा विरोध पत्करण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला होता. लोकसेवेची खरीबुरी कळकळ असून देखील भौतिक घडामोडींकडे चुकीच्या दृष्टिकोनांतून पाहिल्यामुळं रामभाऊ रयतेच्या, विशेषतः भिल्ल-पावण्यांच्या, प्रगतीला बाधक अशा मार्गांचा अवलंब करीत होते. सर्वोदयांत त्यांना विश्वाचा उद्धार दिसत होता. परंतु मालकांचा उत्कर्ष नी पिळल्या जाणाऱ्या कामगार-मजूरांचा उत्कर्ष यांचं व्यस्त प्रमाण आहे हें त्यांना कळू शकत नव्हतं शेतकऱ्यांची गांजणूक जितकी अधिक तितका सावकार-जमीनदारांचा उत्कर्ष अधिक; कामगारांची पिळणूक जितकी अधिक तितका भांडवलदारांचा उत्कर्ष अधिक, हें साधं भौतिक गोष्टींचं गणित त्यांना उमगत नव्हतं. मालक-मजूर, शेतकरी-सावकार नी खंडकरी-जमीनदार यांच्यांत बंधु-भाव निर्माण करणं कसं शक्य असणार? या दोघांतलं विषम नातं ज्यामुळं निर्माण होतं त्या भौतिक विषमतेच्या म्हणजे पिळगुकीच्या अर्थव्यवस्थेवर घाव घाटून विषमता नष्ट करण्याऐवजी “मानवी मनांत काति” करण्याच्या गोष्टी भाऊंसारखे देशभक्त करीत होते. जगांतलीं दुःखं नी असमाधान हीं भौतिक विषमतेंतून उद्भवलीं नसून वर्गद्वेषामुळं नी असंतुष्ट मनोवृत्तींमुळं निर्माण झालेलीं आहेत असं म्हणणं म्हणजे इतिहासाचं नी मानवी जीवनाच्या प्रवाहांचं अज्ञान व्यक्त करण्यापलीकडं दुसरं कांही नाही. शेतकरी-कामकऱ्यांच्या आर्थिक लढ्यांकडे लोकशाहीच्या दृष्टिकोनांतून एकेकाळीं पाहणारे पांडुरंग गुरुजी या चुकीच्या भूमिकेमुळच भाऊंप्रमाणे रयतेपासून अलिप्त पडले होते. आणि या सर्व स्वप्राप्त आध्यात्मिकांनी अशी सोयिस्कर समजूत करून घेतली होती की लालबाबटेवाल्यांनी जनतेला त्यांच्यापासून फोडलं! पण भौतिक घडामोडींचं सत्य कुणाच्या नाकारायचं असलं म्हणून इतिहासाची गति थांबत नसते. म्हातारीनं कांबडा टोम्याखाली झाकून ठेवला म्हणून

पहाट होतांच तो बांग दिल्यावाचून थोडाच राहणार आहे ? मालक-मजूर, सावकार-शेतकरी, सर्वांनी मिळून बहुभावानं नांदाव या भ्रामक उपदेशाला एका कानान ऐकून दुसऱ्या कानानं धाट देणाऱ्या रयतेची आर्थिक नी सामाजिक लढ्याच्या दिशेन प्रगति होतच होती. पांडुरंग गुरुजी किंवा रामभाऊ शीलानं नी कळकळीन कितीहि मोठे असले तरी इतिहासाच्या गाड्याचीं चाकं उलट्या दिशेन फिरवणं त्यांना शक्य नव्हतं. माणसं येतात नी जातात, पण नवी आपला मार्ग आक्रमीत असतेच. या इंग्रजी सुभाषिताप्रमाणे अनेक पांडुरंग गुरुजी नी रामभाऊ येतात नी जातात, पण रयतेच्या लोकशाहीच्या प्रवाहांची गति या काळांत तरी अखंडपणें चालू राहणारच यांत शंका नाही.

नी तशी ती चालू राहिली होती. नुकताच टाणा जिल्ह्यांत वारली जमातीनं उभारलेला लढा मिटारामच्या डोळ्यांसमोर उभा राहिला. वारली नी भिल यांच्या परिस्थितींत फरक अजिबात नाही. लग्नासाठी किंवा घरगुती कामासाठी सावकार-जमीनदारांकडून चाळीस पन्नास रुपये घेतल्यावर त्यांची आयुष्यभर शेतपटींनी फेड करायची नी त्यासाठी फुकट गुलाम म्हणून रावायचं हा प्रकार वारल्यां प्रमाणेच भिलांतहि त्याला दिसला. सुंदऱ्या भिलाची कहाणी याहून वेगळी नव्हती. असेच कैक भिल जवान नी म्हातारे सावकार-जमीनदारांच्या घरी फुकट गुलाम म्हणून रावत असलेले त्यान पाहिले होते. आयुष्यभर या गुलामगिरांतून सुटण्याची त्यांना आशा नाही. हें त्यांचे आर्थिक नी सामाजिक शोषण वारल्यांच्याच पद्धतीनं बंद पाडतां येईल असं मिटारामला निश्चितपणें दिसून आल.

टाणा जिल्ह्यांतील उंबरगांव नी डहाणू या तालुक्यांतल्या वारली जमातींत कार्य करणाऱ्यासाठी बाळासाहेब खेरांच्या अध्यक्षतेखाली नी काँग्रेसच्या आश्रयाखाली आदिवासी सेवामंडळ नावाची संस्था चालवली जात होती. युगानुयुगं अज्ञानांत नी सुधारणेपासून दूर खितपत पडलेल्या वारल्यांच्या “उद्धारा” चं नांव करून निघालेल्या या संस्थेनं तेरा वर्षांत कांहीहि कार्य केलें नाही. या तेरा वर्षांत वारल्याची आर्थिक नी सामाजिक गुलामगिरी पूर्वीपेक्षा अजिबात कमी झाली नाही, उलट युद्धकाळाचा फायदा घेऊन सावकार जमीनदारांनी पिळगु-

कीचे पास अधिकच आवळले. किसान सभेच्या लालबावट्याखाली या शेतकऱ्यांनी संघटना उभारीपर्यंत जवळजवळ दीड लाख लोकांचा हा उपेक्षित समाज दारिद्र्य नी गुलामगिरीच्या कोणत्या नरकात पिचत होता याची कुणा-लाहि जाणीव नव्हती. मुबईपासून जेमेनेम शहर मैलावरच्या या भागांत आदिवासी सेवामंडळाच्या आमदानींत देखील मध्ययुगीन बुरसट गुलामगिरीची प्रथा सर्रास प्रचारांत होती.

सावकारांच्या ज्या जमिनीवर आज हे शेतकरी राबतात त्या जमिनी सत्तरऐशी वर्षांपूर्वी त्यांच्या स्वतःच्या वाडवडिलांच्या मालकीच्या होत्या. अनेक कावे नी शिलावे करून सावकारांनी त्या बळकावल्या, येवढेच नव्हे तर सगळ्या वारल्यांनाहि आपले पिढीजात गुलाम बनवले. हे वारली शेतकरी नावालाच खंडकरी होते. खंडाची जमीन करण्याशिवाय त्यांना सावकाराची इतर जमीन विगारीनं खेडावी लागे, सावकारांचं गवत नी पीक कापावं लागे. संडास साफ करण्यापासून सावकारांचं सर्व प्रकारचं घरकामहि त्यांना विगारीनं करावं लागे. त्यांच्या मिळकतीवर नी चीजवस्तूंवर देखील सावकारांची मालकी, सावकार सांगेल तेव्हा आपले बैल घुरावून पडेल तें काम विगारीनं त्यांना करावं लागे. उन्हाळा, हिवाळा किंवा पावसाळा यांपासून संरक्षणाची अपेक्षा त्यांना करता येत नव्हती. सावकारांच्या गुरांचं दूध काडून दहापंधरा मैलांवर उन्हातान्हात नी पावसांत तें नेऊन पोचवायचं वारल्यांनी, या कामाबद्दल मोबदला म्हणून एक दिडकीहि त्यांना मिळायची नाहीं !

ही वेकायदेशीर गुलामी, अनन्वित जुलूम नी दडपशाही यांच्या जोरावर सावकारांनी टिकवून धरली होती. काम करतांना वारल्यांना लाथाबुक्क्यांनी काळ्यांचा मुद्दा मार देणं ही नेहमीचीच गोष्ट होती. पायाच्या आंगठ्याला वारल्याची शेंडी बांधून पाठीवर जाड ठेंग्यानं मारणं, हाताच्या आंगठ्यावर मारणं, हाडाला बांधून टिमणं, असे अत्याचार सावकारांकडून नेहमी केले जात. कांही वर्षांपूर्वी एका पारशी सावकारानं आपल्या दोन कुळांना कोळसा तयार करण्याच्या भट्टींत टाकून जिवंत जाळलं होतं. पण त्या सावकारावर खटला मुद्दा झाला नव्हता ! विमार करायचं नाकारल्याबद्दल एका सावकारानं

कुळाचा खून करून त्याचं प्रेत आवारांत पुरलं. तरी सहीसलामत सुटून तो सावकार उजळ माथ्यानं वावरूं लागला होता. देवी आलेल्या जेव्हा नांवाच्या वारल्याला काठीनं फटके मारीत दहा मैलांवरच्या शेतांत कामासाठी नेऊन सावकारानं त्याच्याकडून रक्तवंवाळ स्थितींत दिवसभर काम करून घेतलं— अशा सारख्या शेकडो तक्रारी उंबरगावच्या किसान संघेच्या कार्यालयांत नोंदल्या गेल्या होत्या. वारल्यांच्या वायकांमुलींचं शील सावकारांना खेळण्याची वस्तु वाटतं. बायावापड्यांवर बळजबरी नी अत्याचार करणं हा आपला हक्क आहे अशी सावकारांची समजूत. चोपड्याच्या कन्हूशेटनं तरी सुंदऱ्याच्या वायकोला तो तुसंगांत असतांना आपली संभोगाची वासना तृप्त करण्यासाठी बळी दिलं होतं. असे शेकडो अत्याचार मिळांवर होत असलेले मिठारामला माहीत होते.

असे हे सर्व अमानुष अत्याचार सर्रास सुरू असतांना सरकार नी सरकारचं पोलीसखातं डोळ्यांवर कातडं ओढून स्वस्थ बसलं होतं, इतकंच नव्हे तर सावकारांवर पोलिसखात्याची नी सरकारची बहाल मर्जी होती.

बाळासाहेब खेरांच्या आदिसेवामंडळाला करतां येण्यासारखं केवढं कार्य इथं संघटनेची वाट पाहात होतं. पण मंडळानं चळवळ केली नाही किंवा संघटना उभारली नाही. अत्याचारांचा प्रतिकार करण्याचं धैर्य वारल्यांत निर्माण करण्याचं त्यांनी मनावर तर घेतलं नाहीच, उलट ही गुलामगिरी नी अत्याचार पाकडं कानाडोळा करून सावकारांचे हितसंबंध पाहण्याकडं त्यांनी लक्ष दिलं. हें मंडळच तिथल्या सावकारांकडून मिळणाऱ्या सालिना पंचवीस हजार रुपयांवर चालत असल्यामुळं वारली शेतकऱ्यांना जागृत करणं हें त्यांचं ध्येय नव्हतं. काँग्रेस सारख्या देशव्यापी संस्थेची माहितीहि वारल्यांना नव्हती. रयतेच्या संघटनांची प्रचंड ताकद पाठीमागं उभी असल्याखेरीज काँग्रेसचं सामर्थ्य वाढणार नाही ही साधी गोष्ट मंडळाच्या चालकांना कळू नये ? वारल्यांच्या जागृतीसाठी पैसां व्यायला सावकार कांही दुधबुळे नव्हते ! अर्थात् त्यांनी दिलेल्या पैशाचा अप्रत्यक्ष परिणाम वारल्यांची गुलामगिरी टिकण्याकडंच होणार असल्यामुळं बाह्यात्कारी देशभक्तीचा नी उदारपणाचा आव आणून ते मंडळाला पैसापुरवित होते. सावकारशाहीच्या सावलीच्या उन्हांत तडफडणारे दीड लाख वारली

हवालदील झालेले असतांना किसान सभेच्या लालबावठ्यानं त्यांच्या संघटनेचें बिकट कार्य हातीं घेतलें. टिटवाळ्याच्या महाराष्ट्र किसान परिषदेनंतर अवघ्या दोन महिन्यांच्या आतच संबंध उंबरगांव तालुक्यांतली वेढविगार किसान सभेच्या नेतृत्वानं बंद करण्यांत आली. डहाणू तालुक्यांतहि किसान सभेची चळवळ फोफावून तमाम वारल्यांनी सावकारशाहीविरुद्ध संघटित लढा उभारला. हा लढा मोडण्यासाठी अनवित दडपशाही करण्यांत आली. वारल्यांची धरपकड झाली. लालबावठ्याची सभा होणार असून पोलीसांकडून ती मोडली जाणार आहे अशी हूल उठवून वारल्यांच्या जमावावर दगलबाजीनं अमानुष गोळीबार करण्यांत आला. लहान मुलांनाहि गोळ्या लागल्या. किसान सभेच्या कार्यकर्त्यांवर खटले भरण्यांत आले. पण दडपशाहीला न जुमानतां वारल्यांनी लढा यशस्वी केला. सहा महिन्यांच्या अवधींत किसान सभेच्या नेतृत्वाखाली दीड लाख लोक असह्य गुलामगिरींतून मुक्त झाले. मजुरीच्या दरांत वाढ नी विगार बंद करण्याच्या मागण्या मान्य करणं सावकाराना भाग पडलें.

खटल्यांत गोवण्यांत आलेल्या लोकांच्या बचावासाठी नी वारल्यांवरील अत्याचारांची चौकशी करण्यासाठी किसान सभेनं प्रचंड मोहीम उभारली. महाराष्ट्रांतील कामगार वर्गानं मोठ्या उत्साहानं फंडास देणग्या दिल्या.

विशेष म्हणजे राष्ट्रीय म्हणवणारीं चटसारीं भांडवलदारीं वर्तमानपत्र नी किसान सभेच्या विरुद्ध प्रचार करणारं आदिवासी सेवाभंडळ या सर्वांनी वार्ता-वर बहिष्कार घालून मुगधता स्वीकारली देशांतल्या चाळीस कोट जनतेपैकी आजपर्यंत पूर्ण अज्ञानांत नी मागासलेपणांत असलेली दीड लाख वारली जमात किसान सभेच्या कार्यामुळं जागृत नी संघटित होऊन सर्व जुलूमशाहीविरुद्ध नेटानं लढायला दंड थोपटून पुढं सरसावलेली पाहून प्रत्येक राष्ट्रभक्ताला आनंद व्हायला हवा होता. वारल्यांच्या लढ्यानं साम्राज्यशाहीच्याहि उरांत धडकी भरली. गव्हर्नरांनी खास दरबार भरवून पाहिला, पण वारल्यांनी त्यावर बहिष्कार घातला. पोलिस ठाण्यांची संख्या वाढवण्यासारखे उपाय नोकरशाहीकडून वारल्यांची चळवळ चिरडून टाकण्यासाठी अमलांत आणण्यांत येऊं लागले. पण जागृत वारली आता दबणारे राहिले नव्हते.

किसान सभेच्या झेंड्याखाली वारली शेतकऱ्यांची संघटना जास्त जास्त बळकट होत जाऊन देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यांतील ती एक प्रभावी शक्ति बनणार याभिपयी किसान कार्यकर्त्यांना शका नव्हती. सातपुड्यांतल्या भिल्ल-गवऱ्यांच्या दलित समाजांतहि अशीच संघटना उभारतां येईल याबद्दल मिठारामलाहि आत्मविश्वास वाटू लागला. मार्गांतले अडथळेहि त्याला दिसू लागले. वारल्यांच्या संघटित चळवळीचें स्वागत करण्याऐवजीं तिला आळा घालण्याचे प्रयत्न बाळासाहेब खेर बांच्या नेतृत्वाखालील आदिवासी सेवामंडळाकडून नी इतर खादी पांघरून देशभक्त बनलेल्या काँग्रेस पुढाऱ्यांकडून झाले. लालबावट्याच्या श्रमवीरांनी जिवाचे रान करून वारल्यांची संघटना उभारली ही गोष्ट मुहाम डोळ्याआड करून ते लालबावट्याला शिव्या घायला प्रवृत्त झाले. वारल्यांना लालबावटेवाले अत्याचारांची चिथावणी देतात असा खोटा आरोप करून त्यांनी पर्यायानं ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांना वारल्यांवर दडपशाही करण्यास उत्तेजनच दिले. त्यांची भिस्त वारली खेडुतांच्या जागृतीवर नी संघटनेवर नसून सावकारांचा 'हृदय पालट' होण्यावर होता ! त्यांचे आदिवासी सेवामंडळ सावकारांच्या नी बळ्या भांडवलदारांच्या देणग्यावरच जगत होतं. अर्थात् तें वस्तुतः 'सावकार सेवामंडळ' बनलं होतं यांत नवल काय ? सावकारांवर नी भांडवलदारांवर सर्व मदत राखणाऱ्या पुढाऱ्यांना रयतेच्या आर्थिक लढ्यांची नी त्यांतून उदय पावणाऱ्या लोकशाहीची कदर ती काय असणार ? रयतेच्या आर्थिक लढ्यांचे नेतृत्व स्वीकारून मजबूत लोकशाही संघटना बांधणाऱ्या लाल श्रमवीरांनी त्यादीचे बुरखे घातलेल्या भोंदू देशभक्त सावकार—जमिनदारांचा त्वाचप्रमाणे आदिवासी सेवामंडळाच्या प्रतिष्ठित चालकांचा विरोध सहन करून गुलामगिरीच्या अंधारांतून प्रकाशाचा नी उज्जतीचा मार्ग रयतेला दाखवून दिला होता. लालबावट्याविरुद्ध आदिवासी सेवामंडळानं चालवलेल्या खोडसाळ प्रचाराचे बारा वाजले. वारल्यांनी मंडळाच्या आचार्यांना बजावले—
 “आतापर्यंत आम्हाला कोणी वाली नव्हता. आता लालबावटा मिळाला आहे. तुमच्यापासून आम्ही पाच मैलांवर असून तुमचा लढाआम्हाला दिसला नाही. पण लालबावटा आल्याबरोबर सहामहिऱ्यांत आमची वेठबिगार बंद झाली. आमच्या टोलेजग सभा व्हायला लागल्या.”

लालबाबट्यानं केलेली जागृते सावकारांच्या कारवायांनी मरत नसते, पोलिसांच्या दंडाशाहीनं मरत नसते, पांडुरंग गुरुजी किंवा रामभाऊंसारख्या प्रतिष्ठित पुढाऱ्यांच्या थापेबाजीमुळ मरत नसते, किंवा राष्ट्रीय म्हणवणाऱ्या भांडवलदारी वर्तमानपत्रांच्या प्रचारांनं मरत नसते. या कारवायांनी लालबाबटा उखडून टाकण्याचं स्वप्न हे स्वप्नच ठरलं. प्रतिगाम्यांच्या कृष्णकारस्थानांच्या अडाणी पण जागृत रयांच्या एकजुटीच्या जोरावर विधड्या उडाल्या. गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी वारल्यांनी स्वतांचं रक्त सांडलं होतं. त्याचं फळ त्यांना मिळालं होतं.

हा सारा चित्राट मिटारामच्या डोळ्यांसमोहन सारखा सरकत होता. हीच कामगिरी भिल-सावऱ्यांच्या नी कोळीकुणव्यांच्या या सातपुड्यांत पूर्ण करण्याच यश आपण संपादावं अशी आकांक्षा त्याच्या मनांत उद्भवली.

भिलांच्या उन्नतीसाठी म्हणून एकीकडं थोडी रकम ओतणारे जगनशेट दुसरीकड काळ्याबाजारांत नफेबाजी करून फावड्यान पैसा ओढीत होते नी सावकारीगशांनी रयांच्या नरड्या आवळून इस्टेट वाढवून गबर होत होते. भावनियंत्रण समितींत काम करतांना रयांच्या प्रश्नाकडं पूर्णपणे दुर्लक्ष करून आपला नी व्यापारीवर्गाचा स्विसा गरम करण्याकडं कटाक्ष ठेवीत होते. भिलांना नीति शिकवू पाहणारे कन्हूशेट दुसऱ्या बाजूला भिलांना दरोडेखोरी करायला लावून दरोड्याचा माल विनबोभाट पचनी पाडीत होते. देशभक्तीची स्तोत्र गाणारे हिरालाल शेट राजरोसपणे रयांचे मुडदे पाडून देशद्रोह करीत होते. वर्गावर्गात बंधुभाव नांदावा म्हणून टाहो फोडणारे रामभाऊ सावकार जमीनदारांना अप्रत्यक्षपणे साहाय्य करून रयांची उपासमार नी असंतोष वाढवीत होते. भिलांच्या 'उन्नती'साठी झटणारं म्हणून ऐकियांत असलेलं सावकारांचं भिल-सेवामंडळ भिलांच्या आर्थिक नी सामाजिक लड्यांना खीळ घालून त्यांची गुलामगिरी नी अज्ञान टिकवून धरण्यासाठी झटत होतं. भिल-पावरे नी कोळी-कुणबी यांची मजबूत संघटना; किसान सभेच्या झेंड्याखाली निर्माण झाल्याशिवाय त्यांचे प्रश्न सुटणं शक्य नाही हा मिटारामचा ठाम सिद्धान्त त्यानं रामभाऊंना मार्गच सांगून टाकला होता. आता प्रत्यक्ष अटीतटीच्या सामन्याचीच वाट बघायची होती.

मोठ्या पहाटेलाच भाकर कांदा फडक्यांत बांधून घेऊन मिठारामनं पैजापूर सोडलं. सुंदऱ्या मिलाची नी त्याची अलीकडं प्रत्यक्ष भेट झालेली नव्हती. पण मार्ग एकदा किसान सभेला येऊन मिळण्याबाबत सुंदऱ्यानं त्याला गुप्त संमति दिलेली होती. त्याची भेट घेण्यासाठी मिठाराम निघाला होता. त्यानंतर वीरवाड्याच्या बाजूला किसान सभेच्या कामासाठी तो जाणार होता. जळगावाहून लवकर निघून येण्यासाठी त्यानं झिऱूला लिहिलं होतं. आताशा झिऱू वीरवाड्याकडं आला असावा हा त्याचा तर्क होता.

सेयाण्या वेळेस जंगलांतून चालतांना एक प्रकारची हुशारी वाटत होती. अंधार थोडासा असल्यामुळ कांही ठिकाणचे लोधड्यांचे ठाव अजून पसार झालेले नव्हते. मध्येच एकादा रोही जंगलवाहेरील शेतांतून मगम होऊन डोंगरांतून चाललेला दिसत होता. मोरांचे टाहो ऐकू येत होते. जांभळांच्या नी कडेच्या झाडांवर विलवांदरांची चुळवूळ सुरू झाली होती या उभारीच्या वातावरणानं मिठाराम चांगलाच हुशारला. खैराच्या फुलांचा मंद मुवास त्याची उभारी वाढवीत होता. दोरक्या पक्षी “कुठ पाहू—कुठ पाहू” असा झाडींतून विचारीत होता. मध्येच एखाद्या बरडीवर डोकावणारा पालीदार झाडाचा शेंडा बाईच्या डोक्यावरील सोनफुलासारखा शोभत होता. मकेदारांचीं लांकडं वाहून नेणाऱ्या गाड्यांचा खडखडाट खोलाणीतल्या गाडरस्त्याकडून कानांवर येत होता. “जामण्यापाण्या” पयेंत अशा उभारांत मिठाराम येऊन पोचला असेल तोंच समोरून एका तुटक्या घोड्यावर स्वार होऊन येत असलेले रामभाऊ त्याच्या आढळांत आले. नमस्कार-चमत्कार झाल्यावर, रेंजरसाहेबांच्या शोधासाठी पाटलानं आपणांला विगारीवर पाठवल्याचं रामभाऊंनी त्याला सांगितलं. रात्रीची सगळीं हकीकतहि सांगितली. दोघे जण थोडावेळ घोडा खैराच्या धुडाला अडकवून एका खडकावर बसले.

थोडावेळ रात्रीच्या धांदलीबाबत त्यांचं बोलणं चाललं होतं, इतक्यांत रामभाऊ आले होते त्याच रस्त्यानं एक इसम हातांत ठेंगा घेतलेला चालत येत असतांना दिसला. गावांतला कामदार महार होता तो. त्यानं वाकून जोहार केला आणि रेंजरसाहेब सुखरूप येऊन पोचल्यामुळ भाऊंना परत बोलावलं असल्याचा

निरोप सांगितला. रेंजरसाहेब ताबडतोब चोपड्याला रवाना झाल्याचं त्याच्या हकीकतीवरून भाऊंना कळलं. परत येतों म्हणून सांगून भाऊंनी कामदाराला वाटेला लावलं. कामदार जोहार करून निघून गेला. जातांना त्यान मिटारामकडे हेतुपूर्वक नजर टाकली. भोंगऱ्या बाजारांत हाच मनुष्य पोवलादबरोबर हिंडून कांहीतरी लिहून घेत होता नी बोलत होता हें कामदारानं पाहिलं होतं. भोंगऱ्या बाजार पाहायसाठी म्हणून तोहि जाऊन आला होता.

मिटाराम आणि त्याचा राजकीयपक्ष यांशी विरोध हें जरी काँग्रेसचं राजकारण आणि पर्यायानं जगनशेटजींचं नी रामभाऊंचं धोरण होऊन बसलं असलं तरी व्यक्तिशः मिटारामचा तिरस्कार करण्याइतके भाऊ कडवे नव्हते. त्यांच्या स्वभावांत बालपणापासूनच थोडी नरमाई होती. वडिलांच्या नी उखडू मास्तरांच्या शिकवणीचे संस्कार बसल्यामुळं त्यांच्याठावीं एक प्रकारचा मनमिळाऊपणा होता. त्यामुळंच ते असत्यापासून नी लाचलुचपतीपासून अलिप्त राहून नोकरी करू शकले. नोकरी सोडण्याची कृति पुत्रप्रेमामुळं नी देशभक्तीमुळं त्यांच्या हातून घडली. वडिलांच्या मृत्युप्रसंगी आपणांला मिळालेला आदेश आपण विसरलीं नाहीं असं नेहमीच त्यांना वाटे. “पोरा, मन्सारामबोवांचा मुलगा म्हणून तुला सर्वांनी नावाजावं हीच माझी शेवटची आमना आहे ” असं बोवांनी शेवटचं वाक्य उच्चारून त्यांना आयुष्यासाठी संदेश दिला होता. तो आपण पाळीत आलों असल्याचं समाधान ते नित्य भोगीत होते. मामलेदारी करीत असतांनासुद्धा त्यांनी स्वार्थाकडं मुद्दाम दुर्लक्ष करून रयतेच हित पाहिलं होतं. तुरुंगांतून सुटून आल्यावर त्यांनी सेटलमेंटमधील शेती मिळवली नी जगनशेट प्रमुखांच्या साहाय्यानं भिल्ल-सेवामंडळ काढलं. मंडळ उभं करण्यासाठी त्यांनी आरंभीं स्वतांची सातआठशे रुपयांची रकम खर्च केली होती. ती रकम मन्सारामबोवांनी भाऊंच्या आईची ठेव म्हणून मरणप्रसंगी भाऊंच्या हवालीं केली होती. तिचा सदुपयोग करण्याची भाऊंची प्रतिज्ञा भिल्ल-सेवामंडळाच्या उभारणीनं सफळ झाली. त्यामुळं भिल्ल-सेवामंडळाकडं मातृसेवेचं प्रतीक या दृष्टीनं भाऊ पाहात असत. मंडळाचे आर्थिक व्यवहार शेटसावकारांच्या मोहबतीवर चालू लागल्यामुळं आणि भाऊंच्या वर्गसलोख्याच्या भ्रामक विचारसरणीमुळं मंडळ हें केवळ सावकार सेवेचं वीद अंगीकारणारी प्रतिगामी संस्था

होऊन बसलं. हें भाऊंना उमजत नव्हतं. मंडळावरील त्यांचं प्रेम त्यांना भवि-
 तव्याविषयी राशक बनवीत होत. लालबावठ्याच्या चळवळींनी नी संघटनांनी
 भिल्ल-सेवामंडळाचा प्रभाव कमी केला असा चुकीचा ग्रह ते उराशी बाळगून
 असल्यामळ जगनशेटजींच्या कम्युनिस्टविरोधी राजकारणाला ते साथ घालीत
 होत. त्यांना मंडळ कायम ठेवायच होतं नी तें वर्गसलोख्याच्या तत्त्वानं चाल-
 णारं अनेच त्यांना टिकवायच होतं. या दोन्ही गोष्टी बदलत्या जगाच्या लोक-
 शाही चळवळींशी विसंगत होत्या. भाऊंमुळे दोनच मार्ग होत. एक मागासलेल्या
 भिल्ल-पावण्यांच्या नी कोळी-कुगव्यांच्या आर्थिक लढ्यांचं नेतृत्व स्वीकारून
 स्वकीय सावकार जमीनदारशाही विरुद्ध लोकशाही संघटनेची आघाडी उभारून
 स्वातंत्र्य लढ्याला जोम आणणं, नी दुसरा, सावकार जमीनदारांची साथ करीत
 रयतेच्या लढ्यांशी विरोधी भूमिका धारण करण. मधला मार्गच नव्हता. त्यामुळं
 ते नाखुपीन नी कांहीसे अप्रत्यक्षपणेंच दुसऱ्या गोटांत प्रविष्ट झाले होते. देश
 हिताची कळकळ नी शीलाचं सामर्थ्य असूनहि त्यांचा राजकीय अधःपात झाला
 होता. “ मन्साराम बोवांचा मुलगा ” म्हणून आता त्यांना कुणीहि ओळखीत
 नव्हतं. भिल्ल-सेवामंडळाचे आचार्य म्हणून खादीधारी भोंदू देशभक्त सावकार
 जमीनदारांच्या गोटांत ते सन्मानिले जात नी सावकारशाहीचा एक श्रद्धालु नी
 प्रतिगामी हस्तक म्हणून लोकशाही संघटनेच्या कार्यकर्त्यांकडून त्यांची संभावना
 होई. लालबावठ्याला शिव्या देणं हाच काँग्रेसचा कार्यक्रम नी हीच देशभक्तीची
 कसोटी ठरण्याचा प्रसंग आल्यावर अनेक निष्क्रिय नी दाम्भिक त्याप्रमाणेच
 मवाली गुंड देखील देशभक्त होऊं लागले आणि सगळीकडं लाल बावठ्या
 विरुद्ध शिमगां साजरा होऊं लागला, तंवा भाऊंना वाटल, “ पाहा, जनतेचा
 सात्त्विक संताप जागृत होत आहे. या लालबावठेवाल्यांना दडपलेंच पाहिजे.”

यानंतर कडवी पक्षांधता अंगीं येणं एवढंच रामभाऊंच्या बाबतींत बाकी
 राहिलं होत. चुकीच्या भूमिकेवरून घसरत त्यांचा एवढा अधःपात झाल्याबद्दल
 त्यांचे पूर्वीचे स्नेही मिठाराम नी झिरू यांना मनापासून खेद होई. भाऊंना
 आपला अधःपाताचा मार्ग जितक्या लवकर ओळखूं येईल तितकं चांगलं
 म्हणून ते हरघडी आशा बाळगून होते. विशेषतः भाऊंच्या स्वभावांतल्या नर-

माईमुळं ही आशा बळावण्यास सबळ कारण होतं. पण अखेरीस मिठारामची पानसयाच होणार होती.

“मग आता तुमचा प्रमुख कार्यक्रम कोणता आखला आहे तुम्हीं ?”
नाळंती चाटू घडामोडींना स्पर्श करून जाणारा प्रश्न आला.

“कार्यक्रम पूर्वी होता तोच आहे नी त्याच्यांत प्रमुख नी गौण असा प्रकारहि नाही,” मिठाराम उतरला. “कामकरी रयतेच्या भांडवलशाही विरोधी वर्गसंघटनांचीं कामगार संघ आणि किसान-सभा हीं दोन प्रमुख अंगं आहेत. किसान सभेच्या संघटनेला मी लागलों आहे सध्या. तें तुम्हांला माळूम आहेच. जेकडो वर्षांत कुणालाहि शक्य न झालेली निरनिराळ्या जातीजमातींची अभेद्य एकजूट किसान सभेच्या लाल झेंड्याखाली निर्माण होत आहे. कामगार वर्गाच्या पुढारीपणाखाली ही तमाम रयतेची एकजूट पणाला लागून जुनाट जमीनदारी नी सावकार-भांडवलदारांची मिरासदारी यांचा पूर्ण उच्छेद होईल तोच सुदिन-त्या दिवसाच्या साहित्यसाधनेचा संघटना हा पहिला कार्यक्रम आहे. किसान सभेच्या झेंड्याखाली विविध जातीजमातींची होणारी बळकट एकजूट पाहून आम्ही रयतेंत द्वेषभावना पसरवतां हा तुमचा आरोप कुणालाहि हास्यास्पद वाटेल.” “पण आमचा आरोप अगदीच अकारण नाही. शांततेच्या मार्गानें मालक-मजुरांतले नी सावकार-शेतकऱ्यांतले बांधे परस्पर सहकार्यान मोडवावेत हें आमच मत आहे. तुम्ही एकदम अटीतटीच्या सामन्याला ऊभे राहतां. मालक म्हटला म्हणजे तो वाईटच, सावकार म्हटला की तो अत्याचारीच, अशी तुमची भूमिका आम्हांला ती मान्य नाही.”

“तसं आम्ही म्हणत नाही. व्यक्तींवर आमचा रोख नाही. तर ज्या समाजपद्धतीमुळं नी अर्थव्यवस्थेमुळं व्यक्ति ह्या पिळणूक करणाऱ्या बनतात त्या-समाजपद्धतीचा नी अर्थव्यवस्थेचा आम्ही पराकाष्ठेचा द्वेष करतो. पिळणुकीवर नी विपमतेवर आधारलेल्या या ‘व्यवस्थे’ ची, किंवा खरें सांगायाचें झाल्यास ‘अव्यवस्थे’ ची तरफदारी करून ती कायम ठेवण्यास जमीनदार नी भांडवलदार झटत असतात. त्यांचे स्वार्थी हितसंबंध ते सोडायला तयार नसतात, म्हणून बांधा उत्पन्न होतो. तो अटीतटीच्या सामन्यावाचून मिटत नसतो.

समजा, तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे एखाद्या सावकाराला रयतेची दया आली नाही त्याने आपले सर्व कर्जरोखे फाडून टाकले किंवा शेतकऱ्यांना कर्जात थोडी सूट दिली. म्हणून जगांतली सावकारशाही म्हणून जी पोलादी अर्थव्यवस्था आहे तिच्या पायांतला एखादा तरी दगड खिळखिळा झाला असं म्हणतां येईल काय ? शिवाय सावकारांच्या दयेने हे प्रश्न सुटणारे नाहीत आजचे जागृत कामगार आणि शेतकरी हे जाणतात की, हजारों कामगारांच्या श्रमावर आयतोवाप्रमाणे, भरभसाट नफा कमवणं ही कामगारांना उपाशी ठेवणं, त्याचप्रमाणे करोडों शेतकऱ्यांनी रक्ताचं पाणी करून केलेली कमाई कर्जाच्या नी व्याजाच्या रूपाने घशांत घालणं, ही जगांतली सर्वात मोठी गुन्हेगारी आहे.

आजचे कामगार आणि शेतकरी हे जाणतात की जगांत शेतकऱ्या एकच लढा आहे. काळे, गोरे, पिवळे, वगैरे सर्व वर्णांच्या नी वंशांच्या कामगार-शेतकरी रयतेचे प्रश्न भिन्न भिन्न नाहीत. एकाच प्रकारची भांडलदारी नी जमीनदारशाही या सर्वांच्या दुर्दशेस कारणीभूत झालेली आहे. त्यामुळे जागतिक कामकरी वर्गसंघटना हीच जगातील पिळणूक नष्ट करू शकेल आणि समतेचं रयतराज्य निर्माण करू शकेल यांत त्यांना शंका वाटत नाही. इतिहासाचा हाच अनुभव आहे नी तोच आम्ही गिरवणार. यासाठी तुम्ही भलभलते आरोप केल तरी जगांतले सर्व कामगार-शेतकरी सोवियेत राज्यसंघाचाच आदर्श उचलल्या-शिवाय राहणार नाहीत. क्रांतीपूर्वीच्या रशियाच उत्पन्न किती तुटपुंज होतं नी तेहि अत्यंत अमानुष पिळणूक करणाऱ्या जमीनदार-मिरासदारांच्या घशांत जात होतं. बहुसंख्य जनता गुलामगिरीत नी अज्ञानांत होती. रशियन साम्राज्यांतच रशियन लोक ताजिक-उजबेकां इतकेच गुलाम होते. पण क्रांतीनंतर कामगारसत्तेच्या अभेद्य संघटनेच्या नेतृत्वाखाली तिथल्या जनतेने सगळ्या जुनाट जमीनदारांचं, सावकारांचं, भांडवलदारांचं नी सरदार दरकदारांचं समूळ उच्चाटन केलं अवघ्या वीस वर्षांत त्या देशाचं उत्पन्न पाचपटींनी वाढलं. रयतेच्या उन्नतीचे पालक म्हणून दंभ मिरवणाऱ्या जमीनदार भांडवलदारांना देशाची उन्नति करतां आली नाही. पण क्रांतीनंतर सोवियेत देशांतल्या रयतेने लाखों वर्षे बर्फानं आच्छादलेल्या पामीर पर्वतावर कपाशीचे मळे निर्माण केले. गोठलेल्या ध्रुवप्रदेशांत धान्याची लागवड केली. यांत्रिक शोधांचा उपयोग

पिळणूक करणाऱ्या वर्गाच्या स्वार्थाकडं न होतां रयतेच्या सुखसोयीकडं होऊं लागला. लालबावड्याच्या नी कम्युनिस्ट संघटनेच्या नेतृत्वामुळंच हें आपणांला शक्य झालं याचा सोवियेत रयतेला अभिमान वाटतो. सोवियेत रयतेच्या प्रगतीचा जगांतल्या कामकऱ्यांनाहि अभिमान वाटतो.”

“हें सर्व खरं. पण मी म्हणतो, तुम्ही सर्व भौतिक पिळणूक नाहीशी केली, सुखसोयी निर्माण केल्या, म्हणून मनुष्य सुखी होईल असं तुम्हांला वाटतं कां ? कितीहि सुखसोयी असल्या तरी मानवी मनाला त्याचाहि कंटाळा येऊं लागतो. जगांतलं दुःख तुम्ही नष्ट करूं शकणार नाहीं. तें नष्ट करण्यासाठी मानवी मनांतच कांति केली पाहिजे. ती आम्ही करूं पाहतो.”

“इथंच तुमची सगळी भ्रांति आहे, भाऊ. हें बोलतांना तुमच्यासमोर गाद्यांतकव्यांवर लोळणारे आइतगव्वू आहेत. श्रम न करणाऱ्या व्यक्तीला चैनीचा, ऐपारामाचा कंटाळा येईल हें खरं. पण आजच्या जगांत श्रम ही गुलामगिरी होऊन बसली आहे. श्रम करावे अनेकांनी नी त्याचं फळ ध्यावं तिसऱ्याच एखाद्या आयतोवानं हा प्रकार बंद पडला पाहिजे. श्रमाचं संपूर्ण फळ ध्यायचा श्रम करणाऱ्या व्यक्तीलाच अधिकार आहे. तुमचं ‘कर्मण्ये वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन’ हें तत्त्व किती गोंडस असलं तरी श्रम करणाऱ्या रयतेला त्याचा उपयोग नाही. पैसे कांही दिवस वापरायला देणारा सावकार चौपट फळ व्याजाच्या रूपान कापून घेतो, त्याच्या तोंडून रयतेला असा उपदेश मिळाला तर त्यांत आश्चर्य नाही; कारण रयतेच्या सगळ्या श्रमांचं फळ तोच हस्तगत करीत असतो. परंतु जगांत सुखसोयी निर्माण करणं याचा अर्थ चैन-चाजीकडं वळणं असा नव्हे. यांत्रिक शोधांनी मनुष्याचे श्रम हलके केलेले आहेत यंत्रांनीच सोविएत देशांतील रयतेला जनावरांतून माणसांत आणलं आहे. सर्व यांत्रिक नी शास्त्रीय शोधांनी रयतेचं जीवन सुसह्य करणं, श्रम हलके करणं प्रवासाच्या नी कष्टाच्या पद्धति सुखावह करणं, आरोग्य सुधारणं समता प्रधान नीतिभत्ता प्रस्थापित करणं, नागरिक म्हणून रयतेच्या प्रत्येक घटकाला सर्वांगीण दृष्टींनी सुसंस्कृत बनवणं, वंशभेदादिकांचं नी सामाजिक विषमतेचं उच्चाटन करणं, प्रजोत्पत्ति निर्दोष होण्यासाठी शिशुसंगोपनम्ह,

विद्यालय, शिक्षण, वगैरे गोष्टींची तरतूद करणं, या गोष्टी चैनीत मोडतील असं तुम्ही म्हणू शकणार नाही. आणि या गोष्टींचा कंटाळा येऊन दुख्खी होणारा जीव फक्त तुमच्याच कवपनेत अस्तित्वात असू शकेल ! या सोयी वाढल्यानं रयत उशांतक्यावर लोळत पडेल ही चुकीची समजूत आहे तुमची. देशातल्या सर्व नैसर्गिक संपत्तीचा रयतेच्या उन्नतीसाठी जास्तीतजास्त उपयोग करणं नी रयतेत खऱ्याखऱ्या समतेतील बंधुभाव दृढ करणं, हे कामकरी रयतेच्या वर्गाथ संधतनेच्या साहाय्यानंच होऊं शकेल. सर्वांचा उत्कर्ष म्हणजे श्रम करणाऱ्या सर्व जनेंचा उत्कर्ष. श्रम न करणाऱ्या मनुष्याला या नव्या दुनियेंत जगण्याचा हक्क प्राप्त होणार नाही. पिळगुकीचा तर नाहीच नाही. श्रम ही आजची गुलामगिरी आहे. आम्ही श्रमाला मान प्राप्त करून देणार आहोत, श्रमांत स्वर्ग दाखवणार आहोत. भांडवलशाही नी जमीनदारशाही अर्थव्यवस्थेला नी समाज-व्यवस्थेला पूर्णपणं विरोधी असच आमच धोरण राहिल. तुमचा पहिला मुद्दा मी खोडून टाकला आहेच. शिवाय मला असं म्हणायचं आहे की, मानवी मन हेंकांही भौतिक परिस्थिती पलीकडली एखादी स्वतःसिद्ध चीज आहे असा तुमचा समज आहे तो संपूर्ण सदोष नी अशास्त्रीय आहे. परिस्थितीच्या गुणदोषां वरच मनानंच गुणदोष पोसले जात असतात. मानवी मन हें परिस्थित्यनुसार बदलत आलेलं आहे. या वस्तुस्थितीकडं दुर्लक्ष्य केल्यामुळंच तुम्हांला एका हातानं काळ्या बाजारांत करोडो रुपयांचा नफा मिळवणारे नी कामकऱ्यांचं रक्त शोषून घेणारे आणि दुसऱ्या हातानं काँग्रेसला पाच हजार रुपये किंवा भिल्ल-सेवामंडळाला सातआठशे रुपये देणारे गुन्हेगार सावकार-भांडवलदार मोठे उदारहृदयी देशभक्त वाटूं लागतात. खुद्दकाळाचा फायदा घेऊन नफेबाजीसाठी देशांतलं सगळं धान्य दडवून ठेवून बंगालच्या चाळीस लाख रयेंचा तळतळाट उघड्या डोळ्यांनी पाहत तिला मृत्युमुखी देणारे गुन्हेगार साठेबाज वेळ येतांच काँग्रेसचे पुढारी बनू शकतात नी त्यांच्या अवाच्या सवा देशभक्तीच्या बातांना राष्ट्रीय म्हणवणाऱ्या भांडवलदारी वर्तमानपत्रांत ठळक अक्षरांनी प्रसिद्धि मिळते. उपासमार सहनकरीत देशाला खुद्दकाळांतून निभावून नेण्यासाठी उत्पादनवाढ करीत नी वाहातूक कायम ठेवीत जिवाच रान करणाऱ्या कामगारांची देशभक्ति तुम्हांला दिसू शकत नाही. त्याच्या पुढाऱ्यांना तुम्ही देशद्रोही नी रशियाचे हस्तक म्हणतां. साम्राज्यशाहीशी लढतांना अहिंसा शस्त्रशः पाळण्याची खबरदारी घेणारे नी नाताळच्या सुटींत

सत्याग्रह बंद ठेवल्याबद्दल गांधीजींच मोठेपण गाणारे काँग्रेसचे अबावदार पुढारी डॉ. पट्टाभी सीतारामय्या लालबावटेवाल्यांना ठेचून काढण्यासाठी लाठ्या उचलायचा आदेश देवू शकतात ! भांडवलवाल्यांची ही नीति जगांतल्या कामकरी रयतेचा उद्धार करणार आहे अशी तुमची अजून समजूत आहे. त्यांच्या त्यांत भाऊ, दुखःची गोष्ट एवढीच की तुमच्यासारख्या शीलाने चांगल्या, कळकळीच्या पण भ्रामक तत्त्वज्ञान उराशी बाळगणाऱ्या कार्यकर्त्यांचाच नेमका त्या गुन्हेगारांना उपयोग होत असतो. तुम्ही काय नी पांडुरंग गुरुजी काय तुम्हांबद्दल एवढं प्रेम दाटायला हे हरामखोर सावकार-जमीनदार फारच प्रेमळ असले पाहिजेत ! पांडुरंग गुरुजी तुरुंगांत असतांना हेच चोडयाचे जगनशेट त्यावेळेला कायदेमंडळाचे सभासद होते. गुरुजींच्या मुक्तीसाठी प्रयत्न करा म्हणून शेटजींना विनवणी करायला गेलेल्या कार्यकर्त्यांत मी आणि झिरू होतो तुरुंगांत आजारी पडलेल्या पांडुरंग गुरुजींबद्दल जगनशेटनी त्यावेळेस कोणते उद्गार काढले आहे टाऊक ? “ तो इसम मेला तरी त्याची मला पर्वा नाही ” अस म्हणून त्यांनी आमची बोळवण केली. कारण त्यावेळेस गुरुजी हे कामगारांत भांडवलशाही-विरोधी पुढारीपण स्थापन करणारे कार्यकर्ते होते. तेच गुरुजी आज मालक-शाहीला अनुकूल अशा कारवाया करू लागतांच नी लालबावट्याविरुद्ध विष ओकायचाच तेवढा उद्योग सांभाळू लागतांच या देशद्रोही सावकार-जमीनदारांना नी मालकशाहींना त्यांच्याबद्दलच्या प्रेमाचा पान्हा फुटला ! पण या देशघातकी जुलूमशाहींच्या गोटांत सापडल्यामुळे गुरुजी आणि तुम्ही रयतेला मुकलां आहांत, हें सूर्यप्रकाशाइतकं स्पष्ट आहे. पण भाऊ, लक्षांत ठेवा, धोरण सुधारल्यास रयत क्षमा करील. रयत अत्यंत क्षमाशील असते, न्यायी असते, प्रामाणिक असते, स्वातंत्र्यावर ती अतोनात प्रेम करते, पण पिळगुकीचा द्वेष करते. सधतेच्या अभावीं रयतेच्या पिळगुकीबद्दलच्या द्वेषाचा निराशेत नी दैववादांत शेवट झाला होता. संघटना निर्माण होऊन एकजुटीची ताकद खडी होतांच त्या द्वेषाचं खरं स्वरूप प्रगट झालं. आर्थिक, सामाजिक नी सर्व प्रकारच्या पिळगुकीचा अंत केल्याशिवाय या वर्गसंघटनांचं अवतारकार्य पूर्ण झालं असं म्हणतां येणार नाही. ”

“ मिठारामभाऊ, तुमच्या बोलण्यांत नी कृतींत कळकळ आहे हें मला एकदम मान्य आहे, ” रामभाऊ घोडयाकडं वळत बोलले. “ पण मला बुवा

तुमच्या चळवळींचा प्रक्षोभक कल पाहून थोडी शंका वाटते. वर्गसंघटना म्हटल्या की संघर्ष आलेच. तुमच्या त्या ठाण्यांतल्या वारली लोकांची चळवळ तरी विचारांत घ्या. कैक वारली बंदुकांना बळी पडले, शेकडो जखमी झाले. एवढा रक्तपात करण्याऐवजी अहिंसक सत्याग्रहानं कार्य झालं नसतं का ? ”

“ म्हणजे हिंसेचा आरोप तुम्ही वारल्यांवर नी आमच्यावर करतांहां होय ? वारल्यांनी हिंसा केली का ? आम्हीं त्यांना तसला सल्ला दिला का ? विचारे पिढ्यान्पिढ्या चालणारी गुलामगिरी झुगारून देण्यासाठी एक झाले. विगार करायचं त्यांनी नाकारलं. रोजदारी भरपूर मिळावी अशी मागणी केली. सावकारांचीं घरगुती नी घाणेरडीं काम गुलामाप्रमाणे करणार नाही असा पुकार केला. मारहाण, भिंटेबना नी अत्याचार सहन करणार नाही असा जबाब दिला. जागृतीचीं हीं चिन्हं सगळीं. त्यासाठी संप म्हणजे सत्याग्रहच केला त्यांनी. पिढ्यान्पिढ्या मुकाट्यानं ही बेकायदेशीर गुलामगिरी सहन करण्यांत त्यांची हिंसाबुद्धि व्यक्त झाली होती काय ? त्यांचा लढा अहिंसकच होता. सत्याग्रहच होता तो. पण त्यांची जागृत संघटना नी एकजूट मोडून काढण्यासाठी सावकार-जमींदार आणि ब्रिटिश साम्राज्यशाहीची नोकरशाही यांनी दडपशाही सुरू केली. दगलबाजीनं वारल्यांना एकत्र जमवून त्यांच्यावर गोळीबार नी लाठीहल्ले करण्यांत आले. रक्तपात, जाळपोळ, या दिव्यांतून वारल्यांना जावं लागलं. हा रक्तपात नी हे अत्याचार सावकार-जमीनदारांनी आणि साम्राज्यशाहीच्या बंदुकांनी वारल्यांची गुलामगिरी कायम राखण्यासाठी केले. वारल्यांच्या दुंगणावर घासलेट ओतून त्यांना पेटवून हेराण करणारे सावकार आदिवासी—सेवामंडळाला देणग्या देऊन देशभक्त झालेले होते ! वारल्यांची नी इथल्या भिळांची गत वेगळी नाही. इथले भिळ सावकार-जमींदारांचे गुलाम बनवले गेलेले आहेत. त्यांचा शेतकरी पेशांत तग लागत नाही. सरकार आणि जमीनदार म्हणतात, की भिळांना कामधंदा झेपत नाही. पण पोटापाण्यापुरता काम धंदा करायला ते मोकळे नाहींत, गुलामगिरी त्यांच्या मानगुटीवर बसली आहे. सामाजिक दृष्ट्या ते बहिष्कृत आहेत. त्यांतले कांही जण कंटाळून पोलिस खात्यांत नोकरीला जातात. सावकार-जमीनदारांची पिळगूक नष्ट झाली तर, मला वाटतं, भिळ सुद्धा चांगले शेतकरी म्हणून पुढं येतील.

त्यांना जमिनी मिळाल्या पाहिजेत, शिक्षण मिळालं पाहिजे, सामाजिक स्थान प्राप्त झालं पाहिजे. हें सर्व कशानं साध्य होईल ? राष्ट्रीय संघटनाचं हें कर्तव्य आहे की मिळाल्या त्यांच्या खऱ्याखुऱ्या उन्नतीसाठी राजकीय हक्क दिले पाहिजेत. राजकीय हक्कांचून कसलीहि प्रगति होऊं शकणार नाही. गुलामगिरीचा नायनाट करण्यासाठी राजकीय हक्कांचा ते उपयोग करूं शकतील. बाकीचे कोणतेहि इलाज मलमपट्यांइतकेच निरुपयोगी होत. मागासलेल्या जमातींच्या उत्कर्षाचा फक्त सोविएत देशांचा एकच आदर्श इतिहासांत आहे. उज्वेक, तांजिक, चुकची वगैरे आदिवासी जमातींना स्वतांचीं स्वतंत्र राष्ट्रं बनवण्याचा स्वयंनिर्णयाचा हक्क देऊन सोविएत समाजसत्तेनं अवघ्या वीस वर्षांत त्यांना सुधारणेच्या एका उच्च पातळीवर आणून सोडलं आहे. पिळणूक संपूर्ण नष्ट केल्यामुळ या जमातींना स्वतःची आर्थिक नी सामाजिक संस्कृति विकासाला नेता आलेली आहे. त्यांच्या भाषांत वाङ्मय निर्माण होऊन नव्या समताप्रधान दुनियेच्या जीवनाचा त्यांत स्पष्ट निकाश दिसूं लागला आहे. यांत्रिक नी शास्त्रीय शोध सोविएत देशांतल्या कुणाहि नागरिकांप्रमाणे त्यांच्याहि सुखांत भर घालीत आहेत. नैसर्गिक नी औद्योगिक संपत्तीचे ते सर्व समान वाटेकरी झाले आहेत. ही आदर्श प्रगति समताप्रधान अर्थ व्यवस्थेंतून नी राजकीय राष्ट्रघटकाच्या दर्ज्यांतून निर्माण झाली आहे. सातपुड्याच्या या भागांत भिल्ल, तडरी, पावरे, यांचीं एकोन जमातराष्ट्रं निर्माण होऊं शकतील. रानडुकरांसारख्या जनावरांचा नाश करून या भागांत कपाशी नी जोधळा या दोनच धान्याशिवाय गहू, हरभरा, धणे, केळीं, भाजीपाला, तेलधान्यं, ताग, तांदूळ, वगैरे प्रकारचं प्रचंड उत्पादन होऊं शकेल. सतराव्या शतकांत नंदूरबार या भागांत सर्व हिंदुस्थानांत उत्कृष्ट प्रतीचा तांदूळ होत असे असं तावर्नियर या फ्रेंच प्रवाश्यानं स्वता पाहून लिहून ठेवलं आहे. त्याशिवाय लाकूडकाप, कोळसा, कागद, कापड, रंग, वगैरे साहित्याचे मोठे उद्योगधंदे सातपुड्यांतल्या उंच पठारावरील भागांत हेच भिल्लावरे चालवूं लागतील. पिळणूकीच्या अभावीं या जंगलाचं समृद्ध नंदनवन निर्माण होऊं शकेल, भिल्ल-पावऱ्या सारख्या मागासलेल्या वन्य जमातींच्या प्रगतीचा एकच मार्ग आहे. त्यांच्या पिळणूकविरोधी वर्गसंघटना निर्माण करून त्या संघटना राजकीय हक्कांच्या मान्यतेंनंतर राष्ट्रीय चळवळींशी जोडून घेणं, हाच तो मार्ग होय. याखेराज बाकीचे मार्ग निरुपयोगी किंबहुना परागतिकारक होतील.

तुमच्या भिल्ल-सेवामंडळाच धोरण सर्वस्वी सावकार-जमीनदारांच्या स्वार्थास पोषक असल्यामुळे भिल्ल-पावऱ्यांच्या उन्नतीच्या मार्गात अडचणी आणण्याखेरीज हुसर कांही त करू शकल अस वाटत नाही. राग येऊ देऊं नका राजकारणांत स्पष्ट वक्तव्या असाण अगत्याचं आहे. थोडं विप्रयान्तर झालं. तुम्ही समजतां त्याप्रमाणे आमचं कार्य हिंसेला पोषक नाहीं. पिळगूक करणाऱ्या सावकार जमीनदारांकडूनच गुलामगिरी टिकवून धरण्यासाठी हिंसेचा अवलंब केला जात असतो. बारडोलीचा संग्राम डोळ्यांसमोर आणा. आंध्र प्रांतांतील शेतकऱ्यांचा स्वातंत्र्यलढा विचारांत घ्या. वारल्याचा लढा रयतच्या दृष्टीनून थोडा वेळ पाहा. भिलांचे मूलभूत प्रश्न विचारांत घ्या. तुम्हाला दिसून येईल की वर्ग संघटनाखेरीज तरणोपाय नाहीं लाठीहल्ले नी गोळीबार सहन करून या वर्ग संघटना अशाच पुढं जातील. हृदयपरिवर्तनानं हे प्रश्न सुटणार नाहींत. हृदय परिवर्तनानं ह प्रश्न सुटणार नाहींत. हृदय परिवर्तन हं मूर्खाचं नंदनवन आहे. ”

“ माझा तर हृदयपरिवर्तनावर विश्वास आहे बुवा. त्याला इलाज नाहीं. ”

“ नी म्हणूनच धुडू कोळ्याची जमीन जगनशेटर्जांच्या घशांत उतरावी म्हणून तुम्ही प्रयत्न करीत आहात ! ”

“ चुकतां तुम्ही. सगळं कर्ज माफ करून शेती पुन्हा त्यालाच खेडायला द्यायला शेटजी तयार आहेत. ”

“ केवढ तें कर्ज ? आजपर्यंत त्या कर्जाची दसपटीनं फेड झाली देखील. आणि पाचशे रुपयांच्या नखूशा रकमेवर त्याची सगळी शेती शेटजी गिळंकृत करणार ! खासा न्याय आहे. शेती त्याला खेडायला देऊन न देऊन होणार काय तर खंडकरी म्हणून अमानुष कर्जदारांत नी गुलामगिरींत शेटजी त्याला पूर्ववत् अडकवून ठेवणार ! पण शेटजींचे दिवस भरले आहेत. कर्जनिवारण-कायदा तुटपुजा असला तरी त्याच्या अंमलबजावणीचा अल्पसा फायदा शेतकऱ्यांना मिळायला म्हणून प्रयत्न करण्याऐवजी भलतंच राजकारण तुम्ही खेळत आहात. बाकी हृदय रितर्तनावर तुमचा विश्वास आहे हें विसरलोंच की मी ! ”

“ माझा विश्वास आहे नी मला त्याची लाज वाटत नाही. मी त्याच संस्कारात वाढलों आहे. माझे वडील, त्यांचे हितमित्र नी एकंदर घरगुती वाता-

वरण, सारं याच संस्कारांना पोषक होतं. तेच संस्कार मी आचरणांत आणले. त्याच निष्ठेन मी राजकारणांत पडलों. कदाचित् तुमच्या मतं मी चुकत असेन. पण त्याला माझा नाइलाज आहे. मी कदाचित् पक्का सत्याग्रही बनलों नसेन, पण म्हणून हृदयपरिवर्तनाचं तत्त्व चुकीच ठरूं शकत नाही. प्रत्येकाने प्रामाणिकपणाने आपापलं कार्य करीत राहायला माझी हरकत नाही. ”

“तुमच्यासारख्या असंख्य प्रामाणिक अंध कार्यकर्त्यांचा फायदा भांडवलदारांना नी सावकारांना मिळत आहे वुरसलेल्या मध्ययुगीन पिढ्यांच्या आधारावरील गुन्हेगारी समाजव्यवस्थेचे तुम्ही नकळत आधारस्तंभ होत आहांत. ”

“जाऊं या. वादविवादांतून काय निष्पन्न होणार आहे ? तुम्हीं कांहीतरी विधायक कार्य केल्याने मला आनंदच वाटेला. चला जाऊं या. ”

रामभाऊंनी घोड्याची लगाम खेराच्या धुडांतून काढली आणि हानांत धरून ते मिठारामबरोबर चालू लागले. सूर्य बराच वर आला होता. जंगलाचा नूर अजिबात बदलून गेला होता. विड्यांचीं पानं तोडणारे उपाशीपोटी भित्तांच्या वस्तीचं ‘आव्यापाव्या’ वरलं दृश्य मिठारामच्या डोळ्यासमोर उभे राहिलं. नी तो स्वताशीच पुटपुटला—“अजून शक्ति पणाला लागायची आहे. ”

रामभाऊ निसर्गशोभा पाहण्यांत दंग झाले होते.

५

भडक हिरव्या नी केशरी रंगांच्या भिंतींच्या ओसरीवजा दिवाणखान्यांत जगनशेटजींची अस्वस्थपणें सारखी येरझार चालली होती त्यांची त्रेधा उडायला तसलेंच कारण घडलें होतें. आजपर्यंत दृष्टिगताबरोबर भिल्ल-पाव-व्यांच्या नी कुगबी-कोळ्यांच्या छातींत धडकी भरवणारे त्यांचे डोळे रागानं पण कांहीशा हाताशपणानं लालवुंद होऊन त्यांच्या अस्वस्थपणांत भर घालूं लागले. बगलेंतला घाम खादीच्या रुमालानं पुशीत ते हुश्य हुश्य करीत आगल्या एकुलत्या एक सुशिक्षित चिरंजिवाच्या नावाचा उद्धार करीत होते. आपल्या सावकारी धंद्याला शाळा-कॅलेजांतल्या शिक्षणाची काडीइतकीसुद्धा गरज नसून केवळ लोकांत लौकिक गाजावा आणि वेभव खुन्न दिसावं म्हणूनच आपण मुलाला इतकं शिक्षण दिलं हें मनानं स्वताशी कवूल करून सुद्धा मुलाच्या अलीकडल्या चाळ्यांना आपण आळा घालण्याची सावधगिरी बाळगली नाही याचं त्यांना वाईट वाटत होतं नी स्वतावरहि ते दात ओठ खात होते.

शिक्षणाचा परिणाम उघळपट्टीत झाला असता किंवा अनीतीचा अवलंब जरी चिरंजीव महाशयांनी केला असता तरी त्यांनी एक चकार शब्द उच्चारला नसता. कारण श्रीमंतीला उघळपट्टी आणि स्वैराचार ही शोभून दिसतात असं त्यांचं प्रामाणिक मत होतं ! विलायतेच्या सफरीत मुलानं पैसा घालवला असता तरीहि त्यांनी स्वता होऊन त्याचे ते लाड पुरवले असते.

पण मुलाचं ते व्यसन—राजकारणाचं तें घरजाकू व्यसन—त्यांना आज बेजार करीत होतं. तसं म्हटल्यास ते स्वता का थोडं राजकारण खेळत होते ? राजकारण हा त्यांच्या धंद्यांतला एक फार मोठा किफायतशीर भाग होऊन बसला होता. देशभक्तीच्या नावाखाली नी खादीच्या बुरख्याखाली त्यांच्या पिढीजाद सावकारी धंद्याला अपूर्व तेजी आलेली होती. मुलानं असलं राजकारण केलं असतं तर शेटजींना स्वर्ग दोन बोटं देखील उरला नसता. पराडयावरच्या वेलाचं फळ अलगद तोडून घेणं जितकं कठीण तितकंच मुलाचं घरजाकू राजकारणाचं व्यसन आटोक्यांत आणणं त्यांना कठीण वाटलं. आणि मुलाला राजकारणांत संगत तरी प्रतिष्ठित नी श्रीमंत लोकांची होती म्हणावं तर तसंही नाही. मिटाराम नी शिपरू यांच्या राजकारणांत तो सापडला होता. कशुनिष्ठपक्षाचा तो कार्यकर्ता सभासद झाला होता. पण हे सगळं गुप्त होतं. एक दोनदा सुंदऱ्या भिलाच्या झोंपडींत मिटाराम नी शिपरू यांच्या बरोबर कसल्याशा मसलतींत भाग घेतांना त्याला कन्हूशेटांनी पाहिलं होतं. जगनशेटजींना दोघाचैघा शेटजींनी याबद्दल दोष दिलाहि होता. आपली खिडीं होणार असं शेटजींना वाटूं लागलं. पण मध्यंतरी चिरंजीव महाशय मुंबईला कसल्याशा निमित्तानं निघून गेले होते, त्यामुळं त्याचे राजकारणाचं चाळे जिरले अशी शेटजींची भावना झाली. पण चिरंजीव परत आले ते एखाद्या क्रांतिकारक नेत्याच्या उत्साहांत ! कर्ज निवारण कायदा लागू झाल्या-मुळं चोपडा-यावल तालुक्यांतल्या शेतकऱ्यांत किसान सभेच्या कार्याचा प्रचार करण्यासाठी तो आला होता. या तालुक्यांतली बहुतेक शेती जगनशेटजींची नी बाकीची कन्हूशेट, हिरालाल शेट वगैरे देशभक्त सावकारांची होती.

मुलाचा निर्धार ऐकून शेटजींची अवखात फाटली. त्याला सामोपचारान त्याच प्रमाणे धाकदडपशानं त्या कामापासून परावृत्त करायची त्यांनी कोशीस

केली, पण ती निष्फळ झाली. शेताच्या मेरावर पाऊल टाकावं तोंच एखादी त्याद्वारे भुरगिणी उडून जावी; पुन्हा थोडे पुढे जावं तों सासूळ मुक्तांचे ती आणखी पुढे भरारून निसटून जावी, त्याचप्रमाणे चिरंजीव महाशय शेटजींच्या हातून निसटून गेले. चौदाव्या रत्नाचा प्रसादही परिणामकारक ठरू शकला नाही. “असले आत्मघाताचे नी मुकड लोकांचे राजकारण खेळावचं असेल तर आताच्या आता चालता हो.” ही शेटजींची पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन जीवन घरादारावर पाणी सोडून निघाला. खेडोपाडी जाऊन गळ्यातून ओरडत नी सभांतून गर्जत तो रयतेला सांगू लागला—

“शेतकरी बंधून्तो, तुमची गुलामगिरी पूर्णपणे नष्ट करण्यासाठी तुम्ही स्वताच्या सामर्थ्यावर किसान सभेच्या झेंड्याखाली अमेव एकजूट उभारली पाहिजे. तुमच्या कजाचा प्रश्न अत्यंत बिकट आहे. कज पायां आजपर्यंत तुम्ही सावकारांच्या घरांत इतकी भरपाई केली आहे की तुम्हांला कर्जातून मुक्त करण्यासाठी सगळ कर्जे रद्द करणाराच कायदा पाहिजे आहे. पण तुमची सघटना नव्हती म्हणून तुटपुंजा कायदा पास झाला. दगडाहून वीट मऊ या न्यायाने या कायद्याचा लाभ तुम्ही घेतला पाहिजे. सावकारांचे अत्याचार कसकसे असतात हे तुम्हांला कुणी नव्यान सांगायला नकोत कर्जात पिचणारे गुलाम या नात्याने ते तुम्हांला नी एका बड्या सावकाराचा मुलगा म्हणून मला माहित आहेत. सावकार जमीनदारांची अंडीपिल्ली तुम्हांला नी मला ठाऊक आहेत. माझ्या वडिलांनी आजपर्यंत कसकशा अन्यायाने तुमची शेतीवाडी, घरंदारं, चीजबस्त जित्रापं, घशांत घालून तुम्हांला नाडलं आहे हे मला ठाऊक असल्यामुळे तुमच्यांत येऊन कार्य करायची माझी इच्छा आहे. माझे वडील देशभक्त काँग्रेस पुढारी म्हणवतात. त्यांची देशभक्ति किती सोज्वळ आहे हे मान घालून बसलेल्या बगळ्याला ज्यांनी पाहिलं असेल ते सांगू शकतील. देशभक्तीचा बुरखा घालून आपली पापं झाकावी, आणि वर लोकांचा उद्धारकर्ता म्हणून मिरवावं हा अनेक सावकारांचा काया आहे. राजकारण हा त्यांचा कित्यायतीचा धंदो होऊन बसला आहे. माझ्या वडिलांना या युद्धकाळांत धान्याच्या काळ्याबाजारांत अतोनात नफा झालेला आहे. कापडांत त्यांना पूर्वीच्या चौपट म्हणजे साडेसात लाख रुपये नफा झाला. ह्या नफा फक्त दुकानांतल्या मालावरला आहे. या चार

वर्षात त्यांनी शेतकऱ्यांचा जमीनजुमला जप्त केला, त्यांच्या पोरावाळांना देशो-
पडीत लावले. मागील कर्जाच्या पाचवट रेंजरी शेतकऱ्यांच्या मानगुटीस
बसली आहे एक माप ज्वारीच्या मोबदला दोन विघे शेती गहाण ठेवल्याचे
प्रमग नमूद आहेत. नागलवाडीच्या कवतिक पुनाची बायको बाळंतीग असताना
जप्तीत बाळतिणाची खादमुद्रा लिलावांत विकण्यात आली ! चहाडीच्या एका
भिलाच्या झोपडीतली झाडून सगळी चीजवस्त त्याच्या एकदोन जित्रापाबरोबर
विकण्यांत आली. वैजापूरच्या काळुसिंग पावण्याचे बैल जप्त करण्यांत आले
आणि वर उदारपणाचं प्रदर्शन म्हणून त्याला व्याजाची निमपट सूट देण्यांत
आली. पण व्याजापायी आजपर्यंत त्यान मुद्दलाच्या अडीचपट रकम भरली
होती. मी आकडेवारीनिशी सर्व सिद्ध करून देऊ शकेन. शिवाय तुम्ही सर्व
शेतकरी हें जाणतां. वीरवाड्याच्या किसन माणकूनं पाच वर्षांपूर्वी पन्नास रुपये
घेतले हो । त्यानं आजपर्यंत दीडशे रुपयेची भरपाई करूनमुद्रा कर्जाची बाकी
एकशेपन्नायशी रुपये काढण्यांत आली आणि त्याच दोन बिघ्याच शेत जप्त
करून त्याठान खेडण्यासाठी देण्यांत आलं. वर उपकार म्हणून त्याला मोडके
तोडके बैठ घेण्याकरता तीनशे रुपये दिदीच्या व्याजानं कर्जऊ म्हणून देण्यांत
आले. चोपड्याच्या कन्हूशेटनं कर्जापायीं कैक भिलाच्या नी कोळी कुणव्यां-
च्या बायकाना नी मुलींना आपल्या विळान्यावर लोळवून त्यांचं शील भ्रष्ट
केलेलं आहे. कित्येक ठिकाणीं भिलांना सरळ मारहाण करण्यांत आली.
सावकारांचा जानीदीस्त रेंजरसाहेब सेटलमेंटमधल्या कोळ्या कुणव्यांना नी
भिल्ल-पावण्यांना सारखा लुबाडीत नी मारहाण करीत असतो.

“ हे सगळे अत्याचार तुम्ही आजवर सहन करीत आलां आहात.
तुमची सहनशीलता आणि शांतवृत्ति पाहून प्रत्यक्ष परमेश्वरानं देखील जन्मो-
जन्मीं तुमचे पाय चुरत बसावं. पण आता काळ बदलला आहे. पिढ्यान्पिढ्या
तुम्हांला नागवणारे सावकार-जमीनदार आणि रेंजरसाहेबांसारखे सरकारी
नोकरशाहा यांना धडा शिकवणं तुमच्याच हातांत आहे. तुम्ही कित्या सभेच्या
लाल झेंड्याखाली एक व्हा आणि पुकार करा की कमानेवाले खायंगे, सावकार
शाही जमीन दोस्त करूं. एक व्हा म्हणजे तुम्हांला दिसून येईल की तुमची
गुलामगिरी हळुहळू नष्ट होत आहे. कर्जेनिवारण कायद्याचा लाभ घेण्यासाठी

हजारोंनी अर्ज करा. किसान सभेच्या कचेरींत अर्ज दाखल करा, तक्रारी नोंदवा. माझ्या वडिलांचीं जीं कुळं आहेत त्यांनाहि माझं—जगनशेटजींच्या या मुलाचं-सांगणं आहे की कर्जापायी तुमची घरंदारं, शेतीवाडी, चोजवस्त नी जिजाप आमहीं जप्त केलों, मुदलाच्या दसपटीनं भरपाई करून घेतली, सबब तुमच्या कर्जाचा प्रश्न सुटला पाहिजे. तुम्हांला लुबाडणाऱ्या सावकारांना— त्यांत माझे वडीलहि आलेत—योग्य शासन झालं पाहिजे. माझे वडील तुम्हांला धाकदपटशा दाखवून अर्ज करण्यास मना करतील, तुम्ही त्यांचं ऐकू नका. माझ्याकडे या. किसान सभा तुमची आहे. तुम्ही फक्त अर्ज करा म्हणजे तुमचे प्रश्न किसान सभा शेवटास नेईल. भिऊं नका. उठा, असेल माझा हरो तर देईल खाटल्यावरी ही वृत्ति सोंडून या. सावकारशाहीला एक जुटीचा गुदा दाखवल्या शिवाय तुमची दुर्दशा थांबणार नाही. जगन शेटजींचा मुलगा तुम्हांला सांगत आहे—स्वतांची प्रचंड ताकद उभारा. किसान सभेचे सभासद व्हा. मीं किसान सभेच्या कार्याला सर्वस्वी स्वताला वाटून घेतलं आहे.”

गावोगावच्या भिल पावरे नी कोळी-कुणबी शेतकऱ्यांवर जीवनाच्या घडाकेबाज प्रचाराचा प्रभावी परिणाम होऊ लागला. झिरुबरोबर जीवन खेड्यापाड्यांत हिंडत होता. मिठाराम तोंपर्यंत भिल-पावऱ्यांच्या प्रश्नावर नोंद तयार करण्यासाठी त्यांच्यांत हिंडून वस्तुस्थितीचं अवलोकन करीत होता. सुंदऱ्या जरी ढोरक्याचं काम करीत होता तरी या प्रचारानं तो भारला गेला होता. पुढंमाणं किसान सभेचा कार्यकर्ता व्हायची संमति त्यानं देऊन ठेवलीच होती. या श्रमवीरांनीं शेतकऱ्यांना जागृत केलं किसान सभेच्या कार्यालयंत त्यांची रीघ लागून राहू लागली

×

×

×

लालबावट्याच्या प्रभावी प्रचाराला आळा घालण्यासाठी पांडुरंग गुरुजी जगनशेटजींच्या हस्तकांना घेऊन सभा घेत हिंडत होणे. सभावर शेतकऱ्यांनी व्हिष्कार घातला होता. पण जे कांही लोक सभांतलीं भाषणं ऐकण्यासाठी जमत त्यांना गुरुजी सांगत की, “लालबावटेवाल्यांच्या प्रचाराला भूलूं नका.

हे लोक देशद्रोही आहेत, रशियाचे हस्तक आहेत, स्वतांच्या राजकीय स्वार्थासाठी तुमचा उपयोग करून घेतील, तुम्ही काँग्रेस पुढान्यांवर विश्वास ठेवा. तेच शेतकरी-कामकरी जनतेचं राज्यस्थापन करतील. तुमचे प्रथम सामोपचारांनं मुठण्यासारखे आहेत. धीर धरा. लालबावटेवाल्यांना तुमच्यांत येऊं देऊं नका. लालबावटा रशियाचा आहे रशियाची हुकमत तुमच्यावर स्थापन करण्याकरता हे लोक तुमची मनं काबीज करतील आणि काँग्रेस विरुद्ध तुम्हांला चिथावतील. हे लालबावटेवाले अत्याचारांना चिथावणी देतात. बारली लोकांना यांनी चिथावून त्या भागांत अत्याचार केले. हे लोक मांसाहार आणि अनीति करीत असतात. खादीची चेष्टा करतात. रशियाकडून यांना पैसा मिळतो. तिकडूनच त्यांचं राजकीय धोरण ठरवलं जातं. देशाची नी देशांतल्या रयतेची यांना विलकूल पर्वा नाही. फसूं नका. लालबावटेवाल्यांना चोपून काढा. यांचा नायनाट केल्याशिवाय देशाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही ” वगैरे.

एका सभेंत जगनशेटजींच्या उच्चलचोखंड्या पित्त्यांनीं मुद्दाम हुकर धुसवून दिले. त्यासरशी हुकराला हाकलण्यासाठी लोकांनी एकच घेगाट केला नी दगड फेकले. त्यासरशी पांडुरंग गुरुजी तावातावानं बोळू लागले, “हे लालबावटेवाले सभेंत लपून बसतात आणि दगड फेकून सभा मोडायचा प्रयत्न करतात. यांची गुडगिरी सोडपून काढली पाहिजे. या देशद्रोही लोकांना चार पावलं दूर ठेवा. ”

कांही गावांत गुरुजींना सरळ शेतकऱ्यांकडून रोखटोक जबाब मिळत. डांगच्या भिल भर सभेंत उठून बोलला, “जीभू बोलतस काय त्यामा काही जीव स ? लालबावटा उना म्हनी आम्हु धीट बननूत. शावकारवान्याना जुलूमन आम्हना सत्यानास करी दिन्हा. आतं आखोर काय व्हावउ स ? लालबावटावालास्नी काय तुम्हना घोळा मारात ते त्यास्ले गाया देतस ? मुगामुगा उनात तसा घर जायजात. आठे पीरपीर करशात ते किसानसबाना भिलटानासंगे गाठ स. याद ठी ल्या. बोला लालबावटे की जय. ”

आणि खरोखरच सगळी सभा लालबावट्यांचा जयजयकार करून उठली. गुरुजींनी वेळप्रसंग जाणून चंबुगबाळं उचललं आणि चोपड्या-यावलकडं

जाऊन सभांतून लालबावठ्याविरुद्ध शिमगा सुरू केला. कर्जनिवारणकायद्याच्या प्रचारासाठी गुरुजींनी एक शब्दहि उच्चारला नाही. तीच गोष्ट रामभाऊंची. शेतकऱ्यांनी किसान सभेकडे अर्ज करून नयेत म्हणून जगनशेट शक्य त्या सर्व मागींनी त्यांना दहशत घालीत होते. थोड्या प्रमाणात कां होईना त्यांना या कार्यात यश मिळत होतं. आता त्यांचा मुळगा जीवन हाच किसानसभेला जाऊन मिळाल्यावर त्यांचे प्रयत्न निष्फळ होत चालले. पण भांडवली स्वार्थाला पिता, पुत्र, पत्नी, कन्या हीं नातीं दिसत नसतात. त्या स्वार्थाला निसर्गाची हीं पवित्र नातींदेखील सलू लागतात. मुलाच तोंडहि पाहणार नाही अशी प्रतिज्ञा करून शेटजी आपले कावे खेळतच राहिले. वीरवाड्याच्या भिल्ल शेतकऱ्यांत शेटजींची कर्जदारी होती. त्यांनी त्याच्या घरावर जप्ती आणली. धुडक्या कोळ्याची शेती त्यांनी लबाडी करून घशांत घातली. बहिऱ्या भिलाऱ्या शेतांत औत घालण्याची त्यांनी धमकी दिली. पण बहिऱ्यांना किसानसभेत तक्रार नोंदवली होती.

सकाळीं उजाडतच शेटजींचा गुमास्ता धोंडूशेट शेतावर दाखल झाला. अकरा वाजेपर्यंत उभयपक्षांची बोलाचाल नी घासाघीस चालू होती. शेतावर बहिऱ्या भिल्ल बायकोपोरांसह आला होता. गावांतले पाचपन्नास भिल्ल नी कोळीहि जमा झाले होते. सर्वांना जीवनची नी झिरुची आठवण होत होती. पण ते दोघे वडतीला प्रचारासाठी गेलेले होते.

धोंडूशेट बरोबर जगनशेटजींचे कांही हस्तकदेखील होते. दोन तर अट्टल मवाली होते. बळजबरीन औत हाकलून शेत ताब्यांत घ्यायचा शेटजींचा घाट होता.

निष्फळ बोलाचाल झाल्यावर बहिऱ्यांना मोठ्याने रडायला सुरवात केली. त्यांचीं बायकापोरंसुद्धा रडू लागलीं. औतापुढ जाऊन पडलीं.

“हाकला रे” म्हणून धोंडूशेटचा पुकार होतो तोच बाजूच्या जंगलांतल्या रस्त्यानं कैकाड्या आंगकाठीचा, खांद्यावर कुन्हाड घेतलेला, मुंदऱ्या भिल्ल येतांना सर्वांच्या नजरेस पडला. जमाव पाहूनच मुंदऱ्याला काय प्रकार आहे याची कल्पना आली असावी. त्यानं मेरावरूनच दरडावून आरोळी दिली—
 “कोन स खेतना ताबा लेनार ? मांघळला मोव्हरला इचार देखी ले म्हन्त !
 (कोण आहे शेताचा ताबा घेणार ? मागचापुढचा विचार पाहून घे म्हटलं !)”

सगळ्या जमावांत एकच उभारीची लाट उसळली. सुंदऱ्याची मर्दुमकी सगळ्यांना टाऊक होती. जवळ येऊन त्यानं विचारपूस केली आणि परत जायचा सल्ला धोंडूशेटला दिला. “ मला काय, मी हुकमाचा ताबेदार आहे. ” थोंडूशेट डोळे वटारीत बोलला, “ शेटजींनी सांगितल तें मला केलेच पाहिजे. त्यांना जाऊन सांगा. ”

“ आरे मादूम स तो जगन्या. वान्यामा वानी स. पन त्यान्हा आंडोर आते लालबावटामा उना. स कोठे ? भरान्तीमा स का ? शेटले सांग आते तुन्हा कावा तुपे व्हाऊ दे म्हन्तं. मोठा उना दिमाख दखाळाले. घर जावानं स का सुंदऱ्याना ताग्यासा देखस ? (अरे टाऊक आहे तो जगन्या. सावकाराहून सावकार आहे वेटा. पण त्याचा मुलगा आता लालबावट्यात आला आहे. आहेस कुठं ? भ्रांतीत आहेस का ? शेटला सांग की आता तुझे कावें तुझ्या-पाशींच राहूं दे. मोठा आलाय दिमाख दाखवायला. परत जायचं आहे का सुंदऱ्याचा तमाशा पाहतोस ?) ” सुंदऱ्या गरजला. थोंडूशेट अँ अँ करीत पाहू लागला. तोंड उघडं राहिलं त्याचं.

जगनशेटच्या मवाली हस्तकांना असल्या प्रकारांची सवय होती. आठमुठे-पणा करून त्यांनी औत चालवायला सुरुवात केली. कुन्हाड उचलून सुंदऱ्या पुढं धावतांच एकदोघांनी बाचाबाची करून त्याची कुन्हाड हिसकावून घेतली. जमावांत एकच गवेटी उडाली. बहिऱ्याच्या बायकोला एका मवाल्यानं फरफटत औतापुडून बाजूला गेचलं. धाय मोकलीत बहिऱ्या पुढं आला आणि आपल्या तेरा वर्षांच्या पोराला उचलून त्यानं औताच्या दगडावर त्याचं डोकं धाडदिशीं आपटलं. जमावांत एकच आकांत उडाला. पोर्याच्या डोक्यांतून रक्ताच्या चिळकांझ्या उडाल्या. “ मर पोऱ्या ! ” बहिऱ्या आवाज ताणून गळा काढू लागला, “ शावकारवान्यानि माल्हे जलमभरी नाळ, आते खेतना तुकळाबी त्यान्ह नळ्ळामा घाली देस. जिता न्हाशी ते बापले सराप देशी आन म्हनशी की बापनि माल्हे करजदारीमा आटकाळी ठेव, शावकारना गुलाम बन्हाई ठेवं. लेकरुना सराप च्युकाळानंकुन्ता त्यान्हा परान ली लिन्हा मन्दि. आते पोऱ्या, देवनघर जाई सांग की हाड दुन्यामा किरशान ना वाली कोन्नि

नरि... बाप करज नकाळानं कृता वेदाना जीव लेस. त्या जगनशेटना पाणे देवपे लिखेल सत. मी आते दुन्यामा सांगसू, कि शावकार वाण्यानि मन्हा आंडोर मारी टाका. कोरटमा वी हाइस सांगसू. मरी ग्या पोरगा ! पोरगा मरी ग्या रे मन्हा ! शावकारानं मन्हा आंडोर मारी टाका. आते हुई उथाऊ द्यात काय व्हाऊ सते. बापनि पोरगाले करजदारीमाईन छोळाइ दिन्हं त्यान्हा परान लां. आते मन्हा जामिनी पुरा हुई गइ. सुंदऱ्या, धनसिंग डोंगऱ्या, धुळक्या, तुम्हु साक्सीदार सत. मन्हा पोरगा शावकारानि मारी टाका करजदारीमा जलमभरी नाळाई गऊ, आते मी नहि ते मन्हा पोरगा त्याम्हाईन सुटी ग्या. देवना घर ग्या तो. हाऊ जगनशेट देवनाघर मन्हा पोरगापे पयसा मांगले कसा जाई आते ? (मर पोरा ! सावकारवाण्यानं मला जन्मभर नाडलं, आता शेताचा तुकडासुद्धा त्याच्या नरख्यांत घालून देतो. जिवंत राहाशील तर म्हणशील, 'बापानं मला कर्जदारीत गुंतवून ठेवलं, सावकाराचा गुलाम बनवून ठेवलं.' लेकराचा शाप चुकवण्याकरता त्याचा मी प्राण घेतला. आता पोरा, देवाच्या घरी जाऊन सांग की ह्या दुनियेत शेतकऱ्याचा कुणीच वाली नाहीं, कर्ज चुकवण्यासाठी बाप वेष्ट्याचा जीव घेतो. त्या जगनशेटची पापं देवापाशी लिहिलेली आहेत. मी आता दुनियेंत सांगेन की सावकारवाण्यानं माझा पोरगा मारून टाकला. कोटीतसुद्धा हेच सांगेन. गेला. मेला पोरगा. माझा पोरगा मेला रे. सावकारानं माझ्या पोराचा बळी घेतला. आता जे व्हायचं असेल तें खुशाल होऊन जाऊं द्या. पोराला कर्जदारीतून सोडवण्यासाठी बापानं त्याचा जीव घेतला ! आता माझी आमना पुरी झाली. सुंदऱ्या, धनसिंग, डोंगऱ्या, धुळक्या, तुम्ही साक्षी आहांत. माझा पोरगा सावकारान मारला. छान झालं कर्जदारीत मी जन्मभर नाडला गेलों, पण माझा पोरगा तिच्यातून सुटला, देवाच्या घरी गेला तो. तो जगनशेट देवाच्या घरी माझ्या पोरापाशी बापाच्या कर्जाचे पैसे मागायला कसा जाईल ?)”

पोटच्या गोळ्याला मिठी मारून ओरडून आकांत करणाऱ्या बायकोला हिसड्यासरशी बाजूला करून बहिऱ्या बोलूं लागला, “व, लळस कसाले ? बापना मांघे जित्ता व्हाता ते करजदारीपाये सराप देता. हाशी ले आते. आपना आंडोर करजमाईन छुटना ते हाशी ले. व येळी, लळस कसाले ? मन्हा आत्माळे

संतोस हुई न्हायना ! (अग, रडतेस कशाला ? बापाच्या मागं जिवंत राहिला असता तर कर्जदारीपार्यां शाप देत राहिला असता. हासून घे आता. आपला पोरगा कर्जातून सुटला म्हणून हासून घे !! अग वेडे, रडतस कशाला ? माझ्या आत्म्याला संतोष होत आहे !) ”

विचाऱ्या त्या बाईला पोरगा दगावल्याचं दुःख होत होतं. बहिऱ्याचं अविचारी तत्त्वज्ञान तिला कुठलं कळायला ? वंशपरंपरा चालत आलेलं राजघराणं तख्तावरून पदच्युत होईल पण कर्जाचा भस्मासुर अधिकच सार्वभौम बनत जातो, त्या भस्मासुराला आपल्या मुलाच्या केक पिढ्यांच्या शिरावरून पदच्युत करण्यांत बहिऱ्यानं यश मिळवलं होतं.

बायकामाणसांचा आकांत नी घेवाट पाहून सुंदऱ्यानं मारामारी सुरू केली. जगनशेटच्या हस्तकांनीहि दोन हात केले. एकच गवेटी उडाली. धोंडूशेट चोट लागून डेकळांत पडला. मवाली हस्तकांनाहि जखमा झाल्या. जमावांतल्या भिल्लांचा नी कोळ्यांचा संताप अनावर होऊन त्यांनी शेटजीच्या फिऱ्यांना चांगलंच टिमकाडलं.

सावकारशाहीनं बहिऱ्याच्या संसाराचा नो माणुसकीचा पुरेपूर बळो घेतला !

×

×

×

मिटाराम रामभाऊंच्या घरून निवाला तो गाडरस्यानं वजेवजे चालत अंतर कापीत होता. खोदऱ्या ओलांडून सपाट माथ्यावर आल्यावर त्याला बहिऱ्याच्या शेतांतला अत्याचार कळला. डोंगऱ्या भिल नी काळुसिंग पावऱ्या या दोघांनी त्याला सगळा प्रकार घडला तसा सांगून टाकला. आता मोठीच तोहमत ओढवली या विचारानं तो क्षणभर विचारांत पडला. बहिऱ्यानं जरी स्वतां होऊन मुलाला औतावर आपटून त्याचा जीव घेतला होता तरी सावकार-शाहीच्या पिळगुकीचाच तो अनेकांपैकीं एक परिणाम होता. प्रकरण कोटोंत चांगलं रंगणार याविषयी त्याला शंका राहिली नाहीं. बहिऱ्याच्या पोराला जगनशेटच्या हस्तकांनीच मारलं असा जाब देण्याबद्दल गावांतल्या लोकांचा मनमुवा झाला होता. बिकट पेच येऊन ठेवऱ्यामुळं काय करावं हें मिटारामला

मुचेना. तो डोंगऱ्याला घेऊन तसाच पुढें गेला. गावांत सगळ्या लोकांना त्यानं एका निंबाच्या झाडाखाली जमवलं आणि भावी संकटाची सूचना दिली. बहिऱ्याच्या मुलाच्या प्रेताचा पाटलानं पंचनामा करण्यासाठी तें चावडीवर नेलें होतं आणि पोलीस मागवले होने. संध्याकाळपर्यंत पोलीस येतील अशी त्याला खात्री होती. कर्जानं गांवून वेतागानं बहिऱ्यानं करूं नये ती गोष्ट करून टाकली होती. शेटजींनी शेत ताब्यांत घेतलं असतं तर किसानसभेनं तें काम चालवलं असत. पण पुढाऱ्याचा शहाणपणा नी कायद्याच्या ज्ञानामुळ येणारा धीर नाडलेल्या जनतेत एकदम कुटून यावा ? सहनशीलतेची परमावधि होऊन रयतेच्या हातून अशा गोष्टी घडून जातात. त्यांतून रयतेला बचावणं हेंच पुढाऱ्याचें कर्तव्य. पोलीस येऊन धरपकड करतील, शेटजी आणि त्यांचे हस्तक नामा-निराळे राहतील, याविषयी शंका नव्हती. वडतीला झिपरू नी जीवनं प्रचारासाठी गेले होने. त्यांच्याशी या गंभीर गोष्टींचा खल करणं अगत्याचें होत. मिठाराम गावाबाहेरील दोन मैलांवरच्या झाडींत एका भिड्याच्या घरी गेला. गावांतून बातम्या आणण्याचें काम डोंगऱ्या नी काळुसिंग करणार होते आणि तोंपर्यंत वडतीला जाऊन धुडक्यानं झिपरू नी जीवन यांना घेऊन यावं असं मनमुबा टरला.

इकडं शेताचा ताबा मिळाल्याच्या बातेंची अपेक्षा करीत जगनशेट रामभाऊंकड येऊन बसले होने. धोंडूशेटला मार्गो लावून ते स्वता तांगा घेऊन इकडं आले होने. रामभाऊंची भेट एका आठवड्यांत झालेली नव्हती, म्हणून तोहि दुसरा उद्देश होताच. एक दिवस राहून रामभाऊंकडून मिठाराम परत जायला निघाला त्यानंतर दोनतीन तासांनीच शेटजी तिथं येऊन थडकले होत. अर्थात् मिठारामची न त्यांची चुकामूक झाली म्हणून वरं, नाहीपक्षीं लालबाबटेवाल्यांशी इतके घनिष्ट संबध ठेवल्याबद्दल भाऊंना त्यांचीं बोलणीं ऐकावीं लागलीं असतीं. भिडसेवामंडळाचा लालबाबट्याविरुद्ध कसकसा प्रचार चालावा या बाबत शेटजींनी भाऊंना बरंच चव्हाट ऐकवलं. बहिऱ्या भिलाच्या शेताचा ताबा ध्यायला गुमास्त्याला खाना केल आहे, थोड्या वेळानं आपण स्वताहि जाणार आहोत यापलीकडे त्या दिवसाच्या गोष्टींची कसलीच जास्त माहिती त्यांनी भाऊंना दिली नाही. कांडवाड्यांतलीं गुरं समोरच दिसत

होती. त्याबाबतची हकीगत ऐकून शेटर्जींनी दोरक्यांच्या नावानं गूप वटका केला. “हे दोरके सगळे मातून गेले आहेत वेटे. आहेत तरी जातीनं भिल्लच की नाही? कमालीचे शिचावेखोर. मालक कोंडवाड्याचा दंड भरील. यांचं तें काय जाणार? यांना चोपून पैसे वसूल करावेत यांच्या पासून” वगैरे त्यांची बडबड चालूच होती. सावकार-जमीनदारांचीं दोरं सकाळीच दंड भरून सोडवून घेण्यांत आली होती. दंडाचे पैसे ते नेहमीप्रमाणे दोरक्यांपासूनच वसूल करणार. दुसरे गरीब शेतकरी आपापलीं दोरं सोडवून घेऊं शकले नाहीत. पाटील कोंडवाड्यांतल्या दोरांच्या खावटीबद्दल वेगळा दंड आकारीत असला तरी दोरांच्या पोटांत कितयत चारा जातो हें त्यांचीं कपे लागलेलीं पोटां सांगत होती. आणखी आठच दिवसांनी या दोरांचा लिलाव झाला तर आश्चर्य नाही. लिलावाच्या वेळेस जमीनदार बाप्पा स्वस्त किमतींत हीं दोरं लाटतात नी पुन्हा भरमसाट किमती घेऊन शेतकऱ्यांच्या माथीं मारतात. युद्धकाळांत सावकार-जमीनदारांना मातीहि सोन्याच्या मोलाची वाटू लागली तर नवल काय?

जेवण आटोपल्यावर शेटर्जींनी भाऊंना विचारलं, “रामभाऊ, तुम्ही—फार भिडत आहांत तुवा. तांदूळ तसे आपल्याकडं पुष्कळ आहेत. नुसता निरोप द्यायला अवकाश की एखादं पोतं रवाना करून दिलं असतं मीं अहो, जवळ आहे म्हणून म्हणतो. तांदूळ तर सगळीकडं औपघाला देखील दिसत नाही हो. तसे मिळतात म्हणा कोशीस केली तर. परवा आडगावचं महिपत बाप्पा म्हणाले म्हणून दोन पोतीं मींच दिलीं त्यांना. सोळा ते बीस रुपये चवथ्या प्रमाणे कुणीहि घेनो. आता, तुमच्याशी खरेदी विक्रीच्या गोष्टी कशाला? तुमच्या सोयी आम्ही पाहू नये तर कुणी? कांही कमती पडलं तर वेलाशक सांगत जा. आणि हें काय? गोड्या तेलाचा दिवा दिसतो ठणईवर! घासलेटचा डबा रिकामा झाला होय? मग कां नाहीं सांगितलं? पुन्हा दिलां असता एकदा पाठवून. अहो, आमचा धंदाच आहे. तांदूळ काय, गहू काय अन् घासलेट काय, सरकार कांहीच पुरवीत नाहीं लोकांना. जास्त किमतीला का होईना आम्ही पुरवतो म्हणून लोकांच्या गरजा भागतात सगळंच महाग झालं तिथं ह्याच वस्तु स्वस्त कुठून मिळणार? तुम्ही मात्र संकोच वाटणं नका. तुम्हांला लागेल तें घरबसल्या देत जाऊं. लोकसेवा करणाऱ्या तुमच्या-

सारख्या त्यागी माणसाला फुकट घेण्यांत संकोच कशाला ?” पण लगेच सुंदऱ्याची आठवण होऊन ते म्हणतात, “काहो, तो सुंदऱ्या भिल आजकाल जरा शेफारला आहे. नांगी मोडली पाहिजे त्याचीं. म्हातारा असून बदमापगिरी जिरली नाही त्याची अजून. अहो, त्या लालबावटेवाल्यांशी त्याचा संबंध आहे ! अड्डल दरोडेखोर नी डांबीस आहे तो. आणि ह्या लालबावटेवाल्यांना तरी तशींच माणसं परवडतात. एका पराचे कावळे सगळे. जेतकऱ्यांना कां नाहीं चियावणी मिळणार अत्याचार करायला ? परवाची रेंजर-साहेबांची गोष्ट ऐकून तर थक झालो बुवा मी. विचारे सहीसलामत आले कसें हेंच नवल. या सुंदऱ्याला चांगला दाबलाच पाहिजे सुंदऱ्यासारखीं बदमाप माणसं हाताशीं धरून हे लालबावटेवाले भिल्लप्रावऱ्यांत शिरतील आणि आपल्या मंडळाविरुद्ध सगळ्यांना उठवतील. या देशद्रोह्यांच्या कारवाया वेळींच थंड पाडल्या पाहिजेत.”

“भाऊसाहेब,” शेटर्जींना भाऊ म्हणतात, “त्यांच्यांत कार्य करण्याची अजब हातोटी आहे, संघटनेचं कौशल्य आहे नी सर्व प्रकारच्या संकटांना तोंड द्यायची तयारी असते; पण त्यांच्यांत नी आपल्यांत मूलभूत तात्त्विक विरोध अमल्यमुल राजकारणाचा विचका उडतो. आपलं काम आपण प्रामाणिकपणानं करीत राहावं हेंच खरं”

“चुकतां आहांत रामभाऊ. तुम्हांला काय वाटतं की तुमच्यासारखेच तेहि सत्य-अहिंसेचे भोके आहेत म्हणून ? अशानं तुमचं कार्य धड होणार नाही. या लोकांना सडकलंच पाहिजे. अहिंसेसाठी हिंसा करावी लागली तरी हरकत नाही, पण यांना दयामाया दाखवून उपयोग नाही. तुम्ही इतके सज्जन आहांत म्हणून या भागात देखील लालबावट्यांचे कार्यकर्ते विनधोकपणें येतात-जातात. म्हणे संघटना करतात. कसल्या आल्या आहेत संघटना ? काँग्रेसनं शेतकरी-कामकरी राज्याचं ध्येय बाळगलेलं आहे. काँग्रेसवर विश्वास ठेवणं हीच देशभक्ति. या किसानसभांची नी कामगारसंघांची काय गरज ? आणि तो लालबावटा तरी ह्या कशाला ? परक्या राश्याचा झेंडा हे लोक खुशाल लोकांच्या हातीं देतात आणि वर्गविद्वेष पसरवण्याखेरीज दुसरं कांहीएक करीत नाहीत. यांच्या वर्गद्वेषी

राजकारणाला आळा घालण्यासाठी डोक्यांत तेल घालून जपलं पाहिजे. डॉ. पट्टाभि सीतारामय्या म्हणतात तें पटतं आपल्याला. ही लालबाबट्याची पुदांक हाकलून लावण्यासाठी उपलब्ध त्या सर्व साधनांचा उपयोग सर्सास करावा. लाख्या चालवाव्या म्हणा ना.”

आपला उपदेश रामभाऊंच्या डोक्यांत उतरत आहे असं दिसतांच गेट-जींना अधिक उभारी चढू लागली आणि घरगुती प्रश्नांवरून राजकारणावर आलेलं चावळण्याच गाडं लालबाबटेवाल्यांविरुद्ध इतकं घसरत गेलं की दीड केव्हां वाजला तें भाऊंना वा त्यांनाहि कळलं नाहीं. शेताकडं काय हालहवाल आहे तें पाहण्यासाठी भाऊंना बरोबर घेऊन शेटजी तांग्यांतून निघाले. आजपर्यंत शेतांचा ताबा घेण्यांत त्यांना कधीच प्रयास पडले नसल्यामुळं थोडूशेटनी आपल्या सूचना पूर्णपणें कृतींत उतरवल्या असतील असा त्यांना दृढ विश्वास होता. तीन वाजतां ऊन नरम झाल्यावर त्यांचा तांगा भाऊंच्या दारासमोरून धकला.

याच वेळेला हाळामागील खोदरीपलीकडं चारोळीच्या झाडाखाली भिल्ल-कोळ्यांच्या पोराना जमवून मिटारामनं नुकतंच शिकवलेलं गाणं म्हणून भाऊंचा मुलगा नामू संघटनेचे खेळ करण्यांत दंग झाला होता. सगळ्या पोराना त्याचा आवाज भावून टाकीत होता--

किसानसबा शेतकरीनी मावली ! धरमनी सावली स व्हो !

पोन्हे सोरैस्ना देखीशी हाल । हातमा दिन्हा तिनि बावटा लाल ।

इय्या हातोळा दिन्हा बाहाल ।

‘एकी करा’ म्हनी सांगेल स व्हो ! ॥

उठा आयकीशी सबद मावलीना । मेंबर व्हयज्यात एक आनाना ।

शाती काळही आते सांगज्यात दुन्यामा ।

किसान सबाना आम्हु मेंबर सत व्हो ! ॥

शावकारवान्याना तोळीशी फास । पोन्हेस्लेलें दी ती सोनाना घास ।

घरमा लई ती सर्गेना वास ।

सूखना दिन तीस दावनार स व्हो ! ॥

त्याच्या ठसकेवाज गाण्याबरोबर सगळीं उघडानागडीं पोरे मांक्या टोकीत नाचत होतीं.

×

×

×

राममाऊ नी जगनशेट गावांत शिरले तेव्हा त्यांना कोणतं दृश्य तिथं दिसलं ? बहिऱ्या, सुंदऱ्या, सुमान्या वगैरे भिल्लांना त्याचप्रमाणे पाचसहा पावऱ्यांना नी कोळ्यांना पोलिसांनी अटक करून एकदोवांना वेदम बडडल्यामुळें गावांतले सगळे लोक खवळून गेले होत. त्यांनी एकच गवेटी करायला सुरवात केली. एका पोलिसाच्या अंगावर दोघातिघांनी हात टाकला अशी पोलिसाची नी पाटलाची तक्रार होती. भिल्लांनी नी कोळ्या-पावऱ्यांनी प्रतिकार म्हणून दंगल सुरू करतांच लाठीमार सुरू केला. सगळीकडं धामधूम नी आरडाओरड होऊं लागली. हा गोंगाट ऐकून मिटाराम, झिपू नी जीवन जोंगऱ्याला घेऊन दौडतच आले. जमावाला शांत करायचा त्यांनी प्रयत्न चालवला. कैक लोक लाक्यांच्या तडाक्यांनी घायाळ होऊन पडले—कांहीनी धडकी घेऊन पळ काढला. बायावापड्या नी म्हातारीं कोतारीं आकांत करीत जखमी शरीरं सांवरण्याची कोशीस करीत होतीं. अर्ध्या तासांत चावडी-समोरचं पटांगण लट्टाई नंतरच्या युद्धभूमीप्रमाणे दिमूं लागलं. जमाव मोडला जाण्याची शक्यता दिमूं लागली. पण जगनशेटजींचा तांगा पाहतांच जमावाचा संताप उसळून आला. तांग्याच्या दिशेनं दगड फेंक सुरू झाली. घोड्यांना दगड लागले. तांग्याच्या तड्यावरहि कांही आदळले. रामभाऊंच्या हाताला चोट वमली. त्यासरशी ते ह्यांब येऊन तांग्यांतच पडल्यासारखे दिसले. घुरकऱ्याला मार बसला. शेटजी तावातावानं गरजले, “पोलीस ! पोलीस ! इकडं दगड लागताहेत. या लोकांना लालबावटे-वाल्यांची चिथावणी आहे. ते पाहा मागं उभे आहेत. मिटाराम, झिपू, सगळे लालबावटेवाले आहेत. सांभाळा, त्यांना मोकळीक दिलीत तर तुम्हाला गुन्हेगार धरीन हाणा या लालबावटेवाल्यांना-हरामखोरांना.” आणि त्याच वेळेला शेटजी एकदम दचकले. भिल्लांच्या घोळक्यांतून धडशी देऊन बाहेर येत ‘जीवन’ कळू लागला, “खबरदार असला पाजीपणा कराल तर. लोकांना आम्ही

चिथावलं काय ? त्यांना शांत करायचा प्रयत्न आम्ही करीत आहोत. हें दिसत नाही तुम्हाला ? जळीं, स्थळीं, काठीं, पाषाणीं लालबावटेवालेच दिसतात तुम्हांला. बतावणी करतां होय ? पोलीस ! मी यांचा मुलगा आहे. यांनी शेतकऱ्यांची बायकापोरं नाडून स्वतांच्या तिजोऱ्या भरल्या. बहिऱ्या भिलानं कर्जनिवारणासाठी किसानसभेकडं अर्ज केलेला असूनसुद्धा माझ्या या वडलांनी त्याचं शेत बळजबरीनं ताब्यांत घ्यायचा घाट घातला. या स्वार्थलंपट सावकाराच्या खादीच्या कपड्यांना भुलूं नका. लोकांना नागवून, अत्याचार करून वर आणखी लाल बावटेवाल्यांच्या नावानं शिमगा करतां ? किसानसभा तुम्हांला पाहून घेईल. माझ्यापाशी सगळ्या शेतकऱ्यांच्या तकारी आणि या 'देशभक्त' सावकारांचीं पापं नोंदलीं आहेत. लोक हो, शांत व्हा. जें होणार असेल तें होऊं या. किसानसभा तुमचा बचाव करील चोराला सोडून संन्याशाला फाशी द्यायचा पोलीसांचा धंदा मोठा अजब दिसतो ! ”

“अरे बाबा, आम्हांला काय म्हणतां ? खून झाला तरी आम्ही दंगेखोरांना मोकळंच सोडावं असं वाटतं की काय तुम्हांला ? ” एक पोलीस जमादार म्हणाला.

“कशाला मोकळं सोडतां ? ” झिपरू मध्येच बोलूं लागला. “तुम्ही सरकारचं बंदे. सरकारचा न्याय कांही नव्याने सांगायला नको. खादीचे कपडे घालून देशभक्त म्हणून मिरवणारे हे बदमास सावकार अत्याचारांतून सहीसलामत सुटतात नी दिचारे निरपराध लोकच तेवढे तुमच्या कायद्याला नी 'सुव्यवस्थे'ला बळी पडतात. जगनशेट नी त्याचे ते मवाली हस्तक गुन्हेगार असून तुम्हीं खुशाल या निरपराध लोकांना अटक करतांहा. ” “अहो मिस्टर, अटक कुणाला करावी हें तुम्हीं सांगायला नको आम्हांला. ” पोलीस जमादार करड्या आवाजांत बोलला, “तुम्ही लालबावटेवाले आहांत का ? म्हणूनच असले प्रकार होतात. तुम्हां लोकांना चागलाच धडा दिला पाहिजे. ”

“पाहा. हे लोक इथं हजार असायचा नी खून व्हायचा संबंध अजिबात नाही कसा ? यांनींच चिथावणी दिली आहे लोकांना. बदमास, देशवुडयं. ” शेटजी गरजले.

याच सुमारास एक दगड येऊन शेटजींच्या मांडीवर बसला. त्यासरशी ते मोठ्याने किंचाळले. पोलिस पुन्हां पुढं झाले. लाठ्या सरसावल्या गेल्या.

“कोण आहे रे दगड फेकणारा ? शांत राहा सांगतो ना ?” जीवनचा आवाज ऐकून दगडफेक चंद झाली.

पण पोलिसांनी लाठीमाराचा हल्ला चढवीत मिटाराम, झिपरू नी जीवन यांच्याकडे मोर्चा वळवला. लोकांना शांत करीत नी जखमी गड्यांना उचलून असतांना त्यांनाहि लाठ्या बसल्या. मिटाराम वेदम मारानं झांब येऊन खाली पडला. सुंदऱ्या धडशी देऊन सुटला नी त्यानं मिटारामला उचलून बाजूला काढलं. जीवनच्या हाताला चोट बसली. पोलिसांनी झिपरू, जीवन नी मिटाराम, यांना सुंदऱ्यासह अटक केली.

लोकांचा प्रतिकार बंद पडला होता. मारानं विवळणारे भिल्ल, पावरे, कोळी नी कुणबी पाहून त्यांच्यांतल्या नव्या संघटित एकजुटीबद्दल कुणालाही धन्यता वाटली असती. पण देशभक्त जगनशेटजी आनंदानं पोलिसांच्या बाजूला उभे होते. रामभाऊंची झांब उतरून तेहि खाली उतरले होते नी जखमी लोकांची विचारपूस करीत होतं. बहिऱ्याच्या पोराचं प्रेत दोन भिल्लांकडून मोटारीत घालून आणि मिटाराम-झिपरूसह सोळा जणांना कैदखान्याची वाट दाखवण्याकरता मोटारीजवळ अटकावांत ठेऊन पोलिस चावडीच्या ओसरतीत जाऊन बसले. जमादार खुर्चीत बसले. चहा-फराळ तयार करण्याची जमादाराची हुकमी आज्ञा होताच पाटलांनी जागल्याला आंत पाठवून दिलं. शेटजीसुद्धा जमादाराच्या बहाल मर्जीमुळं एका खुर्चीतच आसन ठोकून बसले होते. गावांतल्या सगळ्या लोकांच्या नावांवर चोपड्याहून साखरेची पोती नी घासलेटाचे डवे नियंत्रित भावानं भिळवून स्वतांच बळकावून बसणाऱ्या पाटलानं फराळाचा मनपसंत बेत जमादारांना कळवला. जमादार तर खुर्चीत होते. तें त्यांच्या पिंजारलेल्या मिशातून दिसणाऱ्या हास्यावरून कुणीहि ओळखलं असतं.

समोरच्या अंजनाच्या झाडाखाली उभे असलेल्या लोकांना उद्देशून जगन-शेटजी बोळू लागले, “तुम्हां लोकांना समजायला पाहिजे की असल्या प्रकारांत नुकसान तुमचंच आहे. तुमचेच जातभाई जखमी होतात नी तुस्गांत जातात.

तुम्हाला पै-पैसा आम्ही पुरवतो म्हणून पोटाला तरी मिळतं तुम्हाला. नाहीतर दिसल असतं शेतीतलं सुख. वर आणखी तुम्ही या लालबावटेवाल्यांच्या भुल-थापांना बळी पडतां. हे लोक तुमचं भलं करणार नाहीत, तुमच्यावर असले प्रसंग बेतायला हेच कारण आहेत. शांततेने तुमचे प्रश्न सुटतील. पण तुम्ही किसानसभांच्या नी लालबावट्याच्या भरीला पडतां. शेतकरी-कामकरी रयतेचं राज्यस्थापन करणं हें काँग्रेसचं व्रीद आहे. सावकार आणि शेतकरी या दोघांनी सुखानं नांदावं अशी आमची इच्छा आहे. पण तुम्ही आमच्या जिवांवर उलटतां. लालबावटेवाल्यांना जवळ करूं नका. त्यांचं ऐकूं नका. ते तुम्हाला खड्ड्यांत नेतील. आजच्या दंगलीतून तुमचा काय फायदा झाला ? ”

मुंदन्या भिल मध्येच बोलला,

“ कोनले सांगतस तुम्हु, शेटजी ? बग्याना न्याव कयस आम्हले. लाल-बावटा उना म्हनी आम्हले धीर उना. किसानसबा उनी म्हनी करजदारीमाईन छुटानी आमना जाई. भुलथापा कोन दी न्हायनं ते बी कयस आम्हले. किर-शानन्या मुंड्या मोळीशी गबर व्हायनात तुम्हू. आखो खादीनां कपळा चव्हाई देखावा करतस त्या शेटलमेनमा रंजकसाएव मुंड्या मोळी न्हायना, आथा तुम्हु मोळी न्हायनात. पन रंजकसाएवना आन तुमना बी पापे आम्हले मालूम सत. रंजकले आन तुम्हले किसान सबा देखी ली. (कुणाला सांगतां, शेटजी ? बगळ्याचा न्याय कळतो आम्हाला, लालबावटा आला म्हणून आम्हाला धीर आला. किसान सभा आली म्हणून कर्जदारीतून सुटायची आमना झाली. भुल-थापा कोण देत असतो हें आम्हाला कळतं. शेतकऱ्यांच्या मुंड्या मुरगाळून गबर झालांत आणि वर खादीचे कपडे चढवून देखावा करतां. त्या जंगल सेटलमेंट-मधे रेंजरसाहेब मुंड्या मोडतो, इकडं तुम्ही मोडतां. पण रेंजरसाहेबांची नी तुमची पापं आम्हाला मालूम आहेत. रेंजरला नी तुम्हाला किसान सभा पाहून वेईल.)

पोलिस जमादार नी शेटजी यांच्या हास्याचे तुपार उधळले गेले. जीवन-कडं पाहून जमादार खोचदारपणानं शेटजींना म्हणतात, “ शेटजी, हें मात्र बरं नाही आं. तुमचा मुलगाच या बदमाशांना मिळाला की. नाही तर दाखवला असता हात सगळ्यांना. लालबावटेवाल्यांचा खिम्मा करायला एक दिवस लागणार नाही. ”

“काय करावं.” शेटजी खुर्चीच्या डळमळत्या पायांकडं नजर टाकित बोलले, “दुनिया उलटी झाली आहे. बापाला पोरगा विचारीत नाहीं आजकाल. कलियुग आहे झालं. दिसले त्यालाहि बडगा नी येईल घरीं. जातो कुठं ? या लालबावटेवाल्यांत त्याचा कुठला टिकाव लागायला ? दुनियेंत सगळंच उलटं झालं आहे.”

“अं. जाऊं द्या. आजकालचीं शिकलेली पोरंच तीं. त्यांचा काय भरोसा ?” जमादारांनी साथिली रामभाऊंच्याकडं पाहता ते म्हणाले, “अहो भाऊसाहेब, काय पाहतां त्या लोकांना ? मोडलेली हाडं दुरुस्त करणारे डॉक्टर असतां तुम्हीं, तर आम्ही तुम्हाला दररोज भरपूर पेशंट्स पुरवले असते ! या इकडं बसा. फराळाचं होईल तोंग्यंत. ही तोहमत नसती तर आज पाटील-चोवांना चाळीस शेराचा बोकड मारायला सांगितलं असतं आम्हीं !.....ओ, पण तुमच्यासमोर मी काय बोलतां हें ? आमचं खातं हें असं खातं-पितं आहे चुवा. तुम्ही देशभक्त लोक. तुमच्यासमोर तरी बोलण्यांत असले उल्लेख टाळले पाहिजेत !” आपली कैफियत शेटजींना कितपत पटली ते पाहण्यासाठी त्यांनी शेटजीकडं नजर टाकली. शेटजी नुसते हासले.

रामभाऊ मिठारामच्या सहकाऱ्यांपर्यंत येऊन ठेपले होते. त्या जुन्या सत्याग्रही सहकाऱ्यांना या स्थितीत पाहतांना भाऊंना खरोखरच वाईट वाटत होतं. त्यांनी सहजगत्या झिपरूला प्रश्न केला.

“तुम्ही फार दिवसांत दिसतांहां. मिठारामभाऊ काल आपल्याकडंच होते. आज इथंच होतां तुम्ही ?”

“नाही. वडतीला प्रचारासाठी जीवनबरोबर गेलों होतों. इथल्या प्रसंगाची हकीकत ऐकून तातडीनं आलों. तुमचे देशभक्त शेटजी म्हणतात की आम्हीं लोकांना चिथावणी दिली म्हणून !” झिपरूनं सांगितलं.

“जाऊ द्या हो” भाऊ म्हणाले, “पक्षोपपक्ष म्हटले की असे आरोप व्हायचेच. पण तुम्ही हजर नव्हतां या मुद्यावर तुमची सुटका होऊं शकेल ” “आणि बाकीच्या लोकांची ?” जीवननं पृच्छा केली. “आमची स्वतांची

सुटका नको आहे आम्हांला. आम्ही रयतंत आहेत. रयतेबरोबर राहू. या प्रसंगाला पैयकिक स्वरूप येऊन उपयोग नाही. सगळ्या लोकांना नाहक अटक करण्यांत आली आहे लाठीमार विनाकारण करण्यांत आला. सरकारी पोलिस खातं सावकारशाहीला मदत करीत आहे. या नोकरशाहीविरुद्ध नी सावकारशाहीविरुद्ध हा लढा आहे. त्याचं तें स्वरूप नष्ट होतां कामा नये. तुमच्या किंवा एखाद्या वजनदार गृहस्थाच्या मध्यस्थीनं सुटायचं नाही आम्हांला. मागं राहिलेली रयत सावकारांवर नी सरकारवर दडपण आणून आमची सुटका करील.”

“तें कसं काय ?” भाऊंनी विचारलें.

“अहो आम्ही गेलों तरी किसान सभेचे इतर कार्यकर्ते आहेतच. गांत-भर ते प्रचार करतील. रयतीची संघटित आघाडी उभारतील. कर्जनिवारण कायद्याचा लाभ घेऊं पाहाणाऱ्या शेतकऱ्यांविरुद्ध जगनशेटजींनी केल्ल्या कारवायांमुळं आजचा प्रसंग ओढवला आहे. हें उघड सत्य आहे. त्या सत्याचा विजय होईल. किसानसभा सर्व गोष्टींचा विचार करून चळवळ करील.” मिटारामचं हें उत्तर ऐकून भाऊ घटकाभर विचारांत पडले. नंतर ते हळूच म्हणतात, “तुमच्या कार्य पद्धतीबद्दल मला काहीहि म्हणायचं नाही; पण अशा प्रसंगांत जनतेचं नुकसान नाही का ?”

“मुळीच नाही.” झिपक उत्तरला, “उलट या दडपशाहींतून रयतेची संघटना अधिकाधिक मजबूत होते. तिचा आत्मविश्वास वाढत जातो. सावकारशाहीविरुद्ध लढतांना निर्माण होणारी ही लढाऊवृत्ति स्वातंत्र्य-लढ्यांत नी लोकशाहीच्या स्थापनेंत फार महत्त्वाची आहे. या गोष्टींकडं लोक-शाहीच्या दृष्टीनं बघितलं म्हणजे तुम्हांला कलेल की जगनशेटजी या एका व्यक्तीविरुद्ध हा अत्याचार नव्हे. परकीय साम्राज्यशाही ही भांडवलशाहींतून निर्माण झालेली आहे. एकदोघा मुत्सद्यांच्या मनांत आल नी त्यांनी प्रदेश जिंकला असं साम्राज्यशाहीचं स्वरूप नव्हे तो सरंजामशाहीतला काळ मध्य-युगांत गेला. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमुळं कच्च्या मालासाठी नी बाजार पेठांसाठी परके देश ताब्यांत ठेवण्याची गरज निर्माण होते. साम्राज्यशाहीचं

एकच एक कारण म्हणजे भांडवलशाही. परकीय साम्राज्यशाही पद्धतीत आपल्या देशाची पिळणूक करणे आणि स्वकीय भांडवलशाही, सावकार-शाही, जमीनदारशाही या पिळणुकीत भाग घेतात. म्हणून स्वातंत्र्याचा लोकशाही लढा हा स्वकीय सावकार-जमीनदारशाहीशीसुद्धा विरोधी असला पाहिजे. याचंच नांव पिळल्या जाणाऱ्या श्रमजीवी लोकांची वर्गपंघटनेची चळवळ तुम्ही त्याला वर्गविद्रोह म्हणतां. वर्गीय लढा अपरिहार्य आहे. तो तुम्ही टाळू शकत नाही किंवा तुमचं भिल्ल सेवामंडळहि नाहीं.”

“मोठी दिलगिरीची गोष्ट आहे, भाऊ,” जीवन म्हणाला, “तुमच्यांत नी आमच्यांत एका पिढीचं अंतर आहे. सुट्ट्यांतल्या बड्या गावठी साहेबांचं अर्ज-विनंत्यांचं राजकारण बाजूला सारून लोकमान्यांनी ते त्यातांबोळ्यांचं राजकारण पुढं आणलं. गांधींनी रयतेंत जागृती उत्पन्न करून तिच्यांत सत्याग्रहाचं सामर्थ्य खेळवलं. तेंच राजकारण आम्ही पुढं नेत आहोंत. आमच्या राजकारणाची परंपरा उज्वल असून तें विकास पावणारं आहे. खादीधारी ढोंगी सावकार बगळ्यांचं राजकारण पराभूत करून किसान-कामगारांचं वर्गलढ्याचं प्रभावी राजकारण करून भांडवलशाहीचा जगांतून कायमचा खातमा उडवण्याचं केंद्रण आम्ही बांधलेलं आहे. वर्गसलोख्याच्या भ्रामक तत्त्वज्ञानानं आजचे प्रश्न सुटणारे नाहीत. तुमच्यांत नी आमच्यांत मूलभूत तात्त्विक भेद आहेत. आमचे मार्ग नी साध्य हीं वेगळीं, तुमचीं वेगळीं माझ्यावडिलांनी वडीलकीच्या नात्यानं मला अटकाव करून पाहिला, पण मी त्यांना दाद दिली नाहीं. सगळं जग पिळणाऱ्या नी पिळल्या जाणाऱ्या अशा दोन वर्गांत दुभंगलं आहे. माझे वडील तें सावरूं शकत नाहीत. माझ्या प्राणांत प्राण आहे, तोपर्यंत याच भागांत वडिलांचा प्रमुख विरोधक म्हणून मी कार्य करीत राहणार. त्यांत माझाच जय होणार. जुनं जग विध्वंस पावून नवं पुढं आल्याच दृश्य लवकरच बाहेर तुम्हां-आम्हांला दिसेल. आम्ही तुरुंगाच्या वाटेवर असलों तरी लवकरच बाहेर येऊं बरं, आता मैदानावरच भेट होईल आपली. आपल्यासारख्या मान्यवरांशी दोन हात करण्यांत आनंद आहे. द्रोणाचार्य, रुपाचार्य, भीष्माचार्य, यांसारख्या वयानं नी प्रतापानं ज्येष्ठ असलेल्या गुरूवर्योशी अर्जुनानं हक्का-साठी; न्यायासाठी, सत्यासाठी दोन हात केले. तोच आदर्श माझ्याहि समोर

आहे. वनवासांतून पांडव त्याप्रमाणे तुरुंगवासांतून एका महिन्याच्या आंत आम्ही अधिक खंबीर होऊन येऊ. माझ्या वडिलांना माझ्या कृतीमुळ तोंड काळं झाल्यासारखं वाटतं. त्यांना सांगा की जीवन तुमच्या घराण्याचं नाव उजळ करणार आहे. सावकारशाहीच्या नरकांत जन्मलेला जीवन समनेच्या स्वर्गाच्या स्थापनेसाठी आयुष्य वेचणार आहे.”

शेटर्जींनी आणि जमादारांनी बोलावल्यावरून भाऊ चावडीकडं वळले. अंधार पडल्यासारखाच होता. जातांना त्यांच्या मुखांत दोनच वाक्यं घोळत होती—“तुमच्यांत नी माझ्यांत फार अंतर आहे... . वनवासांतून पांडव त्याचप्रमाणे तुरुंगवासांतून आम्ही अधिक खंबीर होऊन येऊं.”

६

झाडांच्या सावल्या पूर्वेकडं लांब पसरल्या होत्या. समोरच्या अंजनाच्या झाडा आडून सूर्य नारायण आपले अखेरचे कटाक्ष अत्यंत हलुवारपणे फेकित होता. धरतीवर पसरलेलं ऊन नरम झाल्यानं, नुकतंच लग्न झालेल्या बाल नवर-देवाच्या धोतरासारखे पिवळट दिसत होतं.

समोरच्या लवणाआडून अधूनमधून शेतकऱ्यांचे गाडे येतांना खडखडाट होई, डोकरीवर रिकाम्या घागरी घेऊन परत येतांना मजुरणी हातपाय धुण्यासाठी लवणाच्या काठावर थांबत, त्यांची घरगुती विषयांवरील बोलचाल अस्पष्टपणे कानांवर येई. मायबापांची वाट पाहात पोरे हाळा समोरच्या पटांगणांत धमाल करीत होती. त्यांचा मेढ्या भाऊंचा नाम्या होता. त्याचं गाणं बहुतेक पोराना तोंडगट झाल्यासारखं होतं. “ किसान सबा शेतकरीनी मावली धरमनी सावली स व्हो ! ” हें गाणं म्हणत सगळीं पोरे कुदत होती. नामूबरोबर मधेंच तीं ‘ लाल

चावटे की जय” म्हणून ओरडत कोंडवाड्यावरल्या झाडावरील मुक्या दोडक्यांना दगड मारण्यांत दंग होत.

कोंडवाड्यांत अजूनहि निम्मी शिम्मी दोंर कंबरनोलीत उभी होती. दोन दिवसांनीच त्यांचा लिलाव होणार ह्या विचारानं समोर मैचीवर बसलेल्या भाऊची थोडी चलबिचल झाली. तिकडून दृष्टि काढून ते समोर बघू लागले शंकर मोटकरी हाळावर मोट हाकलत होता. थाळण्याचा बोळा सोडल्यामुळं दोंरांच्या कुंडांत पाणी धोघो पडू लागलं होतं. तो आवाज ऐकून लवणाकडून येणारी काही दोंर पाणी पिण्याकरता कुंडाकडं लगबगीनं येऊ लागली होती.

भाऊंच्या बाजूलाच मैचीवर ‘विश्वबंधु’ नी ‘लोकयुग’ या वर्तमानपत्रांचे दोन अंक पडले होते. त्यांतील मजकुराबद्दलच ते विचार करीत होते. ‘विश्वबंधु’ हें वृत्तपत्र फार मोठ्या प्रमाणावर खपणारं नी काँग्रेसवादी म्हणवणारं म्हणून ते अवश्य वाचीत. जगनशेटजीच त्याचे अंक चोपड्याहून एकदोन दिवसां आड पाठवून देत. ‘लोकयुग’चा अंक ते कधी वाचीत नसत. बीरवाड्याला अटक होऊन लगेच सोडून देण्यांत आलेल्या जीवननं तो अंक मुद्दाम त्यांच्याकडं पाठवून दिला होता. नुकत्याच झालेल्या लाठीमाराबद्दलचा वृत्तान्त दोन्ही पत्रांत परस्पर विरुद्धच आला होता म्हणाना. ते दोन्ही वृत्तान्त दोनदा वाचूनसुद्धा भाऊचं समाधान होईना. झालेल्या गोष्टींची अधिकृत माहिती बरीचशी त्यांना होती. पण त्यांचं उद्दिष्ट मन त्या वृत्तान्तांनी अधिकच हेलकाव्यांत सापडल होतं. त्यांनी “विश्वबंधु” चा अंक उचलला नी मिह्ल सेवामंडळाचे अध्यक्ष जगनशेट यांनी पाठवलेला वृत्तान्त त्यांतून वाचायला सुरवात केली.

“ खानदेशांत लाल गुंडांचे अत्याचार.

मिह्ल-पावण्यांना अत्याचारास चिथावणी देऊन काँग्रेसची

बदनामी करण्याचं कुटिल राजकारण.

(मिह्लसेवामंडळ, पूर्वखानदेश, या संस्थेच्या अध्यक्षकडून.)

चोपडा-यावल तालुक्यांना कर्जनिवारण कायदा लागू झाल्याची संघ-
साधून सावकार-शेतकऱ्यांचे हितसंबंध सामोपचाराने तोडण्याऐवजी लाल-
बावटेवाल्यांनी त्या भागांत भिल्ल, पावरे, कोळी, कुणबी, गौरे अडाणी शेत-
कऱ्यांना सावकार-जमीनदारांविरुद्ध अत्याचारास चिथावणी देऊन आपला
राजकीय स्वाथ साधण्यासाठी प्रयत्न चालवले आहेत. विशेषतः चोपड्यांचे
देशभक्त जगनशेटजी हे काँग्रेसचे अधिकारी असल्यामुळे त्यांच्याविरुद्ध चिथाव-
लेला नुकताच एक अत्याचार घडला आहे. वीरवाड्याच्या भागातील देशभक्त
जगनशेटजींच्या शेतांत त्यांचे नोकर औत हाकलत असत लालबावटेवाल्यांनी
बऱ्या भिल नावाच्या शेतकऱ्यास ‘तुं शेत पूर्वी तुझा होता, तुला त भिलवून
देऊं’ असं सांगून शेतांत दंगल माजवली. अडाणी शेतकऱ्यांच्या जमाव घेऊन
ते शेतांत गेले आणि तिथे दे० भ० जगनशेटजींच्या नोकरांवर त्यांनी हल्ला
केला. बराच वेळ वाचावाची होऊन तांत बहिऱ्या भिल्लाचा मुलगा ठार झाला.
कदाचित् शेटजींवर नी पर्यायाने काँग्रेसवर तोहमत आणण्यासाठीच लाल गुंडांनी
स्वता त्या मुलास ठार केला असाव असा सर्वत्र समज आहे.

“या अत्याचारानंतर गावांत पोलीस आले. खुद्द देशभक्त जगनशेटजी
हे या अत्याचाराची वार्ता ऐकून लगबगीने चोपड्याहून तांग्यान त्या जागीं
गेले आणि लोकांना शांत राहायचा तसेच अविचारापासून परावृत्त होण्याचा
त्यांनी उपदेश केला. परंतु जमावांत असलेल्या छुप्या लाल गुंडांनी लोकांना
चिथावून दे० भ० जगनशेटजींवर त्याचप्रमाणे भिल्ल सेवामंडळाचे आचार्य
श्री० रामभाऊ भारवे यांच्यावर अमानुष दंगलबाजीने हल्ला केला. त्यामुळे
पोलिसांना लाठीमार करावा लागला. लाठी हल्ल्यांत तीसऱ्याळीम लोक जखमी
झालेले असून कांही तर अत्यवस्थ आहेत. दे० भ० शेटजींना त्याचप्रमाणे
श्री० रामभाऊ यांना लाल गुंडांकरवी बराच मार बसला आहे. तरीहि देश-
भक्तांनी आणि श्री० रामभाऊंनी शांतपणे जमावाला आटोक्यांत आणले. पोलि-
सांनी तिथल्या हजर असलेल्या मिठाराम चौधरी, झिपू कोळी, मुंदऱ्या भिल्ल,
वगैरे लालबावड्यांच्या कार्यकर्त्यांसह एकूण सोळा जणांना अटक केली.

“लालबावटेवाल्यांना जनतेत स्थान उरलेलं नाही. जनता त्यांना
उरेपूर ओढवून आहे. त्यामुळे या देशद्रोही गुंडांनी अडाणी जमातीत वर्त-

ट्रेपाचें विप पारवून आसल्लो राजकीय स्वार्थ साधण्याचो डाव टाकला आहे. पण जनता क्लेशाळी नाहीं. लाल गुंडांचे डाव जनता त्यांच्यावरच उलटवल्या- शिवाय राहणार ना. हें त्यांनीं लक्षांत घेवावें.

“ भिल्ल, पावरे, कोळी, यांसारक्या मागासलेल्या जमातींत भिल्ल सेवामंडळानें शांतनेन पुद्दळ कार्य केळें आहे. मंडळाचें वर्चस्व कमी करपासाठीं लालबायल्यांच्यानी अश्वत कुटेळ कारस्थान रचलीं आहेत. त्याठी मारांत लोकाचें मात्र नुकसान झालें. लाल गुंडांच्या धमकेचो कारवायांनीं जनता फसणार नाहीं. दे. भ. अणनशेटजी, भिल्ल सेवामंडळाचें आचार्य गमभाऊ आणि इथले भंडार पुडारी श्री. पांडुरंग गुरुजी त्या भागांत जाऊन परिस्थिति आटोक्यांत आणपासाव नी जनतेला लाल गुंडांपासून राबव घेवपाकरतां लवकरच एकत्र येणार आहेत.”

धगभर या वृत्तान्तातीत सत्यासत्यवेव्हल आश्चर्य व्यक्त करीत भाऊंनी ‘लोकयुगा’चा अंक उचलला नी मिठाराम-क्षिप्र-जीवन यांच्या फोटोकड रोखून पाहून ते वाचें लागले—

“ सावकार शाहीचा अमानुष बळी

काँग्रेसच्या बुरुशाखाली सावकार-शाहीचा नेंगा नाच

[आमच्या खास बातमीदाराकडून]

खानदेशांतलो भिल्ल, पावरे, कोळी, वगैरे जमाती हजारो वर्षांपासून सावकार जमीनदारांच्या अमानुष पिळगुकीन गांजले जात मध्ययुगीन अज्ञानाध-कारांत पिचत पडलले. लालबायल्यांच्या किमान सभेच्या नेतृत्वाखाली त्यांची एकजुटीची संघटना निर्माण करपाचें कार्य चालू असतां चोपडा-याव-लच्या प्रतिगापी देशभक्त सावकारांनीं सर्व उरलब्ध उपायांनी ह्या वाढत्या संघटनेस आळा घालण्यासाठीं जंगजंग पळाडले. या भागांत नेथील प्रमुख गबर सावकार-जमीनदारांच्या आश्रयाखाली भिल्ल सेवामंडळ नावाची संस्था चालवली जात आहे. आजवर आठ वर्षांत या मंडळानें नेथील दलित जमातींत

संघटना करण्याचं कार्य अजिबात न करतां सावकारांच्या स्वार्थी कारवायांना पोषक वातावरण निर्माण केलं. चोपड्याचे देशभक्त सावकार श्री० जगनशेटजी हे या मंडळाचे अध्यक्ष आहेत, मंडळाचे कार्यवाह श्री० रामभाऊ भारंबे यांच्या प्रतिगामी नेतृत्वामुळं हे मंडळ प्रत्यक्ष सावकार सेवा मंडळच बनलं असून उपर्युक्त जमातींच्या प्रगतींत खीळ घालण्यापलीकडं त्यांच्याकडून कसल्याहि कार्याची अपेक्षा नाही. कामकरी-शेतकरी राज्याचा डांगोरा पिटणाऱ्या नी काळ्या बाजारांत त्याचप्रमाणे सावकारांत वेसुमार लूट मिळवणाऱ्या जगनशेटजींनी वीरवाड्यांतील आणि इतरहि गावांतील शेतकऱ्यांनी कर्जनिवारण कायद्यान्वये अर्ज करूं नयेत म्हणून त्यांना दहशत घालून पाहिली. परंतु किसान सभेमुळं जागृत झालेल्या शेतकऱ्यांनी भराभर सभेकडं अर्ज भरून आपले प्रश्न सोडवून घेण्याची तत्परता दाखवली. किसान सभेवर दात ओठ खाणाऱ्या जगनशेटजींनी शेतकऱ्यांच्या जमिनी, चीजवस्त नी जिव्रापं ताब्यांत घेण्यासाठी योजिलेल्या अमानुष उपायापैकी एकाची नुकतीच घडलेली हकीकत अशी.

वीरवाड्यांतल्या बहिऱ्या भिल नावाच्या शेतकऱ्यानं किसान सभेकडं कर्जनिवारणासाठी अर्ज केलेला असूनहि शेटजींनी त्याचं शेत बळजबरीनं ताब्यांत ध्यायचा घाट घातला. आजवर मूळ मुद्दलाच्या सात आठ पर्तींनी अधिक फेड त्यानं केलेली असूनमुद्धा कर्जाचा भरमसाट आकडा दाखवण्यांत आला. शेत ताब्यांत ध्यायला आलेल्या गुमास्त्यानी नी भाडोत्री मवाली हस्तकानी शेंतांत बाचाबाची सुरू केली. कर्जांनं गांजलेल्या बहिऱ्या भिलान उद्वेगाच्या भरांत स्वतांच्या मुलाला गैतावर आपटून त्याचा पीव घेतला. “बापाच्या कर्जदारीमुळं मुलानं मोठेपणीं बापाला शाप देऊ नये, म्हणून मी न्याला मारलं” हे बहिऱ्याचे उद्गार कुणाहि स्वातंत्र्य प्रेमी जनता-मित्राच्या हृदयाला पाझर फोडतील.

प्रेताचा पंचनामा होऊन पोलिसांच्या पहाऱ्यांत लोकांना डांबण्यांत आलं तोंच देशभक्त जगनशेटजी नी भिल सेवामंडळाचे श्री. रामभाऊ भारंबे तांग्यानं तिथं आले. शेटजींनी लालबावट्याला शिव्या देऊन शिमगा साजरा केल्या-मुळ भिलांनी नी कोळ्यांनी त्यांच्याभोवती दंगल केली. पोलिसांनी लाठीमार

केला. किसान सभेचे कार्यकर्ते मिटाराम चौधरी, शिपरू कोळी, जीवन, हे बाहेरगावाहून प्रचार करून परत आलेले होते. त्यांनी जमावाला शांत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पण शेटजींनी पोलिसांना चढवून आगोंत तेल ओतलं. दुसऱ्यांदा लाठीमार होऊन बरेच लोक जखमी झाले. त्यानंतर वरील किसान कार्यकर्त्यांसह सोळा जणांना अटक करण्यांत आली. खादी पांघरून देशभक्त झालेल्या जगनशेटजींना सर्वां देखत पोलिस जमादाराबरोबर खान्याचे वाटेकरी होण्यांत लाज वाटली नाही. काँग्रेसच्या नावाखाली लालबावठ्याविरुद्ध नी किमान सभेविरुद्ध शिध्यांचा, गुंडगिरीचा शिमगा करणाऱ्या नी शेतकऱ्यांची अमानुष पिळणूक करणाऱ्या जगनशेटजींचे चिरंजीव कॉ० जीवन हे घरादारावर पाणी सोडून किसान सभेचे कार्यकर्ते झालेले आहेत. त्यांना अटक करून नंतर चोपड्यास त्यांची सुटका करण्यांत आली. किसान सभेत सामील न होण्यासाठी नी कर्जनिवारणासाठी अर्ज न करण्यासाठी शेटजी शेतकऱ्यांना धाकदपटशा दाखवीत आहेत. भिल्लसेवामंडळाचे कार्यवाह श्री. रामभाऊ हे सावकारसेवा करण्यांत पूर्ववत् दंग आहेत.

भिलांच्या सेवेच्या नावावर सावकारी स्वार्थ साधणाऱ्या या नकली देशभक्तांचे कावे न ओळखण्याइतके भिल्ल भोळे राहिलेले नाहीत. किसान सभेच्या प्रचारामुळे ते जागृत झालेले आहेत. सावकारशाहीचा नंगा नाच त्यांच्या एकजुटीच्या प्रहाराने लवकरच बंद पडेल यांत शंका नाही.

लालबावटेवाल्यांना हाकळून या, त्यांचा संबंध तोडून टाका, वगैरे प्रलाप करण्यासाठी देशभक्त शेटजी त्या भागांत काँग्रेसच्या नावाखाली प्रचारास निघाले आहेत. जनता त्यांना रोखटोक जबाब देऊन हजारांनी किसान-सभेकडे वळत आहे.

स्वताला जनतेच्या भवितव्याचे मिरासदार समजणाऱ्या नकली देशभक्तांनी कर्जनिवारणासाठी शेतकऱ्यांत प्रचार करण्यावेजी उलट विरोध करून दडप-शाहीत पोलिसांशी हातमिळवणी करावी यांत काँग्रेससारख्या महान राष्ट्रीय संस्थेची इभ्रत खास नाही. काँग्रेसच्या नावाला नी परंपरेला काळोखी फासणाऱ्या देशभक्त सावकारांचे दिस भरत आलेले आहेत हे त्यांनी स्पष्ट समजावं. त्याचप्रमाणे वरील प्रदेशाच्या डोंगराळ भागांतल्या जंगलसेटलमेंटमधील रेंजर-

साहेबांची रुग्णकृत्यं पूर्णपणे तेथील किसान सभेच्या हातीं आलेलीं आहेत. त्याबद्दल योग्य ते इलाज करून प्रतिगामी सावकार-जमीनदारांना नी सोद्या नोकरशाहीला भिल्ल-गवऱ्यांच्या नी कोळ्यांच्या जागृत एकजुटीचा तडाखा लवकरच बसेल असा इशारा देतो ”

सातपुऱ्याच्या डोंगरांतील शतकानुशतकं गुलामगिरीत पडलेल्या भिल्ल वगैरे जमातींबद्दलचा केवढा आशावाद या वृत्तान्तांत भरलेला होता ! धडकाभर भाऊंना वाटले, आपले कुठं चुकतं तें आपल्याला समजलं आहे; बस, आता चुकीची दुरुस्ती केलीच पाहिजे. समोरच्या हाळाच्या कुंडांत एक वगार पाणी पितांना पडून गच्छाड्या खाऊं लागली, त्यांना तें भानावर आले. वगार काढण्यासाठी ते पुढं जाणार तांच ती धडपड करून निघाली मुद्दा. ते नसेच दाराकड वळले. वृत्तपत्रांचे अंक छताच्या टोकरात खोऱून आत गेले. पाश्यावरवंट्याची घरघर चालली होती. पतीच्या राजकारणापासून नी लौकिकापासून पूर्णपणे अलिप्त राहिलेल्या त्या आजन्म गुलाम स्त्रीकडं भाऊंनी कधीच लक्ष्य दिलेलं नव्हतं. तिच्या आयुष्यांत घरकाम, मुलंवाळ, पतिमेवा, या पत्नीकडं कसलाच कार्यक्रम नव्हता. पौरुषेय सृष्टीपासून सर्वोशां अलग पडलेल्या चिंधाबाईंची आजारांतहि काम करण्याची ती आवखात पाहून भाऊंच्या मनांत आलं, “ आजपर्यंत मन्सारामबोया भारंढ्याचा मुठगा म्हणून नांवाजण्यासाठी मीं शिक्षण घेतलं नी सत्य सांभाळून नोकरी केली. भिल्लासाठी मंडळ चालवीत आलों अशी माझी श्रद्धा होती, पण भिल्लांत सुधारणा न होतां त्यांचा विरोधक म्हणून धिक्कार होऊं लागला. देशोद्वाराच्या गप्पा मारणाऱ्या मला बायकोकरतां जन्मभर काय करता आलं ? तिचं अज्ञान मीं नष्ट करू नार्हीं, तिची स्थिति सुधारली नार्हीं, तिच्या गुलामीवजा कष्टांकडं सहानुभुतीनं पाहिलं नार्हीं. काय घडलं माझ्या हातून ? आणि ते मिठाराम—झिरू —जीवन —त्यांच्यांत नी माझ्यांत सात समुद्राएवढं अंतर आहे. माझा मुलगादेखीठ ‘ किसानसभा जेतकरीनी मावली ’ हें गाणं म्हणून लालबावट्याचा जयजयकार करूं लागला आहे. अर् मी—जुनाट—बुरसलेला—प्रतिगामी—कसा आहे मी ? माझं मलाच कळत नार्हीं. ”

निराशेनं किर्तव्यमूढ झालेल्या भाऊंच्या डोळ्यांतून पटापट आसवं गळाली !

पण त्यांच्या त्या दुबळ्या आसवांनी सावकारशाहीचीं गांपं धुवून निघणारीं नव्हतीं वा पुढं पुढं चाललेल्या भिल्ल—कोळ्यांच्या लोकशाही शर्हीना त्यांचीं पर्वा नव्हतीं. कुठं भाऊ नी कुठं जीवन ? पहिला रेशमाचा किडा कोप फोडून बाहेर येऊं शकला नव्हता; दुसरा सावकारशाहीच्या नरकांतून—यमपुरीतून निसडून आला होता. नचिकेत ! नचिकेत ! मन्सारामबोवांचा धाव्यावर गोष्टी सांगण्याचा प्रसंग भाऊंना आठवला. या वेळेस वडिलांचा मार्गदर्शक गूढ संदेश मिळेल तर बरं होईल असं त्यांच्या श्रद्धाळू मनाला वाटलं. पण तें शक्य नव्हतं. अध्यात्माची नी अंधश्रद्धेची कात ते टाकूं शकले नव्हते. जगनशेटजीं समोर नव्हे तरी स्वतांला साक्ष ठेवून त्यांनी श्रद्धेनं दोन्ही हात जोडले नी ते पुटपुटले—
 “ जीवन ! तुझ्यांत खरं जीवन आहे. तुला माझे प्रणाम असोत. मी दोहीं पैकी कुणीकडंच नाहीं आता. मी राजकारणातून मंन्यस्त होणार. जीवन पुढं पुढं जाणार. त्याचं गाणंच तें आहे—‘लोकयुगा’च्या अंकांत आलेलं—

पुढंच आता पुढंच पाय —मागं आता आहे काय ?

असे पसरली वाटवरती जरि मरणाची खाव,
 वेड्या, लाळ्या, तुरंग, दगडी, यांचं आम्हां काय ?

स्वातंत्र्याचे रविकिरण

दिसता उठलं जागून,

काळोखांतच मग ठेचालत राहिल कोणी काय !

शेतकरी नच दुबळा भोळा

कळिकाळाशी झुंजायाला,

हातां घेऊन शीर उतरला रणि मिळवाया न्याय

तोफ बंदुका बाँब घेऊनी

पुंजीवाले येतिल धावुनि,

परतवावया परी न आम्हां व्यालि कुणाची माय

एकजुटीच हत्यार हातीं

लाल वावटा खांद्यावरती,

स्थापुं आपली सत्ता जगतीं करुन शत्रुची राय !

जा. असेच पुढं जा. सावलीच्या उन्हांत तळतळणाऱ्या जिवांचो पुढं जा. ”

‘सावलीच्या उम्हांत’ या कादंबरीतील प्रादेशिक शब्दांचे अर्थ

अडपसडप—काहीसैं, थोडें, कांही अंशी.

अदावत—पैर, स्पर्धा, ‘इस्तेार’.

अवेला—दिडकी, शिवराई, पाव आणा.

अमाक—थोडें, किश्चित्, जरा.

आक्रीडा—दोर आवळून बांधण्यासाठी
वालावयाची लाकडी कडी.

आघुरडा—‘कुत्री’ नावाची झुडपें.

आणभक—सुनाट वाटणारे, कसेंसैं,

आंडोर—मुलगा, पुत्र.

आपेमान—अपमान, उपमर्द.

आकत—तोहमत.

आमना—इच्छा, मनीषा, उमेद.

आवकाऱ्या—रुष्ट, शिकस्त, यानना.

आव्हाळा—एवढा.

उच्छाव—उ सव, समारंभ, जत्रा.

उंधायकी—चक्रमपणा, खोटेपणा, लबाडी,
असत्याचें वा अशक्याचें प्रतिपादन.

उंधायकी तापटणें—चक्रमपणासारखें
बोलणें, अशक्य प्रतिपादणें, वाकडें
बोलणें, अनाटायी दुराग्रह धरणें,
खोटे बोलणें.

उभागी—उमेद, प्रेरणा, स्फूर्ति, धिवसा,
उत्तेजन, आशावाद.

उंचर—उमर, इयान, आयुष्य, वय.

उसू—नात्याच्या बाजूनें नदीचा पुग-
च्या वेळेस येणारा भाग.

नंवी, एकनंवी—उत्कृष्ट, शकास, फस्क-
लास (फर्स्ट क्लास).

कचकण—झुडपांची अडगळ, दासण.

कगडणें—कसेंसवसें चावून फोडून खाणें.

करंटी—घैलांचें खिळार (चरायला
जाणारे).

कन्हो—नांगर समतोल देवण्यासाठी
धरावयाचें रुंभणें.

कसा—पैसे देवण्यासाठी विणलेली
कमरेला गुंडाळावयाची पिशुनी.

कानोडी—१. लज्जिन, शरमिंधी;
२. मिंधी.

कानोडेपणा—१. लज्जा. २. मिंधेपणा.

कुढापा—१. कष्ट, हाल, काचाड कष्ट.
२. अनाटायी काटकसर, चिककूपणा,
ओढाताण.

कुतऱ्या—१. कुतरडे २. ‘आघुरडा’
नावाची झुडपें.

कुन्ता—करिता, साठी. (शब्दयोगी
अव्यय).

कूट—गव्हाच्या वा बाजरीच्या झाडांचा
भुसा (गुगंसाठी).

कोकाईन—कुणापासून.

स्वकाणा—१. नाकान जाणागी त्रासदायक

धूळ, तिसट धूळ २. कचरा केर.

खादी—खाद्य, खुगत, पोष्टिक खाद्य वा
आहार, मुख्यत्वे आहार.

खालीपिली—विनाकाण.

खिडी—चेष्टा, छोट्या.

खेसर, खेचर—पट्टा, चेष्टा, विनोद,
लाजवण्यासाठी केलेले विनोदी भाषण.

खोदं }
खोदी } —नाला, लवण, लाहंगी,

दरकट.

खोलाण—दोन्ही बाजूंना उंच भाग
अमून मधून जाणारा रस्ता, खोल-
गट भाग.

गयची—गळा.

गाई, गाळी—शिरी, दूषण.

गाठ ढळणें—बंदीला कळ लागणें,
बंदीची गाठ ढळणें.

गिटकें—फाटक.

गूड—पेंड्या रचून गेलेला हुडा.

घरजाळू—घरादागवा नाश करणारें,

घगेर—जानें. [घग्घुडवें

घागगा—'पसाड'. परकर.

घेघाट, घेगाट—भोवने निदर्शक कोलाहल,
आक्रान्त, भिनिमदर्शक आगडाओरड.

घोण घालणें—खाणो मान घालणें.

चरपट—चापट, थपड.

चाकळणें—गप्पा मागणें, बोलणें, बात-
चीत करणें.

चिघूर—चिंचेचा फुलेग.

चुडेल—भूत (खींचें)

जचून—वाईट, वेगड, दगमसोर, चढाई-
सोर.

जातूक—तणू, जसें कांही.

जायेट—वाईट, जचून, वेगड.

जिघ्राप, जिघ्राच—डोर, गुरू.

जोडोपा—१. जोड, पुगवणी, पुष्टि.

२. साहाय्य, मदत. ३. पारिचा,
अनुमति.

झावर—वाकळ, गोघडी.

झोऱ्या—मोठी सचंजी, बोऱ्या.

डगरमगर—टकमक.

टपगी—बिनभित्तीची किंवा कच्च्या

धाव्याची खोली, साऱ्या लाकडांचें घर

टाहूली—१. सगळ्या झालेला पिकाचा भाग,

२. कवडसा, टिपका (सावलीचा वा
उन्हाचा), ३ पिकांत मध्येच डोका-
वणारे नापीक भाग.

टिमणें, टिमकाडणें—चडणें, झोडपणें,
मार देणें.

टोकर—बांबू, वेळू.

टोमा—मोठें पण्डें.

टगोण—ध्वेषशून्य मनुष्य, उडाणटणू.

टगपडणें—आश्चर्य वाटणें, स्तंभित होणें,
आश्चर्याने कांही न सुचणें.

ठगा—दंडा, जाड काठी.

डकसा, डगसा—गुच्छ, झुपका.

डोर—अंकुर.

डोणगं—लहान नाव, होडी.

ढासण—कचकण, झुडपविलांची अडगळ.

ढुळका—‘दुयका’ (अहिगणी व वऱ्हाडी बोलींत), डुलकी.

ढोरढुमाला—ढोरांप्रमाणें राचणें, कावाडकण्ट.

ढोरक्या—गुगुप्ती, गुं चारणारा.

तडसं—तस, एक जंगली जनावर.

ताजें होणें—गबर होणें.

तेलचोळा—सगाई, सोयर्गिर्कीतला एक विधि, वाड्निश्चय. (सगाई करताना वरपक्षाकडिल बायांनी येऊन मुलीच्या केसांना तेल लावलें की सगाई पक्की होते ही चाल लेवा पाठीदागांत आढे)

तोटा—कडव्याचा मोट, धांडा.

थंग—कुंपणांत लावायचें एक झाड.

थोग्याटी—थोराचें कुंपण.

दंचळी—दमडी

दगवाड—वणवा, जंगलाला लागलेली आग.

दाण—खुराक, चंदी, सरकी वगैरे पैलांचें संध्याकाळचें साय.

दुट्टी—धमकी, वटका, दुट्टी भरणें—धमकी देणें, वटका करणें.

दुपावणें—गर्भपात होणें.

धळ्ळा, धळडा—म्हातारा, वृद्ध.

धांडा—कडव्याचा मोट; ‘तोटा’ पाहा.

धाचली—मामुली पद्धतीचे घर, कच्च्या बांधणीचे घर.

धिवसा—हिंमत, उत्तजन, पाठबळ, उभारी

नक्कागी—वाईट, कुचमाल, कुणिल, गैर.

नफ्यांत होणें—अदृश्य होणें.

नानी मरणें—माथार घेणें, आंग काढून घेणें.

निभून—अगदी, पूर्णपणें, बिलकूल.

निर्नाम—अगदी, बिलकूल, पूर्णपणें, निभून.

निवतं—आमंत्रण, निमंत्रण (जेवणाचें).

न्याहाप, नाहाप—आश्चर्य, आश्चर्यकारक गोष्ट, चमत्कार.

पडाव—१ जंगलांतली मुकामाची जागा.

२. जंगलांतलीं जनावरें रात्री गोळा होऊन बसतात ती जागा.

पयसा—पैसा, पैसे, संपत्ति, पयसावाला—श्रोमंत, इस्टेटदार, गबर.

परतण—चार धिघे.

पगेटी—दगडी ओटा (घराचा).

पाटाघरोटा—पाटावरवंटा.

पाली—पल्लवी, पालवी.

पालदार—भरणच पालवीचा, पालवीदार

पिसळी—पिशवी.

पुन्हाणं—गोडी हाकण्यासाठी लागणारी काठी.

पेहेड, पेहेड—१. बीज, हाडपेर. २.

शेनांन कुंयाची किंवा इतर प्रकारच्या
गवताची जमीन.

बट्टा—सगळा, पूर्ण, संबंध.

बलम—भाला.

चागूल—रबंध.

चांडी—लचांडी, सोटेपणा.

चिहार—चिःहाड.

चिपत—विपत्ति, हाल अपेष्टा, कुढापा,
तंगचार्ड, उणीव.

चेंबट—वाघाची एक जात.

चोफली शेकणें—चांगलाच मा। देणें,
शासन घडवणें.

चोफली शेकली जाणें—हाल होणें, कष्ट
पडणें, नुकसान सोसावें लागणें,
उपासमार होणें, इत्यादि.

भगूस—पोटभर, पुरेपूर, पुष्कळ, भगपूर.
मुकड—१. दरिद्री, कंगाल, गरीब.

२. साऊलाग्या, लतकोडगा

भांगच्या बाजार—पावरे जमातींतील
लमाचा बाजार.

भगम—पोटभर जेवलेला.

माळी, माडी—आई.

माणकेश्वरी—अदाधुंदी, बेनबाचदार-
पणा, अरेरावी.

माप—१६ अधोलया (धान्य).

मिट्टू—पोपट.

मुगा—उगा, मौनी, मुकाट्याने.

मुंडी—शिर, मान.

मेर—(शेताचा) बांध, हद्द, सीमा.

मेची—बांबूची ताटी घातलेली साट.

मोव्हाटी—पडवीवरील धाव्याचा भाग.

मोव्हाळं, मोव्हाडं, मोहाडं—तोंड.

रंधत; रंधती—रक्त.

रावण्या—विनवण्या, विनंती.

रोठी—जाडीभरडी.

लगनयाव—लमकायें.

लवण—नाला, सोलाण.

लाव्हरी—पिकांत राहणारा एक पक्षी.

लोधडं—जंगलांतला उंटासारखा मध्यम
आकाराचा प्राणी.

वडांग—कुंपण.

वायनं—विवाहानंतर नवऱ्यामुलीस माहेर-
हून बोलावणें येतें तें.

व्हकारा—होकार, साद, हाकेस दिलेली
ओ.

शिकापन—कानमंत्र, शिक्षापण, शिकवलेलें
शिलावा—तितंबा, ओढाताण, नसरे,
कांकू, पुंडाई.

सईन—सहन.

संचार—चटणी.

सरोदा—सराव, सवय.

सासूल—चाहूल.

सुडकं—फडकं.

सूननजर—मारकी नजर, रागाची नजर

सूननजरेनं पाहणें—रागाने पाहणें,

मारक्या म्हशीप्रमाणें पाहणें.

सेयाणी—थंड, छायेची, नरम उन्हाची
(वेळ).

सेयाणें—नरम उन्हांतून, सावलीत थंड
वेळेस.

हराममौत—आत्मघात, कारणावाचून
स्वतांचें ओढवून घेतलेलें मरण.

हाळ—१. सार्वजनिक विहीर (जेथे
मोट चालते अशी). २. गुगंसाठी
असलेलें पाण्याचें कुंड.

उचल चोखंड्या—पगारी हस्तक, अल्प
स्वार्थासाठी कृष्णकृत्यांत भाग घेणारा.

जीव—सार, ग्राह्यांशि, अर्थ.

शावकार—सावकार.

वान्या—सावकार, मारवाडी व गुजराथी
सावकार जमीनदार.

आसोर—आणखी.

आसो—आणखी.

घोळा—घोडा.

घोळा मार-तं—घोडा मारणें, नुकसान
करणें.

तुपे—तुड्यापाशी.

मापे—माड्यापाशी.

गवेटी—गोंगाट, गडबड, दंगल.

किरशान—किसान, शेतकरी.

कोरट—कोर्ट, न्यायालय.

व—अग, ग.

सराप—शाप, दूषण.

टिमकाडणे—चडवणें, चोपणें, मार देणें.

वजेवजे—१. हळुहळू. २. वेगानें.

(दोन्ही प्रकारचे अर्थ होतात).

पुदाक—व्याद, अनावश्यक गोष्ट.

मावली—माउली.

शाती—छाती.

डट्या—विळा.

पो-हे—पोरे, मुलें.

सर्ग—स्वर्ग.

झांच—वेगी, चक्र,

धुरकरी—गाडी हाकणारा.

चग्या—चगळा.

आगाभी प्रकाशन

● कल्पनांचें साम्राज्य		कादंबरी
		—पु. य. देशपांडे
● तिसरें राज्य		नाटक
		—शरच्चंद्र टोंगो
● दूर कुठें तरी		कादंबरी
		—लीला देशमुख
● चार जून		कादंबरी
		—शं. बा. शास्त्री,
● आराधना		कथासंग्रह
		—लीला देशमुख

नागपूर प्रकाशन, सितावडी, नागपूर.

